

Szociológiai

SZEMLE

2019/4
29. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, BODOR PÉTER, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levél cím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 Huszár Ákos:**
Osztálytársadalom-e a magyar társadalom?
- 33 Vastagh Zoltán:**
*Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség:
az erőforrás-integrációs modell empirikus összehasonlító tesztje*
- 63 Lannert Judit – Nagy Beáta:**
A nők helyzete a magyar tudományos életben
- 83 Szalma Ivett – Rékai Krisztina:**
*Szülői felügyeleti jog, kapcsolattartás és tartásdíjfizetés
a különélő magyar szülők gyakorlatában*

SZAK-MA: Aktualitások, közélet, vita

- 115 Németh Renáta – Barna Ildikó:**
Digitális társadalomkutatások az ELTE-n – beszámoló
- 122 Virág Ádám:**
*A vidéki Magyarországon élők transznacionális migrációs
tapasztalatai - recenzió*
- 128 Jancsics Dávid:**
*A társadalomtudományos tevékenységek integritási
kockázatai – reflexió*

Szociológiai Szemle 29(4): 4–32.

Osztálytársadalom-e a magyar társadalom?

Huszár Ákos

huszar.akos@tk.mta.hu

Beérkezés: 2019. 05. 14.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 10. 01.

Elfogadás: 2019. 11. 04.

Összefoglaló: A dolgozat fő kérdése, hogy a magyar társadalom mennyiben tekinthető osztálytársadalomnak. Erre a kérdésre az osztályelemzés weberi tradíciójához csatlakozva az osztályhelyzet, illetve az életkörülmények különböző indikátorai viszonyának vizsgálata révén igyekszik választ találni. Vajon az osztályhelyzet magyarázóereje erősödött vagy gyengült az utóbbi évtizedekben Magyarországon? Továbbá: mennyire jelentős az osztály szerepe Magyarországon a többi európai országgal összehasonlítva? Az elemzés a European Social Survey 1-8 hullámain alapul, amely 2012 és 2016 között két évente került lekérésre Magyarországon, illetve számos egyéb európai országban. Ez az adatbázis tehát lehetővé teszi, hogy a magyarországi társadalmi változásokat viszonylag hosszú időtávban és nemzetközi összehasonlításban vizsgáljuk. Az osztály és életkörülmények viszonyának vizsgálata révén a dolgozat hozzájárul az osztály jelentőségéről zajló vitákhoz.

Kulcsszavak: társadalmi rétegződés, társadalmi egyenlőtlenségek, osztály, munkanélküliség, szegénység

Dolgozatom fő kérdése, hogy osztálytársadalomnak tekinthető-e a magyar társadalom. Az osztály fogalma az egyik legvitatottabb fogalom a társadalomtudományos vizsgálatok területén, ezért a következőkben először azzal foglalkozom, hogy egyrészt a különböző elméleti tradíciók alapján e kérdés miként közelíthető meg, illetve másrészt, hogy az elmúlt időszakban Magyarországon milyen válaszok születtek erre. Ezután az anyagi életkörülmények magyarországi változását vizsgálva igyekszem választ adni a kiinduló kérdésre.

Megjegyzések az osztály fogalmához

Az a probléma, hogy valamely társadalom osztálytársadalomnak tekinthető-e, a marxi, illetve a weberi tradícióban különböző módon merül fel, eltérő típusú választ igényel, és a kérdés megválaszolásának a tétje is egész más.

Marxi megközelítésben tűnik kevésbé izgalmasnak ez a problémafelvetés, illetve ebben az esetben egyértelműbb a válasz. Szigorúan véve az osztály fogalma a kapitalizmushoz kötődik, illetve azok a társadalmak tarthatók osztálytársadalomnak, amelyekben az értéktöbblet termelésének, illetve elsajátításának alapja a tőketulajdon (Wright 2005a). Értelmes vita folytatható arról, hogy az osztály fogal-

ma mennyiben alkalmazható más típusú – például a feudális társadalmak vagy az államszocialista társadalmak – esetében (Wright 2005b: 189–191; Konrád–Szelényi 1989: 57–82), az azonban a tradíciók belül nem képezi vita tárgyát, hogy a kapitalista társadalmak szerkezete mint osztályszerkezet jellemezhető.

A piacgazdaság intézményeinek a rendszerváltás utáni kiépítését követően így Magyarország esetében sem a társadalom osztályjellege kapcsán alakultak ki viták, hanem inkább arról, hogy a társadalom osztályviszonyai különböző időszakokban miként jellemezhetők. Vajon a rendszerváltást követően egy új osztály, a menedzserek felemelkedését várhatjuk (Eyal–Szelényi–Townsley 1998); vagy egy a hazai, illetve külföldi tőke elkülönülésén alapuló duális társadalomszerkezet alakult ki (Szalai E. 2001); és a hatalmi, illetve a tulajdonrendszer 2010 utáni alapvető változása vajon miként alakította át a társadalom szerkezetét (Éber 2015; Szalai E. 2016; Szelényi–Csillag 2015; Mihályi–Szelényi 2017)?

A társadalom szerkezetének osztályszerkezetként való ábrázolása tehát e tradícióban nem kérdőjeleződik meg, ahogy abban is egyetértés mutatkozik, hogy osztályokról Magyarországon csupán strukturális szinten lehet beszélni, a cselekvők szintjén kevésbé: osztályok a magyar társadalomban tehát magáért valóan nem, legfeljebb magában valóként léteznek. Cselekvőként leginkább a burzsoázia képviselőiként azonosítható különböző elitfrakciók jelennek meg (Szalai 1998; Éber 2015), amelyekkel szemben egy atomizált, szervezetlen tömeg áll, amely nem képes fellépni az érdekeiért. A magyar társadalom így olyan osztálytársadalom, amelyből hiányzik az osztályharc – ha erre artikulálatlan módon, a beállítódások szintjén igény is mutatkozik (Huszár 2014).¹

A weberi tradícióra visszanyúlva némileg eltérő módon közelíthető meg a kiinduló kérdés. Weber a jelenségek szintjén Marxhoz nagyon hasonló módon írja körül az osztály fogalmát, a rend és az osztály megkülönböztetése révén azonban nála arra kerül a hangsúly, hogy ugyanazon társadalomban egyszerre a tagolódásnak többféle módja is jelen lehet (vö. Breen 2005). Egy konkrét társadalom jellemzése kapcsán pedig az a döntő, hogy a tagolódás különböző fajtái közül mely bizonyul dominánsnak: „»rendi« társadalomról beszélünk, ha a társadalom inkább rendek szerint, »osztály«-társadalomról pedig, ha inkább osztályok szerint tagolódik” (Weber 1987 [1920]: 308). E weberi megközelítés így annak vizsgálatát igényli, hogy a társadalom tagolódásának eltérő formái közül melyek azok, amelyek alapján a leginkább meg tudjuk ragadni a hatalom eloszlását a társadalmon belül, illetve amelyek alapján a leginkább meg tudunk magyarázni különböző társadalmi jelenségeket.

E weberi probléma kapcsán viszonylag kevés közvetlen evidencia áll rendelkezésre az utóbbi időszak Magyarországról. Egyrészt, az osztály fogalma a rendszerváltást követően ideológiailag gyanússá vált, s egyre inkább kikopott a hazai társadalomtudományos kutatás szótárából (Éber–Gagyai 2014; Ost 2015). Másrészt, az

1 Szalai Erzsébet szerint ez a helyzet változott, illetve megváltozhat a munka törvénykönyvének 2018 decemberében elfogadott módosítása után kibontakozó tiltakozási hullám, illetve szakszervezeti fellépés következtében. Lásd: <https://merce.hu/2019/01/10/rabszolgaparveny-a-felfeudalizmusbol-osztalytarsadalom/>.

osztályok haláláról szóló viták révén ez a fajta kérdésfeltevés is egyre kevésbé tűnt relevánsnak (vö. Berger 2008). A fejlett nyugati társadalmak szerkezete eszerint egyre kevésbé jellemezhető olyan társadalmi nagycsoportokkal, mint a rendek vagy az osztályok, sokkal inkább kisebb, változékonyabb, s egyre inkább az egyének individuális döntésein alapuló miliókkal, életstílus- vagy fogyasztási csoportokkal (lásd pl. Beck 1997, 2003; Hradil 1987; Schulze 2000; Pakulski–Waters 1996).

A hazai szociológia a rendszerváltást követően a trendekkel összhangban kevésbé törődött azzal, hogy e klasszikus kérdésfeltevésre választ találjon, sokkal inkább a társadalmi struktúra és rétegződéskutatás megújítására és új elméleti, illetve módszertani megközelítések kidolgozására törekedett (vö. Hadas 1990; Kovách 2006). Weber ebben a kontextusban kevésbé az osztály – egyik – teoretikusaként, sokkal inkább a többdimenziós rétegződésvizsgálatok atyjaként jelent meg. Ennek szellemében számos kutatás készült, amely az egyenlőtlenségek különböző dimenzióit figyelembe véve igyekezett számot adni a társadalom tagolódásáról.² Ezek a vizsgálatok azonban nem arra vállalkoznak, hogy az osztály vagy egyéb tagolódási formák jelentőségét felmérjék, hanem arra, hogy az egyenlőtlenségek több dimenziójának figyelembevételével az egydimenziós vizsgálatoknál pontosabb, aprólékosabb, mélyebb ismereteket nyújtsanak a társadalom valós életviszonyairól.

E weberi kérdés kapcsán sokkal relevánsabbak többek között a mobilitásvizsgálatok, amelyek révén következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy a társadalom szerkezete mennyire merev, illetve hogy mennyi esélyük van az egyéneknek arra, hogy származási társadalmi pozíciójukon az életük során változtassanak. Amennyiben a mobilitás szintje alacsony, az arra utal, hogy az osztályok közötti egyenlőtlenségek élesebbek, illetve a köztük lévő határok szilárdabbak, amely Weber szerint a „társadalmi osztályok” formálódásának legfontosabb jellemzője (Weber 1987 [1920]: 303–304). A társadalmi mobilitás magyarországi alakulásáról a 2000-es évek elejéig állnak rendelkezésre összehasonlítható idősoros adatok, ami alapján az 1980-as évek óta a mobilitás mind abszolút, mind relatív mutatói csökkenő tendenciát mutatnak (Róbert–Bukodi 2004). Az ezt követő – a 2000-es évek első évtizedét átfogó – periódus jellemzőire pedig átfogó, nemzetközi összehasonlító vizsgálatok alapján következtethetünk, amelyek szerint a magyar társadalom nemzetközi összehasonlításban a legzártabbak közé tartozik (Bukodi et al. 2017; Jackson–Evans 2017; Eurofound 2017; OECD 2018). A 2010 utáni időszakra vonatkozóan azonban nem állnak rendelkezésre eredmények.

Szintén fontosak az itt felvetett probléma kapcsán Angelusz Róbert, illetve Tardos Róbert (2006) eredményei, akik a különböző típusú – kulturális, vagyoni, kapcsolathálózati – erőforrások összekapcsolódását, illetve ezek változását vizsgálták. Arra mutatnak rá, hogy a rendszerváltást közvetlenül megelőző 1986–87-es időszakhoz képest 2005-re az erőforrások konszolidációja figyelhető meg, vagyis azok,

2 Az utóbbi évek munkáiból lásd pl. Fabián 2015; Róbert 2015; Csizmadia–Páthy–Tóth 2015; Albert et al. 2018; Kovách et al. 2017, 2018.

akik az egyik fajta erőforrásból többel rendelkeznek, jellemzően a másik típusokból is többet birtokolnak – és fordítva. Emellett megállapították azt is, hogy a különböző erőforrások között megnövekedett a vagyoni erőforrások szerepe. Ezek az eredmények egyfelől a társadalom szerkezetének merevedésére utalnak, illetve másrészt – a materiális dimenzió jelentőségének növekedésére révén – arra, hogy ennek a folyamatnak a magyarázatában egyre nagyobb szerep juthat az osztály fogalmának.

Közvetlenül azt a kérdést vetik fel Kolosi és kollégái, hogy osztálytársadalomnak tekinthető-e a magyar társadalom, amikor egyrészt azt vizsgálták, hogy 1995 és 2005 között miként változott az osztályhelyzet jövedelemre és fogyasztásra gyakorolt magyarázóereje (Kolosi–Dencső 2006), illetve másrészt, amikor tágabb, az 1982–2009 közötti periódust átfogva elemzik az osztályhelyzet összefüggését az anyagi státussal, illetve különböző fogyasztási csoportokkal (Kolosi–Keller 2010).³ Kolosiék az első cikk eredményei alapján még óvatosabb következtetéseket fogalmaznak, a későbbiekben viszont határozottan arra a konklúzióra jutnak, hogy a magyar társadalom osztályszerkezete egyre inkább kikristályosodik, és az osztálypozíció egyre erősebben meghatározza a társadalom tagjainak jövedelmi viszonyait valamint fogyasztási jellemzőit.

A következőkben Kolosiék megközelítéséhez hasonló módon igyekszem választ adni a dolgozat központi kérdésére. A vizsgálat ennyiben részben a Kolosiék által közölt eredmények tesztelésének is tekinthető, másrészt azonban időbeli kiterjesztésének, illetve nemzetközi kontextusba ágyazásának. Ennek során először időben, illetve nemzetközi vonatkozásban összehasonlítható módon operacionalizálom az osztály fogalmát, majd azt vizsgálom, hogy az osztályhelyzet miképpen függ össze bizonyos, az egyének anyagi életkörülményeivel kapcsolatos jelenségekkel. Erősödött vagy csökkent az osztályhelyzet magyarázóereje Magyarországon, s a változások az osztályszerkezet átalakulásának miféle jellemzőire vezethetők vissza?

E megközelítés alapján akkor és annyiban beszélhetünk osztálytársadalomról, amennyiben az osztályhelyzet magyarázóereje erős. Akkor tehát, ha az egyének osztályszerkezetben elfoglalt pozíciója alapján nagy biztonsággal megállapíthatjuk, hogy többek között valaki szegény-e vagy gazdag, beteg-e vagy egészséges, szomorú-e vagy boldog, illetve hogy kire szavaz a választásokon és miként vélekedik különböző társadalmi-gazdasági kérdésekben. Akkor továbbá, ha az osztályhelyzet alapján azt is jó eséllyel előre tudjuk jelezni, hogy kivel létesít párkapcsolatot, s hogy a gyermeke milyen társadalmi pozíciót fog elfoglalni a társadalomban. Ebben az esetben tehát a különböző előnyök és hátrányok döntően osztályok szerint oszlanak el, illetve termelődnek újra a társadalomban. Bizonyos osztályokhoz tartozók osztálypozíciójuk alapján a társadalmi élet különböző területein privilegizált helyzetbe kerülnek, míg más osztályokban a hátrányok koncentrálnak.

3 Az anyagi státuszt Kolosi és Keller egy folyamatos – a jövedelem, a lakás, a tartós fogyasztási cikkek, az anyagi tartalékok és a szubjektív helyzetértékelés alapján kialakított – változóval mérték, míg a fogyasztást egy olyan tipológiával, amely figyelembe vette a fogyasztás minőségi jellemzőit, de amelynek a kategóriái vertikálisan sorba rendezhetők (lásd Kolosi–Keller 2010: 111; 128–129).

A marxi tradíciót követő kategorikus állításokkal szemben így e vizsgálat alapján csupán relacionális megállapítások tehetők a kiinduló kérdés kapcsán. Arra adhat ez az elemzés választ, hogy vajon az osztályhelyzet magyarázóereje változott-e az elmúlt időszakban, illetve hogy más országokkal összehasonlítva Magyarországon mekkora ennek a szerepe. Ez azonban fontos empirikus vonatkozási pontot jelenthet a marxi alapú vizsgálatok számára is, amennyiben információkat szolgáltat az osztályszerkezet változásának irányáról, az osztályok közötti egyenlőtlenségek mértékéről, illetve az osztályformálódás esélyeiről.

A többdimenziós vizsgálatok számára szintén fontosak lehetnek az itteni eredmények. E munkának ugyan nem az a célja, hogy komplex képet nyújtson a magyar társadalom sajátosságairól (vö. Harcsa 2015), azáltal azonban, hogy az elemzés az osztály hatásának alakulását részletes vizsgálat alá vonja, lehetőséget kínál arra, hogy megbecsüljük, miként változott a szerepe az egyenlőtlenségek egyéb dimenzióihoz képest.

Adatok, módszerek

Az elemzés a *European Social Survey* (ESS) 1–8-as hullámain alapul, amelyeket a 2002–2016 közötti periódusban, kétéves gyakorisággal kérdeztek le egységes módszertan alapján Magyarországon és számos európai országban. Az adatbázis így lehetővé teszi, hogy a magyarországi társadalmi változásokat viszonylag hosszú időtávban és nemzetközi összehasonlításban vizsgáljuk.⁴

Az egyének osztályhelyzetét a foglalkozási osztályelemzés hagyományához csatlakozva foglalkozásuk, illetve munkaerőpiaci jellemzőik alapján igyekszem megragadni. Az osztály operacionalizálására természetesen egyéb megközelítések is rendelkezésre állnak és célravezetők lehetnek. Thomas Piketty többek között a vagyon, illetve a jövedelmek eloszlásának elemzése révén következtet az osztályszerkezet hosszú távú átalakulására (Piketty 2015, különösen 264–272). Robert D. Putnam (2015) pedig javasolt az egyének iskolai végzettségén alapuló vizsgálatokra támaszkodva fogalmazza meg azt a nagy ívű tézist, hogy a gyermekek mobilitási esélyei tekintetében az elmúlt fél évszázadban az Egyesült Államokban a faji különbségek jelentősége csökkent, az osztályegyenlőtlenségek viszont sokkal markánsabbá váltak. A foglalkozási alapú megközelítéseket megítélésem szerint ezekkel szemben kitünteti az, hogy a foglalkozás egyszerre többféle tényezőt sűrít magába: az egyének munkaerőpiaci helyzetén túl információt nyújt jövedelmi helyzetükről és iskolai végzettségükről is, sőt ez alapján valamelyest a hatalmi helyzetükre is lehet következtetni.

Az ESS nem a legalkalmasabb adatforrás az osztályszerkezet változásának, illetve jellemzőinek a vizsgálatához. Erre a célra sokkal kedvezőbb lehetőséget kínálnak a népszámlálások, illetve mikrocenzusok, amelyek az osztályszerkezet aprólékosabb leírását, elemzését teszik lehetővé. Az ESS adatbázisai csupán durvább meg-

4. Az ESS-ről részletes információ érhető el a következő helyen: <https://www.europeansocialsurvey.org/>.

különböztetéseket tesznek lehetővé, ezért az osztályszerkezetet egy egyszerűbb, öt foglalkozási osztálykategóriát tartalmazó sémával igyekszem megragadni, amely a *European Socio-economic Classification* (ESeC) osztályozáson alapul (Rose–Harrison 2010).⁵ A magyar társadalom osztályszerkezetének vizsgálatához rendelkezésre állnak ennél jóval alkalmasabb modellek (lásd pl. Ferge 2010; Vastagh 2017, 2019; Huszár 2013a–c, 2015), amelyekhez képest az itt használt séma rendkívül elnagyolt. A társadalom hierarchikus tagolódásának megragadására, illetve a dolgozat fő kérdésének vizsgálatára azonban ez is alkalmasnak mutatkozik. Ha ez a durva modell is jól magyarázza az anyagi életkörülményeket, akkor egy részletesebb osztálysémára támaszkodva vélhetően még meggyőzőbb eredményekhez juthatnánk.

Az ESS fő erénye elsősorban a tartalmi gazdagságában rejlik, ami lehetőséget biztosít arra, hogy az osztályhelyzet hatását több különböző területen – többek között az anyagi helyzet, a munkakörülmények, az egészségi állapot, a politikai viselkedés, a társadalmi-politikai attitűdök stb. esetében – elemezzük. A jelen dolgozatban ezek közül az osztályhelyzet magyarázóerejének változását vizsgálom az anyagi életkörülmények területén. Ez a terület kulcsfontosságú az osztályelemzés szempontjából, amennyiben az osztályalapú megközelítéseknek mindenekelőtt az életkörülmények tekintetében megmutatkozó egyenlőtlenségekre kell magyarázatot adniuk (Breen–Rottman 1995). John Goldthorpe és Abigail McKnight (2004) három dimenzió mentén igyekeznek igazolni, hogy az általuk kidolgozott foglalkozási osztálymodell, az EGP-séma, illetve ennek módosított verziói megfelelnek ennek az igénynek. Elemzésük szerint a brit társadalomra vonatkozóan az EGP jól magyarázza az anyagi bizonytalanság, a jövedelmi stabilitás, valamint a gazdasági kilátások egyenlőtlenségeit, amely dimenziókat egyrészt a munkanélküliség tapasztalatával, másrészt a különböző osztályokhoz tartozók jövedelmének összetétele alapján, illetve harmadrészt a különböző korcsoportok jövedelmi helyzete révén mérték.

E három dimenzióból – némi megszorítással – kettőre vonatkozóan tudom az elemzést elvégezni. Egyrészt az ESS alapján rendelkezünk információval a munkanélküliség tapasztalatáról. Az általam vizsgált kérdés egész pontosan arról tájékoztat, hogy a kérdezett valaha munkanélküli volt-e, illetve legalább három hónapig keresett-e munkát. Másrészt azonban az ESS nem gyűjt részletes jövedelmi adatokat, csupán a kérdezettek jövedelmi deciliséről tartalmaz egy változót. Magyarországra vonatkozóan viszont ezeknek az adatoknak a minősége is erősen kérdéses,⁶ így ehelyett a jövedelmi helyzetre vonatkozóan egy szubjektív kérdésre támaszkodtam. Itt arról nyilatkoztak a válaszadók, hogy a háztartásuk hogy tud kijönni a jövedelmükből: nehezen, nagyon nehezen, vagy könnyen, illetve nagyon könnyen. Az elemzéshez ezeket a válaszlehetőségeket kettesével összevontam, vagyis együtt kezeltem

5 Ennek részletesebb jellemzéséhez lásd az 1-es mellékletet.

6 Az ESS-kérdőíveken a válaszadóknak különböző jövedelmi kategóriákba kell besorolniuk magukat, amely kategóriákat előzetesen, külső adatforrások alapján határoztak meg úgy, hogy azok megfeleljenek az egyes jövedelmi deciliseknek. Magyarország esetében ez kevésbé sikerült, 2008-ban pl. a válaszadók 4, míg 2014-ben 18%-a került az alsó jövedelmi tízbe. Az ESS jövedelmi adataihoz részletesebben lásd: https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round8/survey/ESS8_appendix_a2_e02_1.pdf.

egyfelől azokat, akik bármilyen mértékű nehézségről számoltak be, illetve azokat, akiknél nem jelentkeztek ilyen problémák.⁷

Az elemzés során egyrészt leíró szinten vizsgálom, hogy e különböző hátrányok a vizsgált időszakban miként érintették az egyes foglalkozási osztályokat. Vagyis, hogy a munkanélküliség tapasztalata, illetve a jövedelmi nehézségek mennyiben voltak jellemzőek a társadalomszerkezet különböző szintjein az elmúlt másfél évtizedben. Másrészt Kolosi és kollégái (Kolosi–Dencső 2006; Kolosi–Keller 2010) vizsgálataihoz hasonlóan logisztikus regressziós becsléseket készítettem mindegyik hullám esetében azzal a céllal, hogy felmérhessük, miként változott az osztályhelyzet szerepe a vizsgált időszakban. A regressziós elemzések esetében két információ is különösen érdekes számunkra. Egyfelől az egyes foglalkozási osztályokhoz kapcsolódó átlagos marginális hatások, amelyek arról tájékoztatnak, hogy miként alakult a munkanélküliség megtapasztalásának, illetve a jövedelmi nehézségeknek a kockázata a társadalmi hierarchia különböző szintjein. Másfelől az is lényeges azonban, hogy a regressziós modellek magyarázóereje összességében miként változott, ez alapján ugyanis következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy az osztályhelyzet jelentősége – az osztályok haláláról szóló tézisek várakozásainak megfelelően – csökkent-e vagy éppenséggel növekedett.

Osztály és életkörülmények

Az osztályelemzés számára az életkörülmények vizsgálata tehát komoly tételt bír. Ennek révén ugyanis az osztályelemzés kulcsterületén tesztelhetjük az osztályok halálára vonatkozó téziseket, amelyekkel szemben ugyan – többek között a brit társadalomra vonatkozóan – fontos új empirikus bizonyítékok idézhetők (pl. Evans–Tilley 2017), de a társadalmi struktúra, illetve rétegződéskutatás hazai és nemzetközi irodalmában az utóbbi időszakban meghatározóak voltak. Ha az osztályelemzés azon jelenségek magyarázatához sem tud kielégítő módon hozzájárulni, amelyek kapcsán elsődlegesen illetékesnek tekinti magát, akkor e vizsgálatok révén a saját irrelevanciáját jelentheti be.

Az életkörülmények osztályok szerinti vizsgálatának azonban ezen túl Magyarországon külön relevanciát szolgáltatnak a középosztály formálódására vonatkozó kutatások, illetve az ezzel kapcsolatos szakadatlan várakozások. A középosztály e diskurzusban olyan normatív képződményként jelenik meg, amelynek tagjai – egyrészt – tisztességgel és vagyonnal rendelkeznek, illetve – másrészt – akik képzettek, műveltek, érdeklődnek a közügyek iránt és aktívan részt vesznek ezek alakításában. Az erős és széles középosztály létrejötté a stabil és demokratikusan működő társadalom támasza és záloga, amennyiben megátalja a szélsőséges

7 Fontos rögzíteni, hogy ez a kérdés szubjektív módon, a kérdezettek sajátos fogyasztói igényeinek tükrében méri a jövedelmi nehézségeket. Az tehát, hogy erre a kérdésre ki és miként válaszol, nem csupán a jövedelmének nagyságától, de ezektől az igényektől is függ – ami az osztályszerkezet különböző szintjein elhelyezkedők esetében eltérő. Ahhoz, hogy képet alkossunk erről az eltérésekről, segítséget nyújthatnak azok az adatsorok, amelyek jövedelmi ötdöntésként mutatják, hogy az egyének különböző megélhetési szintekhez mekkora jövedelmet tartanak szükségesnek: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zhc040a.html.

egyenlőtlenségek létrejöttét, illetve folyamatos kontrollt jelent a hatalom számára. A rendszerváltással pontosan ezek a várakozások kapcsolódtak össze.

Ezek a várakozások azonban mindmáig illúzióknak bizonyultak. A legutóbbi vizsgálatok szerint egyrészt materiális szempontból a magyarországi középosztály szűk és gyenge, legfeljebb a társadalom felső egyharmadának az életkörülményei tekinthetők valóban középosztályinak (Tóth 2016a, 2016b), s ez a csoport ráadásul egyre inkább a záródás, illetve rendiesedés jeleit mutatja (Szelényi–Tóth 2018). Másrészt a középosztály társadalmi-politikai szerepvállalása alapján sem tekinthető középosztályinak, illetve polgárinak. A magyar közép, illetve felső-közép visszahúzódik a közügyektől a család, illetve a privát szféra világába; a piaci verseny kihívásainak való megfelelés helyett továbbra is az államban látja társadalmi helyzetének legfőbb támaszát; s a szolidáris csoportközi viszonyok kiépítése helyett inkább a kirekesztő mechanizmusok terjedéséhez járul hozzá (Szalai J. 2018).⁸

A mostani munka e probléma vizsgálatához annyiban tud hozzájárulni, amennyiben az életkörülmények két indikátorára támaszkodva felméri, hogy a különböző osztálypozíciókat betöltőknek az egyes időszakokban milyen lehetőségeik voltak arra, hogy középosztályi életszínvonalat biztosítsanak a maguk számára. A munkanélküliség tapasztalatára, illetve a jövedelmi nehézségekre vonatkozó mutatók természetesen a középosztály fogalmához kapcsolódó tartalmaknak csupán a materiális dimenziójáról tudnak tájékoztatni, erről is csupán korlátozott formában. Tulajdonképpen inverz módon arról nyújthatnak információt, hogy a társadalom mekkora hányadát teszik ki azok, akiknek az anyagi biztonság legalapvetőbb elemei sem álltak rendelkezésükre, és így esélyük sem volt arra, hogy belépjenek a középosztálynak legalább az alsó szegmensébe.

A jelen vizsgálatnak azonban a középosztályosodás folyamatának vizsgálata mellett fontos hozadéka lehet az elemzés közvetlen tárgyát képező jelenségek, a munkanélküliség, valamint a jövedelmi nehézségek, illetve a szegénység magyarázata kapcsán is. E jelenségek esetében különböző típusú magyarázatkísérletek versengenek egymással, amelyek eltérő szakpolitikai beavatkozásokhoz szolgáltathatnak alapot (Calnitsky 2018). Az individualisztikus magyarázatok a társadalom tagjainak egyéni jellemzői – viselkedésük, szokásaik, képességeik, esetleg biológiai, illetve pszichológiai tulajdonságaik – alapján igyekeznek számot adni a hátrányos társadalmi helyzet keletkezéséről. A szegénység okaiként ez alapján rendszerint olyan tulajdonságok kerülnek előtérbe, mint a lustaság, a kitartó munka hiánya, illetve a felelőtlen, kicsapongó, az előrelátást nélkülöző életvitel. A strukturális megközelítések ezzel szemben abból indulnak ki, hogy az egyének jellemzői alapján nem adható kielégítő magyarázat arra, hogy egy adott társadalomban mekkora a munkanélküliség, illetve a szegénység. Makrogazdasági tényezők – többek között a gazdaság fejlettsége, a társadalmilag fontos javak eloszlásának egyenlőtlensége –

8 Nem véletlen, hogy egy olyan vizsgálat, amely a polgár erős definíciójából indul ki, arra az eredményre jut, hogy ilyen képződmény gyakorlatilag nem létezik, illetve mindössze 4%-ot tesz ki Magyarországon (Sik–Szeitl 2016).

határozzák meg, hogy mennyi „üres hely” keletkezik egy társadalomban, amely a hátrányos helyzet különböző fogalmaival jellemezhető, s hogy az eltérő strukturális pozíciókat betöltőknek mekkora az esélye arra, hogy ezekre az üres helyekre kerüljenek. Az egyéni tulajdonságok szerepének jelentőségét csupán e strukturális faktorok háttére előtt, ezek függvényében lehet mérlegelni.

A következő elemzés, amikor arra vállalkozik, hogy felmérje az osztályhelyzet magyarázóerejének erősségét, illetve ennek változását a munkanélküliség és a szegénység egy-egy indikátorával összefüggésben, ahhoz nyújthat segítséget, hogy megbecsüljük, mekkora a strukturális faktorok szerepe e jelenségek kialakulásában. Ez annál is inkább fontos, mivel Magyarországon a szegénység individuális magyarázatai kerültek előtérbe mind a hétköznapi, illetve a közéleti diskurzusokban, mind pedig a szociálpolitika különböző területein. Ez a diskurzus és az erre épülő politika érdemtelen és érdemes szegényekre osztja a rászorulókat, és a segítségnyújtás különböző fajtáit visszatartja az előbbiektől, illetve a második csoport irányába tereli. Ennek következtében azonban tendenciaszerűen éppen a legkedvezőtlenebb strukturális pozícióban lévők maradnak állami segítség nélkül, ami még kiszolgáltatottabbá teszi őket. Ez a tendencia érvényesül az állami szakpolitikák különböző területein a foglalkoztatáspolitikától és a szociálpolitikától kezdve a nyugdíjrendszeren át a családtámogatásig (Szikra 2014, 2018a, 2018b), valamint a segélyezés, illetve a források elosztásának helyi szintű mechanizmusában is (Husz 2018; Feischmidt–Szombati 2018; Csurgó–Kovács 2018).

A következőkben az osztályhelyzet szerepét először a munkanélküliség tapasztalata esetében elemzem, majd ezután térek át a jövedelmi nehézségek, illetve az osztály összefüggésének vizsgálatára.

A munkanélküliség tapasztalata

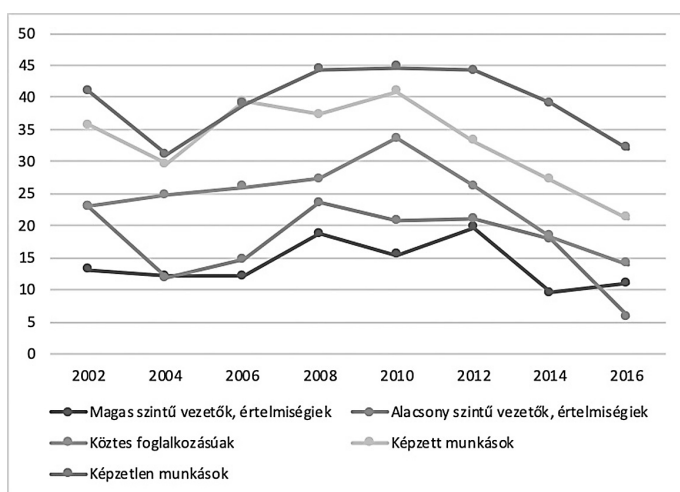
Az, hogy a társadalom mekkora hányada tapasztalta meg élete során a munkanélküliséget, természetesen mindenekelőtt attól függ, hogy miként alakul a munkanélküliségi arány. Az államszocializmus évtizedei után, az 1990-es évek elején az állások elvesztése tömeges jelenség lett Magyarországon. Ekkor a munkanélküliségi ráta 12% körül alakult, ezt követően azonban folyamatosan javult a mutató, s a 2000-es évek elejéig 5–6%-ra csökkent. Már a világgazdasági válságot megelőző években azonban újra növekedésnek indult a munkanélküliségi arány, és a válságot követő időszakban, 2009 és 2012 között megközelítette a rendszerváltás első éveiben mért értékeket. A válságot követő időszakban azonban újra meredek esésnek indult a munkanélküliek aránya, és a rendszerváltás óta példátlanul alacsony szintre csökkent. Mindez ráadásul az inaktívák arányának csökkenése, illetve a foglalkoztatási ráta szintén példátlanul kedvező alakulása mellett következett be (Fazekas–Köllő 2017: 197–284).

Az itt vizsgált mutató szorosan követi ezeket a trendeket. Azok aránya, akik életük során megtapasztalták a munkanélküliséget, a 2000-es évek közepétől folyamatosan növekedett, a válság időszakában tetőzött, a gazdasági fellendülés ezután

következő periódusában azonban igen gyors ütemben csökkent. A 2016-os Magyarországra vonatkozó 18%-os érték ráadásul az itt vizsgált 23 ország összehasonlításában a legkedvezőbb (lásd a 3. mellékletet), ami a jelenlegi kedvező munkanélküliségi adatok mellett elsősorban annak köszönhető, hogy a rendszerváltást követően Magyarországon erősen megnövekedett a különböző inaktív státuszok aránya, vagyis a munkába állás alternatívája nem csupán a munkanélküliség volt.

Azt is megállapíthatjuk továbbá az itt használt adatsorok alapján, hogy a különböző időszakokban – ugyan eltérő mértékben, de – az osztálystruktúra különböző szintjein elhelyezkedők számára a munkanélküliség problémája is eltérő élességgel jelentkezik (lásd az 1. ábrát). Míg a felső vezetők, illetve a magasan képzett értelmiségiek csoportjában ez az arány a vizsgált időszak legnagyobb részében 10% körül mozgott s a válság legrosszabb éveiben sem érte el a 20%-ot, addig a képzetlen munkások körében végig meghaladta a 30%-ot, a válság időszakában pedig a foglalkozási csoport csaknem felét, 45%-át érintette. A különböző osztálypozíciók jellemzőinek változása kapcsán fontos továbbá megjegyezni, hogy a válságot követő időszakban a munkanélküliség problémája tekintetében az osztálystruktúra mindegyik szintjén javulás tapasztalható. Sőt a legnagyobb mértékű változások az osztályszerkezet alsóbb szintjein figyelhetők meg, amennyiben 2010-hez képest 2016-ra mind a képzetlen, illetve képzett munkások, mind a középső foglalkozási csoport esetében legalább 20 százalékponttal csökkent azoknak az aránya, akik életük során legalább három hónapig munkanélküliek voltak.

1. ábra: Azok aránya, akik valaha munkanélküliek voltak és legalább három hónapig kerestek munkát foglalkozási osztályonként Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében (%)

Forrás: az ESS 1-8 hulláma alapján saját számítás

A leíró adatok jelzik, hogy a munkanélküliség kockázata szempontjából jelentős változások következtek be a vizsgált időszakban. A következőkben azt igyekszem megbecsülni regressziós elemzések segítségével, hogy e tényező magyarázata szempontjából mennyire számít az osztály, illetve hogy változott-e ennek a jelentősége a vizsgált időszakban. Vajon ma ugyanolyan biztonsággal következtethetünk az egyének osztálypozíciója alapján arra, hogy megtapasztalta-e a munkanélküliséget, mint a 2000-es évek elején? És vajon mennyire erős az osztály hatása a munkanélküliségre Magyarországon európai összehasonlításban?

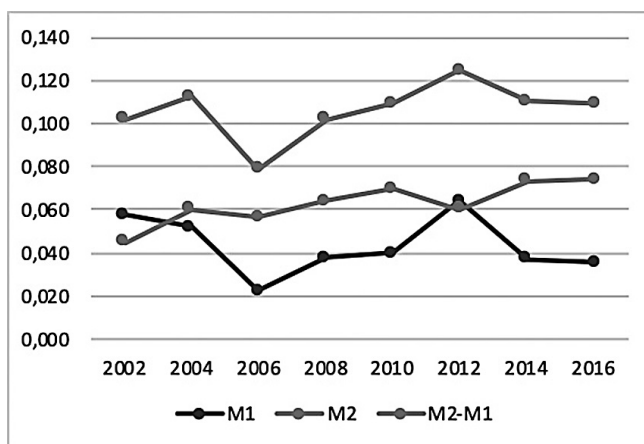
Ennek elemzéséhez azonos paraméterek alapján önálló logisztikus regressziós becsléseket készítettem az ESS mindyik hullámán és mindegyik országra vonatkozóan, amelyik részt vett az adatfelvételben. Ezek alapján egyfelől azt vizsgálom, hogy miként alakultak az R^2 statisztikák, vagyis az összes heterogenitásból az egyes modellek által megmagyarázott hányad, másrészt pedig az osztálypozíciókhoz tartozó átlagos marginális hatásokat, amelyek pedig az osztályszerkezet különböző szintjein elhelyezkedők munkanélküliségi kockázatáról tájékoztatnak. Mivel a különböző időszakokban az osztálypozíció eltérő módon és eltérő mértékben függhet össze különböző tényezőkkel, ezért a regressziós elemzéseket két lépcsőben futtattam le. Az első modellek magyarázó változókként csak a fő szociodemográfiai jellemzőket – a kérdezett nemét, életkorát, háztartásának nagyságát, valamint lakóhelye településtípusát – tartalmazták (M1), majd a következő lépésben vontam be az elemzésbe az osztálypozíciót (M2).⁹ E két modell közül az átlagos marginális hatások esetében az elemzés számára mindenekelőtt a második érdekes, amelyik tehát a szociodemográfiai változók hatását kontroll alatt tartva tájékoztat az egyes osztálypozíciókhoz tartozók munkanélküliségi kockázatáról. A magyarázóerő esetében viszont az a lényeges, hogy az osztályváltozó bevonásával mennyivel növekszik a második modell magyarázóereje az elsőhöz képest, vagyis hogy milyen erős az osztály önálló hatása (M2–M1).¹⁰ A 2a) és 2b) ábra e regressziós vizsgálatok fő eredményeit mutatja be.¹¹

9 A kontrollváltozók megválasztásakor Goldthorpe és McKnight (2004) elemzését követtem. Ehhez hasonlóan sem az első, sem a második modellben nem szerepeltettem az iskolai végzettség változóját. Ahogy korábban szó volt róla, az iskolai végzettség akár az osztályszerkezetben elfoglalt pozíció alternatív mérőeszközeként is szerepelhetne az elemzésben. Annak a részletes vizsgálata, hogy a foglalkozási pozíció és az iskolai végzettség miként kapcsolódik össze, illetve ezek miként függenek össze az anyagi helyzet különböző indikátoraival, biztosan mélyítené az elemzést, de a jelen dolgozat erre nem tud vállalkozni.

10 Vö. ezzel kapcsolatban Kovách et al. (2018) munkáját, akik hasonló modellezési stratégiát alkalmaznak különböző rétegződési modellek érvényességének a vizsgálatához.

11 A Magyarországra vonatkozó regressziós vizsgálatok részletes eredményeit lásd a 2. mellékletben.

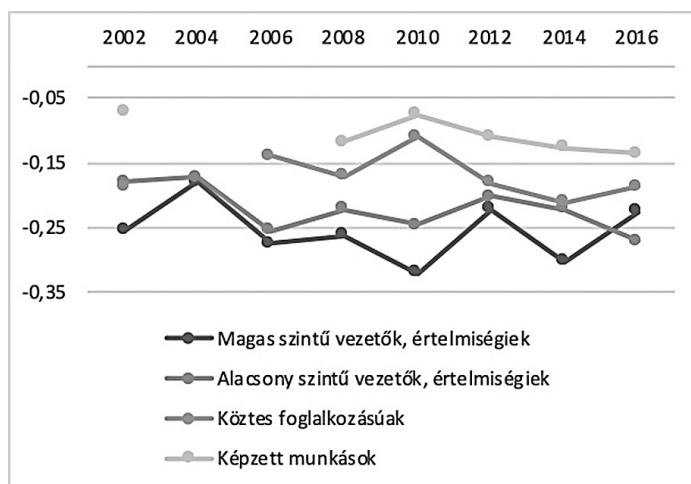
2a) ábra: A munkanélküliség tapasztalatára vonatkozó logisztikus modellek magyarázóereje Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében (R_t^2)

Megjegyzés: Mindegyik modell függő változója: 0 – nem volt munkanélküli, 1 – munkanélküli volt. Az M1 az első, csupán a szociodemográfiai magyarázó változókat tartalmazó modellt jelöli, az M2 pedig azt, amelyik az első modell változóiin túl a foglalkozási osztályt is tartalmazza. Az M2–M1 a két modell magyarázóerejének a különbségét mutatja be, vagyis azt, hogy mennyivel növeli a magyarázóerőt a foglalkozási osztály változója.

Forrás: az ESS 1–8 hulláma alapján saját számítás

2b) ábra: Az egyes foglalkozási osztályoknak a munkanélküliség tapasztalatára vonatkozó átlagos marginális hatásai Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében

Megjegyzés: Az elemzésben a képzetlen munkások képezték a referenciakategóriát, a többi foglalkozási osztály eredménye ehhez viszonyítva értelmezhető. A negatív értékek azt jelzik, ha valamely foglalkozási osztálynak a képzetlen munkásoknál kisebb az esélye arra, hogy megtapasztalja a munkanélküliséget, míg a pozitív értékek arra utalnak, ha nagyobbak. Az átlagos marginális hatásokat a második modell alapján közöljük, tehát a nem, kor, háztartásnagyság, valamint a településtípus változóit kontroll alatt tartva.

Forrás: az ESS 1–8 hulláma alapján saját számítás

Először az R_L^2 statisztikákat vizsgálva – 2a) ábra – mindenekeelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a két modell (M1, M2) 2006-ban magyarázza a legkisebb mértékben, és 2012-ben a legerősebben azt, hogy valaki élete során munkanélküli volt-e.¹² Az osztály magyarázóerejének változását önállóan szemlélve (M2–M1) viszont az eredmények arra utalnak, hogy az osztályhelyzet jelentősége folyamatosan növekedett az időszakban. A munkanélküliség tapasztalatával rendelkezők arányának változásától függetlenül az egymást követő mérések szinte rendre az osztályhelyzet magyarázóerejének növekedését mutatják.¹³ Ezek az eredmények egyfelől megerősítik Kolosiéknak (Kolosi–Dencső 2006; Kolosi–Keller 2010) a kétezres évekre vonatkozó következtetéseit, amelyek az osztályszerkezet kikristályosodását állapították meg, másrészt azt támasztják alá, hogy a 2010-es években az osztály jelentősége tovább növekedett. A Magyarországon mért R_L^2 -statisztikák ráadásul nemzetközi összehasonlításban is kiugróan számítanak, az ESS-ben szereplő országok közül 2016-ban messze a magyarországi mérések produkálták a legmagasabb értékeket.¹⁴ Az osztályhelyzet tehát egyfelől a 2000-es évek elejéhez képest a 2010-es évek második felében erősebben meghatározza a munkanélküliség kockázatát, illetve másfelől a vizsgált országok közül Magyarország a legnagyobb a jelentősége.

Az átlagos marginális hatások vizsgálata alapján következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan is, hogy az osztályhelyzet magyarázóerejének növekedése miből fakad. A 2b) ábra a képzetlen munkásokat referenciakategóriaként kezelve ábrázolja, hogy az egyes foglalkozási osztályok a különböző időszakokban milyen valószínűséggel kerültek a munkanélküliség tapasztalatával rendelkezők csoportjába. Az eredmények két fontos trendre utalnak. Egyrészt az osztályszerkezet felsőbb szintjein megfigyelhető egy homogenizálódási folyamat: miközben a felső foglalkozási kategória értékei a vizsgált időszakban kevésbé változtak, addig az alsóbb szintű vezetők és értelmiségiek, illetve a köztes foglalkozásúak eredményei, különösen a 2010 utáni időszakban, folyamatosan javultak. Hasonló tendenciák állapíthatók meg továbbá a képzett munkások esetében is, amely csoportnak az átlagos marginális hatásai ugyan a felsőbb pozícióktól elszakadva, de csökkenő tendenciát mutatnak. A másik fontos trend e homogenizálódási folyamat inverze: a képzetlen munkások leszakadása a többi foglalkozási osztálytól. Az, hogy a többi csoport eredménye eltávolodik a képzetlen munkásokétól, azt jelenti, hogy a munkanélküliség problémája egyre inkább a társadalom mintegy negyedét kitevő alacsony képzettségű segédmunkásoknál, illetve betanított munkásoknál koncentrálódik.

Jövedelmi nehézségek

A jövedelmi nehézségek vizsgálatához nincsenek olyan egzakt és hosszú időtávot át-fogó idősorok, mint a munkanélküliség esetében. Ezzel összefüggésben mindenek-

12 A modellek magyarázóerejének a változását e helyütt a McFadden-féle pszeudo R^2 mutató alapján vizsgálom.

13 Az idősor elemzésekor figyelembe kell venni, hogy az osztályséma alapjául szolgáló foglalkozási nomenklatúra 2010-ről 2012-re megváltozott. 2010-ig az ESS az ISCO88-as, 2012-től azonban már az ISCO08-as verziója alapján kódolja a foglalkozásokat, ami összehasonlíthatósági problémákat okozhat (lásd erről részletesebben az 1. mellékletet). Az osztályhelyzet magyarázóerejének 2010-ről 2012-re megfigyelhető csökkenése ebből a nomenklatúraváltásból is fakadhat.

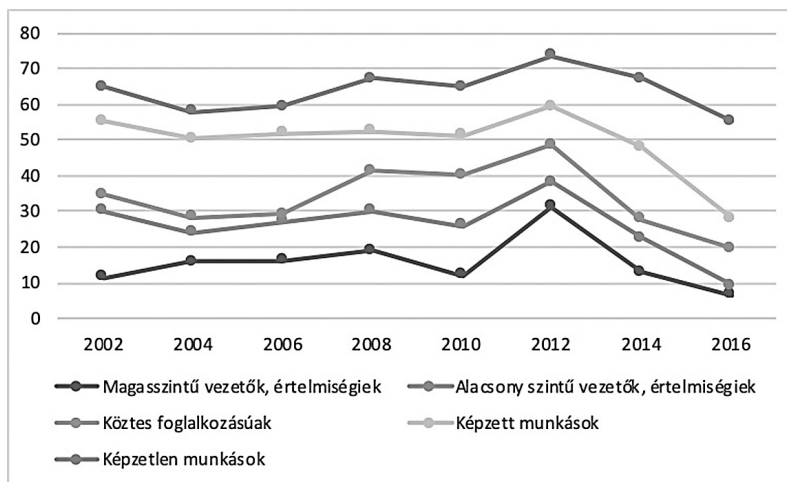
14 Lásd ezzel kapcsolatban a 3. mellékletet.

előtt a szegénység különböző indikátorai, illetve ezek közül is elsősorban az abszolút szegénység mutatói idézhetők. Magyarország esetében 2005 óta léteznek időben, illetve EU-szinten közvetlenül összehasonlítható statisztikák a területen. Ezek szerint – mind az anyagi depriváció indikátora, mind pedig az EU2020 stratégia monitorozására kidolgozott, összetett AROPE-mutató alapján – a 2000-es évek közepén a szegénység enyhe csökkenő tendenciát mutatott Magyarországon, ami viszont a világgazdasági válság időszakában megfordult és növekedésnek indult. A 2013-as csúcs után azonban Magyarországon és az EU egészét tekintve is újra trendforduló következett be, és gyors ütemben javulni kezdtek a mutatók. A legnagyobb mértékű javulás pedig azokban az országokban – többek között Romániában, Bulgáriában, Magyarországon, illetve Észtországban – tapasztalható, amelyekben a szegénység szintje a legmagasabb (lásd Eurostat 2018: 103–124; KSH 2018: 12–22).

A jövedelmi nehézségekre vonatkozó, ESS-ből származó eredmények esetében hasonló trendek figyelhetők meg: az átmenet sokkja után a 2000-es évek első felében csökkent azoknak az aránya, akik arról számoltak be, hogy nehezen vagy nagyon nehezen jönnek ki a fizetésükből. Ez a trend azonban az évtized közepén megfordult, és a válságot követő időszakig, a 2010-es évek elejéig folyamatosan emelkedett a nélkülözők aránya. Ezt követően azonban újra meredek esésnek indult a mutató. Amíg 2012-ben még a 18 éves és idősebb népesség több mint fele, 56%-a nyilatkozott úgy, hogy nehezen jön ki a jövedelméből, addig a 2016-os mérés szerint ez az arány már „csak” 29%-ot tett ki. E nagy javulás ellenére azonban európai összehasonlításban Magyarország továbbra is a szegény országok közé tartozik (lásd a 3. mellékletet). Az ESS-ben szereplő országok közül Oroszország külön kategóriát képvisel a maga 54%-os értékével, ezt követően viszont azok az országok következnek – köztük Magyarország –, amelyekben a népesség körülbelül 30%-a küzd jövedelmi nehézségekkel.

A munkanélküliség tapasztalatára vonatkozó eredményekhez hasonlóan a jövedelmi nehézségek problémája is eltérő mértékben jelentkezik az osztályszerkezet különböző szintjein. Sőt az előző eredményeknél markánsabban, a vizsgálat egész időszakára vonatkozóan kirajzolódik, hogy a különböző osztálypozíciók eltérő életkörülményeket biztosítanak a betöltőik számára. Ezek az eredmények jól jelzik azt is, hogy mennyire jelentős hatása volt a válságnak és a gazdasági konjunktúra ezt követő időszakának a különböző foglalkozási osztályok jövedelmi helyzetére (illetve ennek megítélésére). A legrosszabb – 2012-es – évben a képzetlen munkások csaknem 3/4-e, a képzett munkásoknak pedig a 3/5-e nyilatkozott úgy, hogy nehezen tud kijönni a jövedelméből, és ez az arány a felsőbb osztályok esetében is 1/3 körül alakult. A négy évvel későbbi, 2016-os eredmények hasonlóan mélyreható változásokról tanúskodnak. Ugyan európai mércével mérve a szűkösen élők aránya ekkor is magas, és a képzetlen munkások több mint fele továbbra is nélkülöz, de ezek az értékek mindegyik foglalkozási osztály esetében azt jelzik, hogy a 2000-es évek eleje óta – s minden bizonnyal igaz ez a rendszerváltás óta eltelt teljes időszakra – az utóbbi periódusban voltak a legkedvezőbbek az életkörülményeik.

3. ábra: Azok aránya, akik nehezen vagy nagyon nehezen jönnek ki a jövedelmükből Magyarországon foglalkozási osztályonként a 18 éves és idősebbek körében (%)

Forrás: az ESS 1–8 hulláma alapján saját számítás

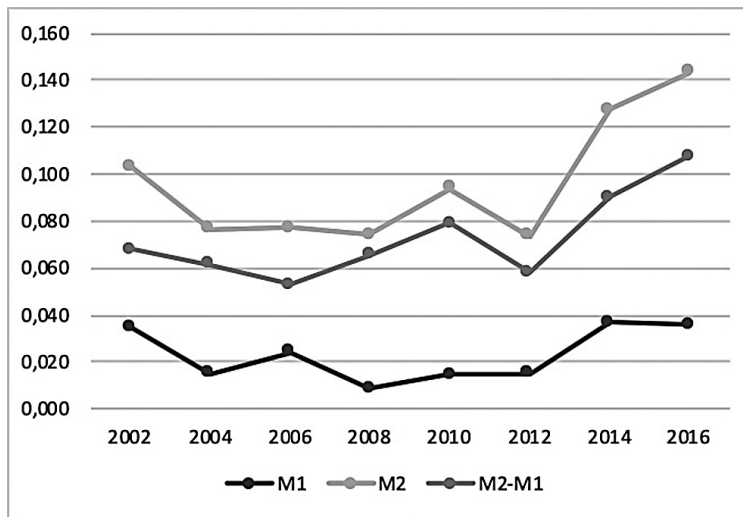
Ha az itt vizsgált indikátorok alapján az anyagi biztonság minimális szintjét – vagyis, hogy legyen valakinek munkája, amely olyan jövedelmet biztosít számára, amely szükséges ahhoz, hogy az alapvető szükségleteit gond nélkül kielégítse – tesszük a középosztályi lét alapfeltételévé, akkor a középosztályosodás rendszerváltás utáni magyarországi történetében is példátlan a válságot követő periódus. Egyik korábbi időszakban sem javultak ilyen mértékben a szegénység különböző mutatói, ami arra utalhat, hogy sokak számára lehetőség nyílhatott megindulni a középosztály felé vagy legalább egy alsó középosztályi életszínvonalat biztosítani. E következtetéseket megerősítik az egyének szubjektív társadalmi pozíciójára, illetve mobilitására vonatkozó vizsgálatok is. Az 1990 óta eltelt időszakban soha nem helyezték magukat az egyének olyan magas arányban a társadalmi létra középső, illetve felső szintjeire, mint a 2010-es években; s míg a rendszerváltás első, illetve második évtizedének a végén azok voltak túlnyomó többségben, akik úgy vélték, hogy romlott a társadalmi pozíciójuk a szüleikéhez képest, addig a 2010-es évek közepére megfordult a tendencia, és azok kerültek többsége, akik társadalmi pozíciójuk javulásáról számoltak be (Huszár–Záhonyi 2018b, 2018c).¹⁵

Ahogy a társadalomszerkezet különböző pozícióit betöltők életkörülményeinek alakulását bemutató leíró adatok, úgy az osztály szerepét vizsgáló regresszióelemzések is nagy horderejű társadalmi változásokról tanúskodnak. Míg az osztályhelyzet magyarázóerejét jelző R^2 statisztikák – lásd a 4a) ábrát – a vizsgált időszak kezdeti periódusában az osztályhelyzet szerepének enyhe gyengülését jelzik, addig

¹⁵ A szubjektív társadalmi helyzetre vonatkozó adatok hasznáról, illetve használhatóságáról lásd Harcsa (2018) és Huszár (2018).

a mutató 2006 után lassabban, 2012 után viszont gyorsabb ütemben növekedésnek indul.¹⁶ Ezek az eredmények arra utalnak, hogy az osztály jelentősége a munkanélküliség tapasztalata mellett a jövedelmi nehézségek esetében is erősödő tendenciát mutat. A szegénység magyarázata kapcsán eszerint egyre fontosabb szerepet kell tulajdonítanunk a strukturális tényezőknek, és kevesebb tere van az egyéni jellemzőkre visszanyúló magyarázat kísérleteknek. A Magyarországra vonatkozó eredmények ráadásul, ahogy a munkanélküliség tapasztalata kapcsán, úgy a jövedelmi nehézségek esetében is kirívónak számítanak európai összehasonlításban (lásd a 3. mellékletet). A vizsgálatban részt vevő országok közül újra csak a Magyarországra vonatkozó mérések jelzik az osztályváltozóhoz kapcsolódóan a legerősebb magyarázóerőt. A teljes modellt tekintve még Portugália képvisel Magyarországhoz hasonló nagyságrendet, ott azonban nem az osztályhelyzet, hanem a szociodemográfiai változók szerepe kiemelkedő.

4a) ábra: A jövedelmi nehézségekre vonatkozó logisztikus modellek magyarázóereje Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében (R^2)

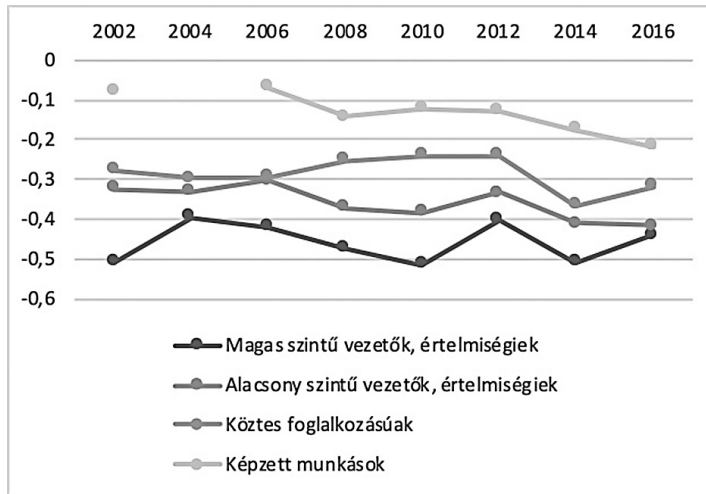

Megjegyzés: Mindegyik modell függő változója: 0 – könnyen vagy nagyon könnyen kijön a jövedelméből, 1 – nehezen vagy nagyon nehezen jön ki a jövedelméből. Az M1 az első, csupán a szociodemográfiai magyarázó változókat tartalmazó modellt jelöli, az M2 pedig azt, amelyik az első modell változóin túl a foglalkozási osztályt is tartalmazza. Az M2–M1 a két modell magyarázóerejének a különbségét mutatja be, vagyis azt, hogy mennyivel növeli a magyarázóerőt a foglalkozási osztály változója.

Forrás: az ESS 1-8 hulláma alapján saját számítás

¹⁶ Újra fontos megjegyezni, hogy a foglalkozási nomenklatúra 2012-es változása összehasonlíthatósági problémákat okozhat, az osztályhelyzet magyarázóerejének ebben az évben megfigyelhető csökkenése ebből a változásból is fakadhat. Lásd ezzel kapcsolatban az 1. mellékletet.

4b) ábra: Az egyes foglalkozási osztályoknak a jövedelmi nehézségekre vonatkozó átlagos marginális hatásai Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében

Megjegyzés: Az elemzésben a képzetlen munkások képezték a referenciakategóriát, a többi foglalkozási osztály eredményei ehhez viszonyítva értelmezhetők. A negatív értékek azt jelzik, ha valamely foglalkozási osztálynak a képzetlen munkásoknál kisebb az esélye arra, hogy jövedelmi nehézségei legyenek, míg a pozitív értékek arra utalnak, ha nagyobbak. Az átlagos marginális hatásokat a második modell alapján közöljük, tehát a nem, kor, háztartásnagyság, valamint a településtípus változóit kontroll alatt tartva.

Forrás: az ESS 1-8 hulláma alapján saját számítás

Az átlagos marginális hatások változásának vizsgálata alapján – lásd a 4b. ábrát – az osztályhelyzet szerepének a növekedése a jövedelmi nehézségek magyarázata esetében is hasonló folyamatokra vezethető vissza, mint amilyeneket a munkanélküliség tapasztalata esetében is láthattunk. Ez alapján is az osztályszerkezet hármastagolódása rajzolódik ki, amelyben egyrészt a felsőbb osztályhelyzetek homogenizálódása figyelhető meg – legalábbis a jövedelmi nehézségek tekintetében –, másrészt pedig a képzett, illetve a képzetlen munkások pozícióinak a világot elkülönülése. E mutató esetében szintén a képzetlen munkások leszakadása azonban a meghatározó folyamat. Különösen a képzett munkásokkal összevetve figyelemre méltó a két csoport értékeinek a szétartása, de hasonló tendenciák figyelhetők meg a felsőbb osztálypozíciókkal összehasonlítva is.

Következtetések

Az e helyütt bemutatott eredmények a magyar társadalom 2010 utáni rapid és különösen nagy horderejű átalakulásáról tanúskodnak. E változások ráadásul sok tekintetben példátlanok Magyarország rendszerváltás utáni történetében. Két igen markánsnak tűnő tendencia rajzolódik ki, amelyek közül az egyik az osztályszerkezet különböző szintjein elhelyezkedők életkörülményeinek gyors ütemű javulását jelzi.

A másik, ezzel párhuzamos folyamat szerint viszont a társadalomszerkezet kikristályosodása, valamint polarizációja tovább folytatódott, illetve az utóbbi években új lendületet kapott.

Egyfelől, a világgazdasági válság után, a 2010-es évek fordulóján erősen emelkedett a szegénység, illetve a társadalmi kirekesztődés által érintettek aránya, ez a trend azonban a 2012–2013-as csúcs után megfordult. Az ezt követő időszakban – az európai trendekkel összhangban – gyors ütemben csökkent mind a munkanélküliség tapasztalatával rendelkezők, mind pedig a jövedelmi nehézségekkel küzdők aránya. Ez a tendencia a társadalomszerkezet mindegyik szintjén érvényesült, még hozzá olyan erővel, hogy az utolsó, 2016-os mérések a vizsgálat tárgyát képező teljes időszak legkedvezőbb eredményeit produkálták mindegyik foglalkozási osztály esetében. Ezek az adatok azt jelzik, hogy a szegénység különböző formáiban érintettek aránya a rendszerváltás óta eltelt csaknem három évtized egészét figyelembe véve az utóbbi években volt, illetve a jelenlegi időszakban a legalacsonyabb.

Mindez továbbá azt is jelenti, hogy az utóbbi pár év a társadalom nagy tömegei számára tette lehetővé, hogy a napi megélhetési gondoktól megszabadulva elinduljon a középosztály felé, illetve legalább ennek az alsó szegmensét gyarapítsa. A bővülő magyarországi középosztály európai összehasonlításban továbbra is gyenge, az elmúlt időszak folyamatai azonban sokak számára nyújtották-nyújthatták azt az élményt, hogy javult a társadalmi pozíciójuk vagy legalábbis előreléptek. Vajon ezek a folyamatok elvezetnek oda, hogy hosszú várakozás után az illiberális Magyarországon jön létre egy széles és erős középosztály? Vajon miként hat ez a kialakult hatalmi szerkezet, illetve társadalmi rend stabilitására? És vajon ez a társadalmi képződmény miként jellemezhető a középosztály fogalmához kapcsolódó normatív tartalmak tükrében?

Másfelől, az itteni vizsgálatok megerősítik Kolosi és kollégái eredményeit, amelyek szerint a 2000-es években növekedett az osztály magyarázóereje az életkörülményekkel összefüggésben. Ezen túl azonban azt is megállapíthatjuk, hogy ez a tendencia a 2010-es években tovább folytatódott, sőt még erősödött is. Ma eszerint jobban megjósolható az egyén osztályhelyzetének az ismeretében, hogy szegény-e, illetve hogy az élete során valamikor munkanélküli volt-e, mint a 2000-es évek elején. Az osztály magyarázóereje ráadásul európai összevetésben is kimagaslónak mondható. Az életkörülmények alakulása szempontjából tehát különösen Magyarországon, és különösen a jelen időszakban nagy tere van a strukturális magyarázatoknak és egyre kisebb azoknak, amelyek a hátrányos helyzet kialakulását az egyének individuális jellemzői alapján igyekeznek megindokolni. Az, hogy valakinek lesz-e munkája vagy sem, illetve hogy nehezen vagy könnyen jön-e ki a jövedelméből, a mai Magyarországon egyre inkább függ az egyén származásától és társadalmi pozíciójától, és egyre kevésbé attól, hogy mennyire tehetséges és szorgalmas, illetve buta vagy lusta.

A dolgozat központi kérdésére visszatérve: igen, a magyar társadalom egyre határozottabban egy osztálytársadalom képét mutatja, a nemzetközi összehasonlító eredmények alapján talán meglepőnek is tűnik, hogy mennyire. További vizsgálatot igényel azonban, hogy az osztály hatása milyen erős, illetve miként változott az anyagi életkörülmények mellett a társadalmi élet egyéb területein. Vajon azon túl, hogy valaki szegény vagy gazdag, az is jó eséllyel előre jelezhető az egyének osztálypozíciója alapján, hogy beteg-e vagy egészséges, szomorú-e vagy boldog, kire szavaz a választásokon és miként vélekedik különböző társadalmi-gazdasági kérdésekben, kivel fog párkapcsolatot létesíteni, és hogy milyen társadalmi pozícióra számíthatnak a gyermekei?

A dolgozat elkészítését az NKFI 128965 számú pályázata támogatta.

Abstract: The main question of the paper is to what extent Hungarian society can be regarded as class society? By analysing the strength and nature of the relationship between social class and different indicators of living conditions this paper follows the Weberian way of class analysis. Has the explanatory power of class strengthened or decreased in the last decades in Hungary? And how significant is the role of social class in Hungary compared to other European countries? The analysis is based on the 1-8 waves of the European Social Survey that were conducted biannually between 2002 and 2016 in Hungary and in several other European countries. Thus, the database makes it possible to examine the changes of Hungarian society in a quite long period and in international comparison. By analysing the role of social class on the terrain of material living conditions in the long run the paper contributes to the debate on the significance of social class.

Keywords: social stratification, social inequalities, social class, unemployment, poverty

Irodalom

- Albert, F. – Dávid, B. – Kmetty, Z. – Kristóf, L. – Róbert, P. – Szabó, A. (2018): Mapping the post-communist class structure: Findings from a new multidimensional Hungarian class survey. *East European Politics and Societies*, 32(3): 544–565. <https://doi.org/10.1177/0888325417739954>.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 227–252.
- Beck, U. (1997): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 418–458.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- Berger V. (2008): Életstílus- és miliókatatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*, 64–65: 115–130.

- Breen, R. (2005): Foundations of a neo-Weberian class analysis. In Wright, E. O. (szerk.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 31–50.
- Breen, R. – Rottman, D. (1995): Class Analysis and Class Theory. *Sociology*, 29(3): 453–473.
- Bukodi E. – Paskov, M. – Nolan, B. (2017): *Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story*. INET Oxford Working Papers 2017-03.
- Bukodi E. – Záhonyi M. (2004): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Calnitsky, D. (2018): Structural and individualistic theories of poverty. *Sociology Compass*, 2018;e12640. <https://doi.org/10.1111/soc4.12640>.
- Csizmadia Z. – Páthy Á. – Tóth P. (2015): A társadalmi rétegződés és komponensei egy magyar nagyvárosi régióban. *Replika*, 92–93: 95–118.
- Csurgó B. – Kovách I. (2018): A szegénység elleni projektek haszna. A kisvárosi szociális földprogram példája. *Magyar tudomány*, (6).
- Éber M. Á. (2015): Osztályszerkezet Magyarországon: A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, 92–93: 119–140.
- Éber M. Á. – Gagy Á. (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat*, 21: 170–191.
- Eurofound (2017): *Social mobility in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat (2018): *Smarter, greener, more inclusive? Indicators to support the Europe 2020 strategy*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (1998): *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
- Evans, G. – Tilley, J. (2017): *The New Politics of Class. The Political Exclusion of the British Working Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Fábián Z. (2015): Társadalmi rétegek, fogyasztói státuszcsoporthok Magyarországon. In Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Jól nézünk ki (...?) Háztartások helyzete a válság után*. Budapest: Társadalmi és Társadalmi Kutató Intézet, 128–142.
- Fazekas K. – Köllő J. (szerk) (2017): *Munkaerőpiaci tükör 2016*. Budapest: MTA-KRTH-KTI.
- Feischmidt M. – Szombati K. (2018): A szegénység kisajátítása és szimbolikus új-rakeretezése: az „érdemtelenek” rasszizálása és az „érdemesek” etnicizálása. Gyöngyöspata tanulmányai. *Magyar tudomány*, (6): 885–901. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.6.16>
- Ferge Zs. (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág.
- Goldthorpe, J. H. (2007): Social Class and the Differentiation of Employment Contracts. In Goldthorpe, J. H.: *On Sociology. Illustration and Retrospect. Vol. 2*. Stanford: Stanford University Press, 101–124.
- Goldthorpe, J. H. – McKnight, A. (2004): *The economic basis of social class*. CASEpaper (80). London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics and Political Science.
- Hadas M. (1990): Marxizmus és makroszociológia. Kritikai észrevételek két évtized hazai struktúrakutatásához. *Replika*, (1): 3–15.

- Harcza I. (2015): Úton „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. *Replika*, 92–93: 233–247.
- Harcza I. (2018): Módszertani tanulságok a társadalmi percepciók mérése kapcsán. Reflexiók Huszár Ákos és Záhonyi Márta, „A szubjektív mobilitás változása Magyarországon” című írásához. *Demográfia*, 61(1): 91–98. DOI: 10.21543/Dem.61.1.4
- Hradil, S. (1987): *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*. Obladen: Leske + Budrich.
- Husz I. (2018): Szegénységcsökkentést célzó programok és a projektfoglalkoztatás. *Magyar tudomány*, (6): 871–884. DOI: 10.1556/2065.179.2018.6.15
- Huszár Á. (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle*, 91(1): 31–56.
- Huszár Á. (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statisztikai Szemle*, 91(2): 117–131.
- Huszár Á. (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 91(7): 718–744.
- Huszár Á. (2014): Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika*, (88)4: 81–109.
- Huszár Á. (szerk.) (2015): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Huszár Á. (2018): Objektív és szubjektív mobilitás - válasz Harcsa Istvánnak. *Demográfia*, 61(1): 99–109. doi: 10.21543/dem.61.1.5
- Huszár Á. – Záhonyi M. (2018a): A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_9_foglalkozasi_szerkezet_valtozasa_es_jellemzoi_magyarorszagon.
- Huszár Á. – Záhonyi M. (2018b): A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia*, 68(1): 5–27. doi: 10.21543/dem.61.1.1
- Huszár Á. – Záhonyi M. (2018c): Egyenlőtlenség és társadalmi mobilitás. *Esély*, (5): 25–47.
- Jackson, M. – Evans, G. (2017): Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science*, 4: 54–79. DOI:10.15195/v4.a3
- Kolosi T. – Dencső B. (2006): Osztálytársadalom? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 19–41.
- Kolosi T. – Keller T. (2010): Kikristályosodó társadalmi szerkezet. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: Tárki, 105–138.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989): Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Budapest: Gondolat.
- Kovács I. (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016): A magyar társadalom integrációs és rétegződésmo­delljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3): 4–27.

- Kovách I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017): Az integrációs modell. In: Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, Szeged: Belvedere Meridionale, MTA TK Szociológiai Intézet, 21–48.
- Kovách I. – Szabó A. – Hajdu G. – Kristóf L. – Gerő M. (2018): Az integrációs modell érvényessége. *Szociológiai Szemle*, 28(3): 22–42.
- KSH (2018): *A háztartások életszínvonala, 2017*. Budapest: KSH.
- Mihályi P. – Szelényi I. (2017): The Role of Rents in the Transition from Socialist Redistributive Economies to Market Capitalism. *Comparative Sociology*, 16: 1–26.
- OECD (2018): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris: OECD publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>.
- Ost, D. (2015): Class after Communism. Introduction to the Special Issue. *East European Politics and Societies and Cultures*, 29(3): 54–564. <https://doi.org/10.1177/0888325415602057>
- Pakulski, J. – Waters, M. (1996): The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society. *Theory and Society*, 25(5): 667–691.
- Piketty, T. (2015): *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Putnam, R. D. (2015): *Our Kids. The American Dream in Crisis*. New York: Simon & Schuster.
- Róbert P. (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93: 77–94.
- Róbert P. – Bukodi E. (2004): Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In Breen, R. (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 287–315.
- Rose, D. – Harrison, E. (2010): *Social Class in Europe. An introduction to the European Socio-economic Classification*. London: Routledge.
- Schulze, G. (2000): Élménytársadalom. A jelenkor szociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő* (1–2): 135–157.
- Sik E. – Szeitl B. (2016): Polgárság a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 113–129.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai E. (2016): A refeudalizáció. *Replika*, 96–97 (1–2): 207–222.
- Szalai J. (2018): *A nem polgáriasuló középosztályról*. (Kézirat).
- Szelényi I. – Csillag T. (2015): Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1(1): 18–48. DOI: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.28>.
- Szelényi I. – Tóth I. Gy. (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. Budapest: TÁRKI, 25–47.

- Szikra D. (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, (11):1–15. DOI: 10.1177/0958928714545446
- Szikra D. (2018a): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.): *Lépték és ironia – Szociológiai kalandozások*. Budapest: L'Harmattan; MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 219–240.
- Szikra D. (2018b): Távolodás ez európai szociális modellről – a szegénység társadalmpolitikája. *Magyar tudomány*, (6).
- Tóth I. Gy. (2016a): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport, 2016*. Budapest: TÁRKI, 75–97.
- Tóth I. Gy. (2016b): Is Hungary still in search of its middle class? In Vaughan-Whitehead, D. (eds.): *Europe's Disappearing Middle Class?* Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, 279–322.
- Vastagh Z. (2017): *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Budapest: Napvilág.
- Vastagh Z. (2019): Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség: az erőforrás-integrációs modell empirikus összehasonlító tesztje. (Megjelenés alatt)
- Weber, M. (1987 [1920]): Rendek és osztályok. In uő.: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 303–308.
- Wright, E. O. (2005a): Foundations of a neo-Marxist class analysis. In Wright, E. O. (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 4–30.
- Wright, E. O. (2005b): Conclusion: If “class” is the answer, what is the question? In Erik Olin Wright (szerk.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 180–206.

1. melléklet – Az osztályszerkezet

Az osztályszerkezet jellemzéséhez a *European Socio-economic Classification* (ESeC) osztálysémára támaszkodom, amely elméleti alapjait tekintve John Goldthorpe (2007) elgondolásait követi, a korábban létrejött EGP-sémához képest azonban az elméleti kiindulópontok egy alternatív operacionalizálásának tekinthető. Az ESeC működését a létrehozását követően széleskörűen tesztelték, s mára az osztályszerkezetre vonatkozó nemzetközi összehasonlító vizsgálatok egyik legfontosabb eszközévé vált (Rose–Harrison 2010). A hazai kutatásokba Bukodi Erzsébet, illetve kollégái vezették be, akik a 2001-es népszámlálás elemzéséhez létrehozott Társadalmi-foglalkozási rétegséma megalkotásakor erősen támaszkodtak az ESeC-re (Bukodi–Záhonyi 2004).

Az osztályséma létrehozásakor az ESS 1–5-ös hullámai esetében Eric Harrison és David Rose – közvetlenül az ESS-adatbázisokra kidolgozott – programjára támaszkodtam, amely az ISCO88-as foglalkozási nomenklatúra 3 jegyű kódjain alapul. Az ESS 2012-ben, vagyis a felvétel 6. hullámától kezdve áttért az új, ISCO08-as osztá-

lyozásra, a 6–8-os hullám esetében ezért Eric Harrisonnak az új ISCO08-as kódokra adaptált programjával dolgoztam.¹⁷

A *European Social Survey* mintanagysága az osztályszerkezet csupán durvább jellemzését teszi lehetővé, ezért az ESeC eredeti, Harrison és Rose által létrehozott, kilenc osztálypozíciót tartalmazó sémáját öt kategóriába vontam össze. Az eredmények robusztussága így is több ponton megkérdőjelezhető: egyrészt a foglalkozások kódolása nem mindegyik hullámban tűnik konzisztensnek, másrészt az ISCO-váltás törést okozott az idősorban, amit az elemzésnél figyelembe kell venni. Az ESS alapján az osztályszerkezet magyarországi változásáról kirajzolódó kép (lásd az 1.1. táblázatot) azonban összességében összhangban van az utóbbi időszak hazai nagymintás vizsgálatainak az eredményeivel, amelyek az osztályszerkezet polarizációját, vagyis a foglalkozási hierarchia felsőbb, illetve alsóbb szintjein található pozíciók gyarodását és a közép szűkülését emelték ki (lásd Bukodi–Záhonyi 2004; Huszár 2015; Huszár–Záhonyi 2018a). Az ESS-en alapuló vizsgálatok emellett rámutatnak a magyar társadalom foglalkozási szerkezetének sajátosságaira is, amelyben még a viseigrádi országokkal összevetve is alacsony a felsőbb vezetői, illetve értelmiségi foglalkozások aránya, miközben a különböző munkáspozícióké viszont rendkívül magas (lásd az 1.2. táblázatot).

1.1. táblázat: A foglalkozási szerkezet változása Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében (%)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Magas szintű vezetők, értelmiségiek	7	8	5	5	8	12	13	12
Alacsony szintű vezetők, értelmiségiek	13	17	15	16	11	15	12	12
Köztes foglalkozásúak	23	24	20	19	22	11	13	15
Képzett munkások	32	29	27	26	23	33	37	36
Képzetlen munkások	25	22	33	34	37	29	25	25
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
N	1530	1294	1403	1379	1382	1691	1453	1320

Forrás: az ESS 1-8 hulláma alapján saját számítás

17 Harrison, illetve Rose munkái közvetlenül hozzáférhetők. Az eredeti, ISCO88-n alapuló program itt érhető el: <https://www.iser.essex.ac.uk/archives/esecc/user-guide>, a Harrison által ISCO08-ra adaptált verzió pedig a következő helyen: <http://ekharrison.weebly.com/uploads/2/3/9/9/23996844/esecc083digit.sps>.

1.2. táblázat: Az ESS-ben részt vevő országok foglalkozási szerkezete a 18 éves és idősebbek körében, 2016 (%)

	Magas szintű vezetők, értelmiségiek	Alacsony szintű vezetők, értelmiségiek	Köztes foglalkozásúak	Képzett munkások	Képzetlen munkások	Összesen	N
Ausztria	19	13	19	35	14	100	1844
Belgium	18	23	18	24	17	100	1518
Svájc	26	25	20	23	6	100	1401
Csehország	17	16	17	37	13	100	2092
Németország	19	20	26	24	11	100	2585
Észtország	21	18	15	30	16	100	1881
Spanyolország	15	13	22	33	17	100	1712
Finnország	18	16	18	35	13	100	1749
Franciaország	23	21	24	21	11	100	1843
Egyesült Királyság	19	23	20	26	12	100	1754
Magyarország	12	12	15	36	25	100	1320
Írország	19	18	19	30	14	100	2407
Izrael	20	19	23	28	10	100	2101
Izland	24	22	24	25	5	100	834
Olaszország	15	14	23	29	19	100	1950
Litvánia	13	12	11	41	23	100	1819
Hollandia	21	22	25	23	9	100	1561
Norvégia	22	26	19	28	5	100	1391
Lengyelország	17	19	12	37	15	100	1527
Portugália	12	15	22	32	19	100	1134
Oroszország	9	12	14	45	20	100	1989
Svédország	19	18	24	30	9	100	1431
Szlovénia	18	16	23	26	17	100	1157

Forrás: az ESS 8. hulláma alapján saját számítás

Az osztályszerkezet tanulmányozásakor nem árt folyamatosan leszögezni, hogy az általam is végzett survey alapú vizsgálatok sohasem lesznek képesek megragadni az osztályszerkezet teljes spektrumát. Az ilyen típusú adatfelvételekből ugyanis szisztematikusan kimaradnak a társadalom leginkább privilegizált, illetve a legelesettebb csoportjai. Az osztályszerkezetről e vizsgálatok így csak részleges képet tudnak nyújtani, és szisztematikusan alulbecslik az osztályok közötti egyenlőtlenségek mértékét.

2. melléklet – Logisztikus regressziós modellek

2.1. táblázat: Logisztikus regressziós modellek a munkanélküliség tapasztalatára vonatkozóan Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében (átlagos marginális hatások)

Kontrollváltozók	2002		2004		2006		2008		2010		2012		2014		2016		
	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	
Foglalkozási osztály (ref.: Képzetlen munkások)																	
Magas szintű vezetők, értelmiségiek	-0,254***	-0,179***	-0,275***	-0,262***	-0,321***	-0,222***	-0,222***	-0,222***	-0,222***	-0,222***	-0,222***	-0,222***	-0,222***	-0,222***	-0,222***	-0,222***	-0,222***
Alacsony szintű vezetők, értelmiségiek	-0,179***	-0,171***	-0,255***	-0,222***	-0,246***	-0,201***	-0,201***	-0,201***	-0,201***	-0,201***	-0,201***	-0,201***	-0,201***	-0,201***	-0,201***	-0,201***	-0,201***
Köztes foglalkozásúak	-0,188***	-0,052	-0,139***	-0,170***	-0,109**	-0,181***	-0,181***	-0,181***	-0,181***	-0,181***	-0,181***	-0,181***	-0,181***	-0,181***	-0,181***	-0,181***	-0,181***
Képzett munkások	-0,070**	-0,004	-0,019	-0,118***	-0,075***	-0,110***	-0,110***	-0,110***	-0,110***	-0,110***	-0,110***	-0,110***	-0,110***	-0,110***	-0,110***	-0,110***	-0,110***
R ²	0,057	0,102	0,052	0,112	0,022	0,079	0,038	0,102	0,04	0,109	0,064	0,124	0,037	0,11	0,035	0,109	0,109
Nagelkerke R ²	0,095	0,167	0,082	0,174	0,038	0,131	0,065	0,17	0,069	0,183	0,107	0,202	0,06	0,174	0,054	0,163	0,163
N	1607	1460	1424	1302	1471	1372	1504	1372	1534	1413	1942	1710	1642	1483	1577	1350	1350

Forrás: az ESS 1-8 hulláma alapján saját számítás

Megjegyzés: Mindegyik modell függő változója: 0 – nem volt munkanélküli, 1 – munkanélküli volt. A szignifikanciaszinteket a következő módon jelöltem: * $p < 0,1$, ** $p < 0,05$, *** $p < 0,01$.

2.2.táblázat: Logisztikus regressziós modellek a jövedelmi nehézségekre vonatkozóan Magyarországon a 18 éves és idősebbek körében (átlagos marginális hatások)

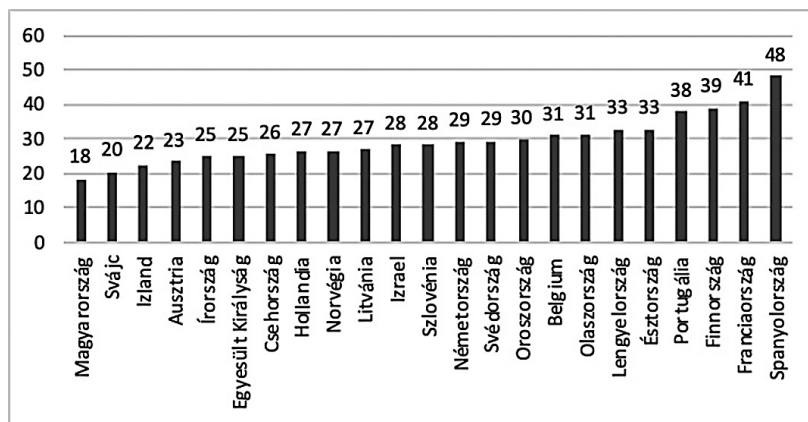
	2002		2004		2006		2008		2010		2012		2014		2016	
	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2
Kontrollváltozók	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen
Foglalkozási osztály (ref.: Képzetlen munkások)																
Magas szintű vezetők, értelmiségiek	-0,507***	-0,397***	-0,418***	-0,473***	-0,513***	-0,401***	-0,507***	-0,439***								
Alacsony szintű vezetők, értelmiségiek	-0,325***	-0,330***	-0,303***	-0,372***	-0,384***	-0,334***	-0,409***	-0,417***								
Köztes foglalkozásúak	-0,276***	-0,296***	-0,293***	-0,254***	-0,240***	-0,240***	-0,366***	-0,317***								
Képzett munkások	-0,081**	-0,068	-0,070*	-0,142***	-0,122***	-0,128***	-0,176***	-0,218***								
R ²	0,035	0,103	0,015	0,077	0,024	0,077	0,009	0,074	0,015	0,094	0,015	0,073	0,037	0,127	0,036	0,143
Nagelkerke R ²	0,063	0,177	0,027	0,132	0,044	0,135	0,016	0,13	0,027	0,163	0,028	0,128	0,066	0,214	0,061	0,226
N	1605	1461	1418	1297	1461	1365	1487	1537	1527	1409	1935	1703	1625	1471	1541	1325

Forrás: az ESS 1-8 hulláma alapján saját számítás

Megjegyzés: Mindegyik modell függő változója: 0 – könnyen vagy nagyon könnyen kijön a jövedelméből, 1 – nehezen vagy nagyon nehezen jön ki a jövedelméből. A szignifikanciaszinteket a következő módon jelöltem: * $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$.

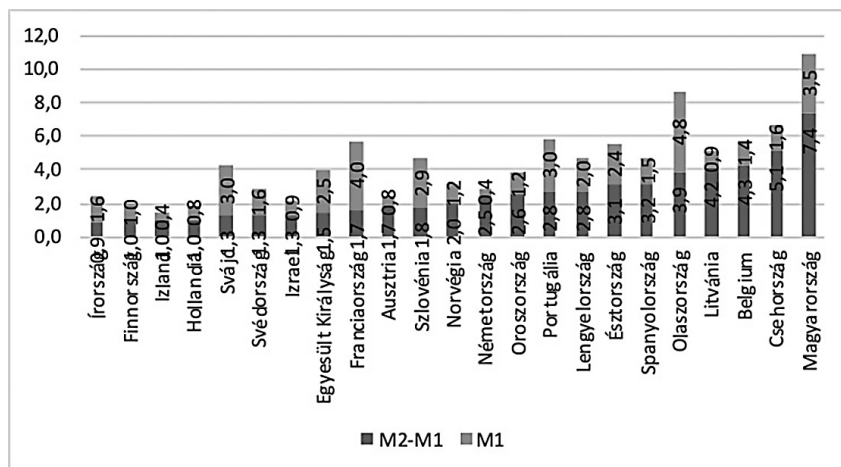
3. melléklet – Nemzetközi összehasonlítás

3.1. ábra: Azok aránya, akik valaha munkanélküliek voltak és legalább három hónapig ke-
restek munkát, 2016 (%)

Forrás: az ESS 8-ik hulláma alapján saját számítás

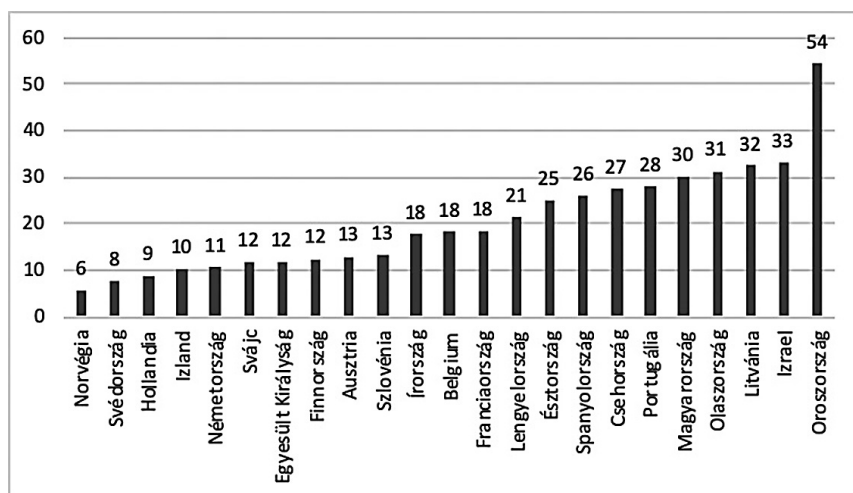
3.2. ábra: A munkanélküliség tapasztaltára vonatkozó logisztikus regressziós modellek ma-
gyarázóereje, 2016 (R^2)

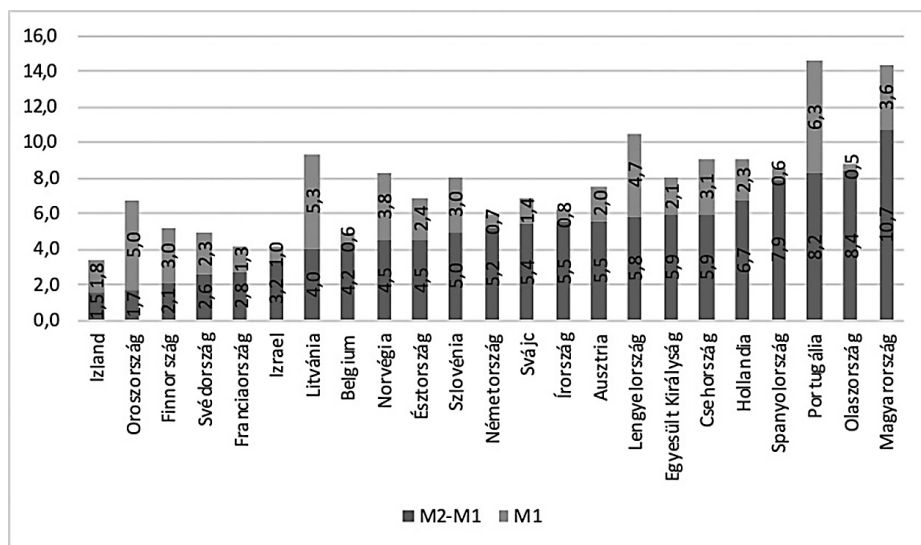
Megjegyzés: A modellezés logikája azonos a korábban, Magyarországra vonatkozóan készített számításokkal. Mind-
egyik modell függő változója tehát: 0 – nem volt munkanélküli, 1 – munkanélküli volt. Az M1 az első, csupán a
szociodemográfiai magyarázó változókat tartalmazó modellt jelöli, az M2 pedig azt, amelyik az első modell változói-
n túl a foglalkozási osztályt is tartalmazza. Az ábrán tehát az oszlopok teljes hossza az M2 modell magyarázóerejét
mutatja be. Az M2–M1 a két modell magyarázóerejének a különbségét ábrázolja, vagyis azt, hogy mennyivel növeli a
magyarázóerőt a foglalkozási osztály változója.

Forrás: az ESS 8-ik hulláma alapján saját számítás

3.3. ábra: Azok aránya, akik nehezen vagy nagyon nehezen jönnek ki a jövedelmükből, 2016 (%)

Forrás: az ESS 8-ik hulláma alapján saját számítás

3.4. ábra: A jövedelmi nehézségekre vonatkozó logisztikus modellek magyarázóereje, 2016 (R^2)

Megjegyzés: A modellezés logikája azonos a korábban, Magyarországra vonatkozóan készített számításokkal. Mind-egyik modell függő változója tehát: 0 – könnyen vagy nagyon könnyen kijön a jövedelméből, 1 – nehezen vagy nagyon nehezen jön ki a jövedelméből. Az M1 az első, csupán a szociodemográfiai magyarázó változókat tartalmazó modellrel jelöli, az M2 pedig azt, amelyik az első modell változóin túl a foglalkozási osztályt is tartalmazza. Az ábrán tehát az oszlopok teljes hossza az M2 modell magyarázóerejét mutatja be. Az M2-M1 a két modell magyarázóerejének a különbségét ábrázolja, vagyis azt, hogy mennyivel növeli a magyarázóerőt a foglalkozási osztály változója.

Forrás: az ESS 8-ik hulláma alapján saját számítás

Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség: az erőforrás-integrációs modell empirikus ösz- szehasonlító tesztje¹

Vastagh Zoltán

Vastagh.Zoltan@tk.mta.hu

Beérkezés: 2019. 02. 22.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 06. 20.

Elfogadás: 2019. 11. 11.

Összefoglaló: Az írás célja, hogy megvizsgálja, mennyiben járulhat hozzá egy viszonylag új társadalomszerkezeti modell a jövedelmi egyenlőtlenségek okainak teljesebb megértéséhez, illetve a magyar társadalom jövedelmi egyenlőtlenségeinek leírásához. Ennek érdekében több közismert társadalmi rétegződés-, illetve struktúramodellel történő összevetésben kerül vizsgálatra a jövedelmekkel való statisztikai összefüggés, reflektálva a különböző elméleti modellek érvényességének, illetve általánosíthatóságának problémájára is. Az eredmények alapján amellet érvelek, hogy a mai magyar társadalom jövedelmi egyenlőtlenségeinek megértéséhez nem kielégítőek azok az elméleti modellek, amelyek kizárólag piaci viszonyok között értelmezhető társadalmi kategóriákat konceptualizálnak.

Kulcsszavak: jövedelmi egyenlőtlenség, társadalmi egyenlőtlenség, társadalmi rétegződés, társadalmi struktúra, osztály, osztályhelyzet

Bevezetés

E dolgozat fő célja, hogy empirikusan teszteljen egy nemrégiben felvázolt új társadalomszerkezeti modellt, és bemutassa, hogy az alapjául szolgáló elmélet a jövedelmi egyenlőtlenségek kialakulásának, fennmaradásának és újratermelődésének plauzibilis magyarázatát képes adni. A következőkben azt próbálom megvizsgálni, hogy a szóban forgó makroszintű, deduktív elméleti modell (Vastagh 2017) – amelyre itt erőforrás-integrációs modellként (EIM) fogok hivatkozni² – milyen mértékben képes statisztikai értelemben magyarázni a jövedelmi színvonal eltéréseit.

Az elemzés tehát az elméleti állítások relevanciájára vonatkozik, vagy úgy is mondhatnánk, hogy elsősorban a modell „külső”, és nem „belső” érvényességére vonatkozóan akar megállapításokat tenni. Annak érdekében, hogy az empirikus eredményeket megfelelően lehessen mérlegelni, az erőforrás-integrációs modellt a legfőbb konkurens modellekkel együtt vizsgálom meg, tehát a következők bizonyos értelemben ezeknek

1 Az írás a Társadalomtudományi Kutatóközpont (korábban MTA TK) keretei között készült.

2 Rövid ismertetését lásd: Éber (2018).

a modelleknek a „külső” érvényességéről is sok információval szolgálhatnak. A társadalomszerkezeti modellekre vonatkozó érvényességvizsgálatok egyik alapszabályaként megfogalmazható, hogy minden modellt csak azoknak a kritériumoknak a vizsgálatával szabad, illetve jogos értékelni, amelyek a modell háttérét adó elméletből következnek (Marshall et al. 1997: 26–28; Evans 1992: 213, 1996: 211–212; Evans–Mills 1999: 23–24, 1998: 88; Róbert 1997). Ugyanakkor, ha részleteiben is megvizsgáljuk a különböző társadalomszerkezetre vonatkozó elméleteket és modelleket, nemigen találunk közöttük akár csak kettő olyat, amelyet alkotója ugyanazoknak a társadalmi jelenségeknek a megragadására vagy vizsgálatára szánt volna. Vagyis, ha csak az előbbi alapszabályhoz próbálnánk tartani magunkat, abból az következne, hogy különböző modellek összehasonlítása tudományos kritériumok alapján valójában lehetetlen vállalkozás.

A tudományos vizsgálat módszere és a mérőeszközök érvényességi vizsgálata közé azonban nem szabad egyenlőségelet tenni. A tudományos elméletek és modellek nem lehetnek öncélúak abban az értelemben, hogy végeredményben mégiscsak valamilyen valós társadalmi jelenség megértésére és magyarázatára kell irányulniuk. Ráadásul a mérőeszközök érvényességkritériumainak megállapítása is sokszor csak az empirikus vizsgálatok során – iteratív folyamatban – kerül pontosításra. Vagyis a modellek érvényessége önmagában nem elég, a társadalomszerkezetre vonatkozó elméleteknek tudományosan is relevánsnak kell lenniük. Önmaguk meghatározásán túl tehát meg kell jelölniük legalább egy olyan jelenséget – és az erre irányulóan feltételezett oksági összefüggést –, amelyre vonatkozóan magyarázatot kívánnak adni.

Általánosan elfogadott megállapítás – és a fentiekkel is összekapcsolódó probléma –, hogy a társadalmi struktúra, a rétegződés, az osztály, a réteg, a státuscsoport, a milió, stb. fogalmi a szociológia leginkább vitatott, legzavarosabb fogalmi közé tartoznak, amelyek körül a mai napig sem alakult ki közmegegyezés. Hasonlóan ködös, hogy milyen társadalmi jelenségeket jogos ezekkel a nem megfelelően tisztázott fogalmakkal összekapcsolnunk, továbbá az is, hogy a potenciálisan összekapcsolható társadalmi jelenségek mely körét kellene e zavaros fogalmak definíciós kritériumainak, illetve következményeinek tekinteni (vö. pl. Marshall et al. 1997: 25–26). Ezekből a körülményekből szintén arra következtethetnénk, hogy az elméleti modellek összehasonlítására irányuló munka elpocsékolt, értelmetlen erőfeszítés.

Mi végre soroljuk mégis a szociológia tudományában a különböző elméleteket, illetve modelleket a társadalmi struktúra/rétegződés címszava alá? Találhatunk-e mégis legalább egy olyan társadalmi jelenséget – vagy legalább fogalmi konstrukciót –, amely e kutatások közös metszetének, közös céljának tekinthető, s amelynek alapján összemérhetővé válnak? A tanulmány első, elméleti része először is ezekre a kérdéseket próbál elfogadható választ adni. A rákövetkező három részben az elemzési stratégiának, az erőforrás-integrációs modell elméleti alapjainak, majd pedig az elemzés alapjául szolgáló adatoknak az ismertetése következik. Ezek után kerül sor az elméleti modellek empirikus adatokon nyugvó összehasonlító tesztjére, végül pedig az eredmények mérlegelésével zárul a tanulmány.

Elméletek

Amennyiben vannak olyan jelenségek, illetve fogalmi konstrukciók, amelyek a társadalmi struktúrával/rétegződéssel foglalkozó elemzések közös metszetét alkotják, akkor a „társadalmi egyenlőtlenségek” kérdése minden bizonnyal közéjük sorolható, ugyanis szinte az összes – a témával foglalkozó – elméletalkotónál megtaláljuk az erre vonatkozó kijelentéseket.

Max Weber az „osztályhelyzetre”, valamint az „osztályra” vonatkozó definícióiban egyértelművé tette, hogy milyen társadalmi jelenségek magyarázatát várja el saját elméleti kategóriarendszerétől és mivel kívánja azokat magyarázni. A weberi életésélyek fogalom alatt a különböző javakkal való ellátottságnak, az életkörülményeknek és általában az egyéni életsors jellemzőinek tipikus kombinációit értjük, amelyeket Weber osztályhelyzetnek nevez (Weber 2010a: 10). Az osztályhelyzet definíciójának középpontjában a javak vagy szakképzett tevékenységek fölötti rendelkezési hatalom áll, de abban a sajátos értelemben, hogy *„miként lehet ezt a rendelkezési hatalmat az adott gazdasági rendszeren belül bevételek vagy jövedelmek elnyerésére fölhasználni”* (Weber 1987: 303, 2010a: 10). Mivel az életésélyeket meghatározó különböző eszközök (tulajdon, képzettség stb.) értéke a piaci viszonyok között határozódik meg, így az osztályhelyzetek Webernél kizárólag a piaci helyzeten alapulnak (Breen 2005: 32; Sørensen 2005: 119). Emellett ő megkülönböztette az „osztályok” fogalmát is, amiken az azonos osztályhelyzetben lévő emberek csoportjait értette (Weber 1987: 303, 2010a: 10), mégpedig akkor, ha piaci feltételek közötti megélhetési esélyeik a javak birtoklásához és a haszonszerzéshez fűződő gazdasági érdekek következtében egyformák (Weber 1996: 32–33, 2010b: 15).

Weberhez képes Karl Marx osztályelemzése esetében nem ilyen tiszta a kép. Marx célja *A tőkében* saját bevallása szerint elsősorban *„a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása”* volt (Marx 1967: 9), ezért „osztályfogalma” nem a felszíni egyenlőtlenségek számbavételén, hanem a kapitalizmusban domináns társadalmi termelési viszonyok elemzésén alapult. A tőke és a munka, és így a tőkés- és a munkásosztály ellentétéből azonban nyilvánvalóan következik a két osztály vagyoni és jövedelmi polarizációja (vö. Wright, 1989: 3), vagyis az is, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek szintjének és dinamikájának vizsgálata a marxista elméleti megközelítéseknél is abszolút releváns (vö. Sørensen 1991: 76–77, 80, 2005: 119; Wright 2005a: 22–23). Ezt példázza Eric Olin Wright marxista irányzatú osztályelmélete is. Nála előbb az uralom, majd a kizsákmányolás fogalmi töltöttek be központi szerepet a különböző osztályok elhatárolásában. Álláspontja szerint a tőkés piacgazdaság körülményei között az osztályok az általuk „ellenőrzött termelési javak” alapján különülnek el, amelyek azonban meghatározzák a piaci tranzakciók végeredményét és így végső soron azt, hogy mely osztályok élnek jobban és melyek rosszabbul (Wright 1989: 14, 17).

De nem csak a (neo)marxista, illetve a (neo)weberiánus elméleti irányzatba sorolható elméleteknél és modelleknél releváns és érvényes célkitűzés a társadalmi egyenlőtlenségekkel történő összefüggés vizsgálata. Esping-Andersen posztin-

dusztriális társadalomszerkezetre vonatkozó elméletében az intézmények, elsősorban is a – Marx és Weber számára jórészt ismeretlen – jóléti állami intézmények társadalmi rétegződésre, illetve osztályviszonyokra gyakorolt hatásairól vázolt fel egy lehetséges elméleti koncepciót. Ez egyrészt a társadalmi munkamegosztásban betöltött pozíció, másrészt az osztályelkülönülés (életesélyek, karrierrezsimek, osztály- és foglalkozási mobilitás) dinamikájának elemzésén alapult (Esping-Andersen 1993: 1–3, 12, 14–17), elemzését azonban ő maga explicit módon összekapcsolta a társadalmi egyenlőtlenségek kérdéskörével és az azok okainak megértésére irányuló célkitűzéssel (Esping-Andersen 1993: 8, 26).

Ferge Zsuzsa szintén a fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségeire, a gazdagság és szegénység okaira keresi már az 1960-as évek óta a magyarázatot (Ferge 2002: 9). Ezen okok között legfontosabbnak a hatalmi viszonyokat tartja. A hatalmi viszonyokat az államszocializmus éveitől kezdve még nem vizsgálhatta, ezért mondhatni helyettesítő modellként alkotta meg a munkajelleg-csoportosítást, amely a munkamegosztáson belüli sajátos helyzeteken keresztül próbálta összefoglalni, illetve kombinálni „*a döntéshozatal, a fölé- és alárendeltségek, a tudás, a munka által igényelt fizikai és szellemi erőfeszítések, a munkakörülmények, sőt bizonyos mértékig a lakóhely és a társadalmi indulás*” hatásait. Ez a modell elsősorban nem magyarázat céljára szolgált, hanem csak arra, hogy összefoglaló módon mutassa be az egyenlőtlenségeket. A feltételezés mindössze annyi volt, hogy a munkajellegcsoportoknak a legtöbb egyenlőtlenség (pl. vagyon, jövedelem, illetve néhány, a kulturális fogyasztás, illetve az életmód területén megfigyelhető eltérés) esetében jelentős magyarázóerejük lesz, amit aztán az empirikus kutatás eredményei igazoltak is (Ferge 2002: 12–13, 1969: 164–286).

Huszár Ákos normatív-funkcionalista értelmezésében a társadalmi struktúráról szóló elmélet megalkotásakor a hagyományos osztályelméletekkel szemben nem azt kell figyelembe venni, hogy „*a gazdaságban milyen érdekkonfliktusok, illetve egyenlőtlenségek figyelhetők meg, hanem azt, hogy egy adott társadalom az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség mely formáit intézményesíti*”, illetve, hogy a társadalom milyen különböző „*normatív státusokat*” teremt (Huszár 2013c: 724). E feltevésekből levezetve osztályelmélete számára azt a feladatot tűzte ki, hogy válaszadjon arra a kérdésre, hogy a társadalomban „*az intézményes normák az egyenlőtlenségek mely formáit támasztják alá, s melyeket zárják ki*” (Huszár 2013c: 722–723). Ugyanakkor modellje egyik fő vizsgálandó kérdéseként azt fogalmazta meg, hogy az egyenlőtlenségek összhangban vannak-e a főbb normatív dokumentumokban lefektetett normákkal, illetve, hogy „*megvizsgálja, valóban ott helyezkednek-e el a különböző társadalmi kategóriák, ahol az intézményesített normák alapján előzetesen várnánk őket*” (Huszár 2013c: 738). Nyilvánvaló tehát, hogy Huszár modellje esetében is jogos a társadalmi egyenlőtlenségek különböző megnyilvánulási formáira vonatkozó statisztikai magyarázóerőt számon kérni.

A társadalmi struktúra/rétegződés kutatás területén talán az egyetlen jelentős kivétel, amely esetében a társadalmi egyenlőtlenségekkel való összevetés jogosultsága megkérdőjelezhető, az EGP-modell. John Goldthorpe és munkatársai ezt a társadalomszer-

kezeti modellt ugyanis kifejezetten mobilitásvizsgálatok céljaira alkották meg (Erikson et al. 1979: 415; Erikson–Goldthorpe 1992: 28; 2010: 144), ezért nem egyértelmű, hogy szabad-e számonkérni rajta a társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatát (Erikson–Goldthorpe 2010: 152; Goldthorpe–Marshall 1992: 382). A modell mellett kiálló tudósok vissza is utasítanak minden olyan kritikát (pl. Savage et al. 1991), amely nem az alapján ítéli meg a séma érvényességét, amelyet az a maga számára kijelölt, hanem más, a foglalkoztatási viszonyoktól eltérő (pl. szavazói magatartás) tényezőkkel való összevetés alapján. Ezeket az EGP-séma mellett állók ugyan termékenynek tartják, de véleményük szerint a vizsgálatok nincsenek lényegi kapcsolatban a modell érvényességével (Marshall et al. 1997: 26–28; Evans 1992: 213, 1996: 211–212; Evans–Mills 1999: 23–24, 1998: 88). Ennek ellenére az EGP-modell a gyakorlatban mint a különböző társadalmak szerkezetének nemzetközi összehasonlítására használt modell is elterjedtté vált (Leiulsfrud et al. 2010), és mint ilyen, a társadalmi egyenlőtlenségek kérdéskörével történő konfrontálása is megkerülhetetlennek látszik. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a szerzők szerint – bár a séma segítségével feltárhatók bizonyos esély-, illetve hatalmi különbségek, de – a mobilitás nem értelmezhető a társadalmi felemelkedés, illetve lecsúszás fogalmaival (Erikson–Goldthorpe, 2010: 146).

Az EGP-modell nemzetközi statisztikai gyakorlatban továbbfejlesztett és alkalmazott változata az európai társadalmi-gazdasági osztályozási rendszer (ESeC – European Socio-economic Classification) (Rose et al. 2010: 3; Harrison–Rose 2006: 4; Rose–Harrison 2007: 459). Azonban az ESeC deklarált célja szerint már nem csak a társadalmi mobilitás, hanem a társadalmi szerveződés, a társadalmi struktúra, illetve a társadalmi változások, valamint az életesélyek közötti összefüggés nemzetközi vizsgálatára hivatott (Rose et al. 2010: 6). Az ESeC elméleti alapjai meggyeznek az EGP-sémáéval, de lényegi különbség, hogy nem csak a foglalkozási viszonyokra vonatkozóan tartalmaz osztálykategóriákat, hanem kiegészítésre került az ún. „kirekesztettek” osztályával, vagyis azokkal, akik nem állnak semmilyen foglalkoztatási viszonyban, mivel (kényszerűen) vagy sohasem dolgoztak vagy tartós munkanélküliek (Harrison–Rose 2006: 4; Rose et al. 2010: 10; Rose–Harrison 2007: 469–470). Ettől eltekintve az ESeC az alkalmazottak körén belül hűen követi Erikson és Goldthorpe elméleti megfontolásait (Rose et al. 2010: 11).

Szintén az EGP-modell rokonának, illetve magyarországi viszonyokra történő adaptációjának tekinthető a társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR) (Bukodi et al. 1999, 2005: 22; Bukodi 2001; Bukodi–Záhonyi 2004). A TFR-nek az EGP-hez és az ESeC-hez képest újdonsága, hogy a részletesebb változataiban a nagyvállalkozók és a kisfoglalkoztatók is önálló, a vezetőktől/menedzserektől elkülönített kategóriában jelennek meg, az ESeC-kel való hasonlósága viszont, hogy egyrészt a „kirekesztettek” osztálya(i) itt is elkülönítésre kerültek, másrészt pedig, hogy a modell létrehozói szintén felvállalják az egyenlőtlenségek különböző megnyilvánulási formáinak (anyagi-vagyoni helyzet, szabadidő-felhasználás, kulturális fogyasztás) magyarázatára vonatkozó igényüket (Bukodi 2005: 10–12, 14–17).

Elemzési stratégia

Az eddigi áttekintés fényében tehát összességében megállapítható, hogy bár a társadalmi egyenlőtlenség fogalma sem vitán felül álló elméleti konstrukció, és sok esetben átfedésbe is kerül a struktúra/rétegződés fogalmainak kritériumaival – így például a hatalmi egyenlőtlenség néha mint ok, néha mint következmény kerül értelmezésre –, de az okozatként értelmezendő társadalmi egyenlőtlenségek köre mégis viszonylag jól körvonalazható, és ezek között a vagyoni és még inkább a jövedelmi egyenlőtlenségek kiemelten fontosak (Wright 2005b: 180–183). Emiatt javasolható, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekre vonatkozó magyarázóelméletek empirikus vizsgálatokor ne csak a modellek „belső érvényességét” vizsgáljuk meg, hanem a „külső érvényességét”, vagyis a relevanciájukat is. Ennek egyik fontos eleme, hogy értékeljük azt, hogy az elmélet alapján létrehozott modell milyen mértékben magyarázza az egyenlőtlenségek legfontosabbnak tekintett megnyilvánulási formáit, mindenekeelőtt a jövedelmi egyenlőtlenségeket (Wright 2005b: 180–181, 185–187; vö.: Goldthorpe–Marshall 1992: 382; Sørensen 1991: 76–77; Breen 2005: 31). Nem véletlen tehát, hogy a leggyakoribb módja a társadalmi struktúra/rétegződés modellek vizsgálatának, hogy regresszióelemzés segítségével vetik össze egy-egy modell és a jövedelmi és/vagy vagyoni egyenlőtlenségek összefüggését (pl. Bukodi 2005; Kolosi–Dencső 2006; Kovách et al. 2018). Ezeknek a fajta elemzéseknek a szokásos módja, hogy egy-egy szóban forgó modellt más szociodemográfiai attribútumokkal kontrollálva vizsgálják, és így mutatják be, hogy a modellnek ezen alternatív vagy kiegészítő tényezők figyelembevételével is megmarad a statisztikai magyarázóereje. A modellek és az életkörülmények közötti összefüggés ilyen típusú vizsgálatai a Goldthorpe és Marshall által is javasolt – valamint többé-kevésbé mások által is helyeselt (Sørensen 1991: 76–77, 80; Breen 2005: 34–36, 44, 49; Wright 2005a: 22; Róbert: 2015: 13) – út egyik fontos lépését jelentik (Goldthorpe–Marshall 1992: 382, 386; vö. Róbert 1997; Bukodi 2005: 14–17). Goldthorpe és Marshall felfogásában ugyanis az „osztályelemzést” olyan kutatási programként kell felfogni, amelyben különböző, rivális elméletek fogalmazódhatnak meg, amelyeket azután heurisztikus és magyarázóerejük fényében értékelhetünk (Goldthorpe–Marshall 1992: 382, 386).

Az alábbiakban elsősorban azt kívánom mérlegre tenni, hogy a többi (magyarázó)modellel történő összevetésben lehet-e hozzáadott értéke az erőforrás-integrációs modellnek a magyarországi egyenlőtlenségi viszonyokat meghatározó legfontosabb tényezők felderítésében. Ehhez most egy kiválasztott egyenlőtlenségi dimenzió, a jövedelem szempontjából vizsgálom meg a különböző modellek statisztikai magyarázóerejét. Ez a vizsgálat természetesen csak egy kezdeti lépés, így nem szolgálhat végső válasszal a modellek érvényességével kapcsolatos kérdésekre. Arra azonban alkalmas, hogy orientálja a további kutatást abban a tekintetben, hogy mely modelleket, illetve mely modellek mögött meghúzódó elméleti feltevéseket érdemes a továbbiakban még mélyebb vizsgálat alá vonni, amennyiben a magyarországi jövedelmi egyenlőtlenségek okait és dinamikáját meg akarjuk érteni. Ebből a szempontból az erős statisztikai

magyarázóerő önmagában nem jelent még elméleti érvényességet, a gyenge viszont alapvetően megkérdőjelezi a gyakorlati és elméleti relevanciát. Az erőforrás-integrációs modell szempontjából – a deklarált „külső” érvényességi igény miatt – tehát komoly jelentőséget kell tulajdonítanunk az alábbi eredményeknek (vö. Vastagh 2013: 427), mivel ha ezek nem mutatnak kedvező képet, akkor azoknak a strukturális mechanizmusoknak és szabályozó elveknek a relevanciáját is meg kell kérdőjeleznünk, amelyek az elmélet alapján levezetett osztálypozíciókat elvileg létrehozzák.³

A különböző elméleti modellek jövedelemfajta és vonatkozási kör tekintetében négy-négy, elemzési szint tekintetében pedig két szempontból is vizsgálatra kerülnek. Ez azonban nem öncélú módszertani játék, hanem a modellek mögött húzódó többé-kevésbé burkolt elméleti előfeltevésekre történő reflektálást szolgálja. A jövedelem nettó és bruttó formában történő vizsgálata az adórendszer, illetve a fekete-szürke munka osztály/réteg specifikusnak feltételezett jellegzetességeinek feltárására irányul, a teljes, az aktív, valamint a foglalkoztatott népesség körében külön-külön is elvégzett számítások eredményei pedig arra mutathatnak rá, hogy a különböző modellek alkalmazásakor milyen szempontból és mekkora önmérsékletre van szükség, ha általánosítani szeretnénk az eredményeket és „az egész társadalomra” vonatkozóan tennénk megállapításokat. Végül az egyéni és háztartási elemzési szint annak az elméleti kérdésnek a megválaszolásához szolgálhat empirikus adalékokkal, hogy az osztály/réteg elméleti fogalma mennyit veszít vagy nyer érvényesség és általánosíthatóság szempontjából, ha figyelembe vesszük, hogy a társadalom tagjainak döntő többsége életének legnagyobb részében nem elszigetelt egyénként, hanem egy család/háztartás tagjaként éli életét, amiből egy teljesen nyitott társadalomban akár az is következhet, hogy a család/háztartás összetétele akár jelentéktelenné is teheti az osztály/réteg viszonyok különbségeiből elméletileg fakadó társadalmi egyenlőtlenségeket.

Modellek

Annak érdekében tehát, hogy az elmélet relatív magyarázóerejét is mérlegre lehessen tenni, az erőforrás-integrációs modell⁴ mellett tíz konkurens⁵ esetben is megvizsgálom a jövedelmi színvonallal való összefüggés statisztikai erejét. Ezek közül hét közismert rétegződési, illetve osztálymodell. Ezek: az EGP-séma⁶ (Erikson-

3 Az erőforrás-integrációs modell elméleti háttéréből következik, hogy csak abban az esetben található meg gyenge összefüggés az osztályhelyzetek és a jövedelemeloszlás között, ha (1) egy országban a kormányzati hatalom tudatosan és sikerrel törekszik az osztályok közötti jövedelmi egyenlőségek megszüntetésére, vagy ha (2) egy ország gazdasága olyan mértékben specializálódna a globális munkamegosztásban, hogy az ott elfogyasztott javak és szolgáltatások egy sajátos szejletét, vagy bizonyos – a működéséhez szükséges – társadalmi-gazdasági funkciókat szinte csak, vagy teljes egészében, importból elégítene ki, és így egyes osztályai „kiüresednének”. Magyarország esetében azonban egyiknek sincs igazán realitása, így a modell empirikus érvényességi igényét fenntarthatjuk.

4 Az erőforrás-integrációs struktúramodell kétféle; alapmodell (EIM) és részletes (EIMr) formában operacionalizált változatában kerül vizsgálatra.

5 A modellek leírásait a mellettük megadott hivatkozások tartalmazzák, a számításokhoz szükséges kódolások esetleges apróbb módosításai pedig az 7. számú mellékletben találhatóak.

6 Az EGP-séma kétféleképpen operacionalizált változatban kerül vizsgálatra: a Ganzeboom-féle „eredeti” (EGP-G) és a Trentói Egyetem által készített (EGP-T) változatában.

Goldthorpe–Portocarero 1998; Erikson–Goldthorpe 1996) (EGP), az európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (Rose–Harrison 2010) (ESeC), Erik Olin Wright (1997) kizsákmányolási modellje (WR), Gøsta Esping-Andersen (1993) posztindusztriális modellje (ESP), a Ferge Zsuzsa-féle (Ferge 1969) munkajellegcsoportok (MJCS), a Bukodi Erzsébet-féle társadalmi foglalkozási rétegséma (TFR)⁷, és Huszár Ákos (2013) normatív-funkcionalista foglalkozási osztály modellje (NFM). Ezek mellett három, a gyakorlati kutatási életből vett, kifejtett elméletet nélkülöző, viszont széles körben felhasznált „naiv modell” is szerepet kap az összehasonlításban, amelyek a hétköznapi tapasztalatokkal történő összevetést segíthetik elő. Így mérlegre kerülnek a foglalkozás⁸ (FEOR), az iskolai végzettség (ISK), illetve a gazdasági aktivitás⁹ (GAKT) statisztikai gyakorlatból származó operatív változói is.

A vizsgált modellek részletesebb elméleti ismertetésétől ebben az írásban el kell tekintenem, mivel az csak egy önálló szakcikk terjedelmében lenne lehetséges. Azonban nem is látom szükségét, hiszen egyrészt a modellek és elméleteik döntő többsége ismert a szociológusok körében, másrészt több összefoglaló, összehasonlító elemzés született róluk már magyar nyelven is (pl. Róbert 1997; Bukodi 1999; Huszár 2013a). Emiatt az egyetlen modell, amelyről elkerülhetetlenül szót kell hogy ejtsek, az erőforrás-integrációs modell, amely, mivel viszonylag új, valószínűleg ismeretlen az olvasók döntő többsége számára.

Az erőforrás-integrációs modell alapvetően Polányi Károly (1976, 2004) és Gøsta Esping-Andersen (1990, 1991) elméleti állításainak rekonstrukcióján és szintézisének alapul, és legfőbb elméleti feltételezése, hogy a tőkés piacgazdaságokat működtető demokratikus politikai berendezkedésű társadalmak szerkezete ma már nem érthető meg pusztán a gazdasági, piaci helyzetekből kiindulva, hanem ezek mellett figyelembe kell venni a politikai-ideológiai küzdelmekben formálódó, és az állam által intézményesített pozíciókat is. Az elmélet szerint a gazdasági hatalmat képviselő tőkés viszonyok és a politikai hatalmat képviselő állam kettőssége bizonyos elméleti megszorításokkal megfeleltethető a piac és a redisztribúció gazdasági integrációs sémáinak, és a modell a társadalomszerkezet értelmezésekor figyelembe veszi ezek eltérő működésmódjait is. A két integrációs séma belső működési logikája gyökeresen eltér egymástól; a piacot – elméletileg – a decentralizált verseny, a redisztribúciót viszont a központosított hatalom hierarchikus függőségi viszonyai jellemzik. Míg a társadalmi struktúra tőkés-piaci integrációs mechanizmusai által meghatározott osztályhelyzetei a különböző termelési tényezők/erőforrások birtoklásán, illetve az azok feletti rendelkezési hatalmon, valamint a különböző erőforrások, illetve a velük előállított termékek piaci versenyben történő értékesítésén alapul-

7 A társadalmi-foglalkozási rétegséma szintén kétféle: összevont (TFR13) és részletes (TFR33) formában operacionalizált változatban kerül vizsgálatra.

8 Az elemzésben a FEOR '08 kategóriarendszere „főcsoport-” (első számjegy) és „csoport-” (első két számjegy) szinten is vizsgálatra került.

9 Itt a KSH Háztartási költségvetési és életkörülmény című adatfelvételben (HKÉF/EU-SILC) alkalmazott kategóriákat alkalmaztam. Ezek kérdőíveken és az adatbázisban szereplő kódja a gazdasági aktivitás esetében PL031m, az iskolai végzettség esetében pedig PE040m.

nak, addig az állami-redisztributív integrációs mechanizmusok által meghatározott osztályhelyzetek az állami funkciók és a jogszabályi keretek alakítása, valamint az intézményrendszer működtetéséhez szükséges erőforrások feletti rendelkezési hatalmon, valamint e hatalom által meghatározott jogosultságokon alapulnak, amelyek összességében egy centralizált és hierarchikus függőségi viszonyrendszert alkotnak. A társadalom tagjai különböző erőforrásaikkal (munkaerő, tudás, vagyon) felszerelve léphetnek be e két eltérő logika szerint működő integrációs sémába, de birtokolt erőforrásaik egészen más értékesítési lehetőségeivel és feltételeivel kell számolniuk, ha egyiket vagy másikat választják.

A tőkés-piaci és az állami-redisztributív integrációs mechanizmusok történelmi elkülönülésének további következménye, hogy utóbbin belül létrejöhetnek olyan „új” pozíciók, amelyek a társadalmi termelésbe történő bekapcsolódás nélkül is lehetőséget biztosítanak jövedelemszerzésre, vagyis a megélhetésre. Az állami-redisztributív szférában a jóléti újraelosztás – típusától függően – intézményes szinten is integrációs lehetőséget biztosító pozíciókat kínál fel, amelyek átmenetileg vagy véglegesen, feltételek nélkül vagy különböző feltételek teljesítése esetén, alacsonyabb vagy magasabb szinten biztosítják az életben maradás anyagi feltételeit. A tőkés-piaci integrációs sémában is léteznek ilyen „pozíciók”, amelyeknek azonban vagyon birtoklása a feltétele. A megfelelő mértékű vagyon ugyanis lehetőséget biztosíthat passzív jövedelmek szerzésére – pl. bérleti díj, kamat –, akiknek azonban nincs elegendő vagyonuk járadékok szerzéséhez és aktív módon sem képesek bekapcsolódni a társadalmi munkamegosztásba, azoknak életben maradása a tőkés-piaci integrációs sémában csak embertársaik jóindulatán múlik.

Mindent egybevéve az erőforrás-integrációs modell elméleti feltevései alapján a különböző erőforrások (munkaerő, tudás, vagyon); a különböző tulajdonformák (magántulajdon, köztulajdon); a különböző integrációs mechanizmusok (piac, redisztribúció); a különböző legitimációs alapok (gazdasági hatalom, közhatalom/politikai hatalom); és a különböző jogosultsági alapok (elismert és igazolt, igazolatlan és feltételes) határozzák meg a társadalmi struktúra alapvető osztályhelyzeteit. Ezek alapján tíz alapvető elméleti osztályhelyzet különíthető el, amelyek további – itt most nem részletezhető – indokokat figyelembe véve a gazdasági tőke nagysága, a hazai és a külföldi magántulajdon, a vezetői, irányítói hatalom léte, valamint a transzferjogalap jellege alapján részletesebb kategóriákra (osztályfrakciókra/ belső rétegekre) is bonthatók (lásd. 8. sz. melléklet).

A végeredményben előállt modell nem foglalkozási alapú és nem hierarchikus felépítésű modell, de az összes többi modelltől megkülönbözteti az, hogy nem kizárólag gazdasági alapokon nyugszik, nem csak a piaci mechanizmusokra épít, hanem alapvető jelentőséget tulajdonít a politikai folyamatoknak és a hierarchikus függőségi viszonyoknak, valamint ezek következményeinek is.

Adatok

Az elemzéshez szükséges adatok¹⁰ az EU-SILC/ HKÉF¹¹ 2014. (ref.2013) évi személyi és háztartási adatállományából származnak, amelyek összesen 22 705 személy és 9 203 háztartás adatait tartalmazták. A „jövedelmet” mint magyarázandó jelenséget négyféle módon vettem számításba (nettó, illetve bruttó, személyes¹², illetve háztartási¹³). A regresszióelemzés során a jövedelmek természetes alapú logaritmus szerepelt függő változóként.¹⁴ Annak érdekében, hogy teljesebb képet kaphassunk arról, mit és mennyiben „magyaráznak” ezek az elméleti modellek, háztartási elemzési egységekre is megvizsgáltam az összefüggéseket. Ennek során azt a hagyományos megközelítést alkalmaztam csak, amikor a háztartásfő¹⁵ (illetve némileg aktualizált változatában a főkereső) attribútumai alapján soroljuk be a háztartásokat a nekik megfelelő elméleti kategóriákba. Ennek eredményeképpen a modellenkénti háztartási regressziós modellek száma 2-ről 4-re emelkedne.

A másik szempont, amellyel szintén tágitottam az elemzés fókuszát, a személyes jövedelmekre vonatkozó modelleket érintette. A kérdés pedig az volt, hogy kikre, a társadalom mekkora körére tartjuk értelmezhetőnek az egyes társadalmiszerkezeti modelleket. Máshogyan megfogalmazva: mi az egyes modellek értelmezési tartománya, érvényességi köre. E kérdés vizsgálata érdekében három lehetséges vonatkozási, érvényességi kört (teljes népesség; felnőtt népesség; gazdaságilag aktív korú népesség) jelöltem ki, amely populációkon külön-külön is érdemes elvégezni a számításokat.¹⁶

Statisztikai magyarázóerő

Ha korábban nem is, az elméletek operacionalizálásakor mindenképpen szembesülünk azzal a problémával, hogy az itt vizsgált 15 elméleti modell közül valójában csak öt olyan van, amely egyéni szinten is értelmezhető és előállítható a társadalom minden egyes tagjára vonatkozóan (vö. Huszár 2013c: 124). Ez nyilvánvalóan abból fakad,

10 A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) bocsátotta rendelkezésemre. Jelen dokumentum a Központi Statisztikai Hivatal Háztartási Költségvetési és Életkörülmények Adatfelvétel adatállományainak (HKÉF 2014, EU-SILC 2014) felhasználásával készült. A dokumentumban foglalt számítások és az azokból levont következtetések kizárólag a szerző (Vastagh Zoltán) szellemi termékei.

11 Háztartási Költségvetési és Életkörülmények Adatfelvételének rövidítése (HKÉF), amely egyúttal az European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) adatfelvételének forrása is.

12 Személyes jövedelemnek tekintettem az EU-SILC személyi adatállományon azonos rekordon szereplő (py kódjelű) jövedelmi tételeket (lásd.: EUROSTAT, 2014), kiegészítve azzal, hogy a háztartási szintű, de gyermekek után járó társadalmi jövedelmeket a gyermekek személyi rekordjainál vettem számításba.

13 Háztartási jövedelemnek tekintettem az EU-SILC háztartási adatállományon szereplő hy010 (bruttó), illetve hy020 (nettó) változókat, amelyek összesítve tartalmazzák a háztartás összes tagja által egy év során szerzett összes jövedelmet.

14 A személyi és a háztartási jövedelmek természetes alapú logaritmus, ahol a transzformáció előtt a nulla értékeket 1 Ft-ra változtattam.

15 A háztartásfő változója megfelel a KSH definíciójának (KSH 2014; KSH 2006: 35–36) és képzett változóként szerepelt a kutatásoban állományokon, amely szerint a háztartásfő elsősorban a férj vagy a férfi élettárs, egyszülős háztartás esetén a szülő, többcsaládú háztartások esetében pedig aktivitás, nem és kor alapján kerül kiválasztásra a családfők közül.

16 A regressziós számításokat súlyozatlan állományokon futtattam le, a társadalmiszerkezeti modelleket dummy változókként szerepeltettem. Mivel teljes-egész elméleti modellek tesztelése volt a célom, ezért az összetartozó dummy változókat „enter” módszerrel vontam be a regressziós számításba. A referenciaként kihagyott kategóriák minden modellnél a „képzetlen”- „fizikai”- „munkás” társadalmi tartalmat célozták többé-kevésbé sikeresen. Két kivétel volt: az MJCS, ahol a legnagyobb létszámú, szakmunkásokat tartalmazó kategóriát, illetve a WR, ahol a „skilled workers” – második legnagyobb számosságú – volt a referenciakategória. Itt kell megjegyezni azt is, hogy az Esping-Andersen-féle posztindusztriális modell „Manager II, Self-employed with 1-3 employee” és „Self-employed with 0 employee” kategóriái az operacionalizálás technikai nehézségei miatt összevonásra kerültek.

hogy azoknál a modelleknél, amelyek a munkaerőpiaci helyzettel vagy a foglalkozással kísérlik meg megragadni a társadalmi helyzetet, a nem foglalkoztatott személyeket csak azzal a „trükkkel” lehet(ne) besorolni egy-egy kategóriába, ha vagy egy korábbi életszakaszban elfoglalt helyzettel pótolják a jelenre vonatkozóan hiányzó információt, vagy a háztartásából kiválasztott valamely személy (leggyakrabban a háztartásfő vagy a főkereső) attribútumait örökítik át rá is. Látszólag mindkettő megoldás pusztán technikai jellegű, azonban – rejtve – komoly elméleti kérdéseket is érint, amelyek, ha nem fordítunk kellő figyelmet rájuk, kihatnak az empirikus számítások eredményeire és ezek elméleti értelmezésére is (vö. Vastagh 2017: 184–185). Ha nem tartjuk kielégítőnek a fenti megoldásokat, akkor a 15 közül csak az iskolai végzettség és a gazdasági aktivitás, valamint a normatív-funkcionalista és az erőforrás-integrációs modellek azok, amelyek a társadalom összes tagját valóban saját egyéni attribútumaik alapján képesek besorolni. A többi társadalm szerkezeti modell viszont csak akkor válik értelmezhetővé, ha az értelmezési tartományt a felnőtt népességre vagy – egy még korlátozottabb körre – az aktív korú népességre¹⁷ szűkítjük.¹⁸

1. táblázat: A vizsgált modellek teljes népességre vonatkozó korrigált determinációs együtthatói, a regressziós becslések standard hibái és az érvényesen bekegelyezt vizsgálati minták elemszámai

teljes népesség	Bruttó jövedelem		Nettó jövedelem		n
	adj.R2	standard hiba	adj.R2	standard hiba	
Iskolai végzettség (ISK)	0,560	0,743	0,562	0,795	22705
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,744	0,567	0,761	0,588	22705
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,748	0,563	0,763	0,584	22705
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,638	0,674	0,648	0,713	22705
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,783	0,522	0,793	0,547	22705

Először tehát vizsgáljuk meg, hogy mit mutatnak a regressziós¹⁹ számítások korrigált determinációs együtthatóinak eredményei az egyéni jövedelmekkel való összefüggésükben. Ha a négy – előbb kiemelt – modell „magyarázóerejét” vetjük össze egymással

17 Aktív korú népességnek itt a 18–62 év közöttieket vettem, mivel a megoszlások szerint a vizsgált évben Magyarországon nagyjából ezen életkori határok között voltak többségben a gazdaságilag aktívak az inaktívokhoz képest.

18 Azonban abban a tekintetben, hogy minden modell valóban képes-e maradék nélkül besorolni minden felnőttet az aktuális helyzetének megfelelően, vagy pedig akadnak olyan felnőtt tagjai is a társadalomnak, akik nem férnek be egyik kategóriájukba sem, továbbra is viszonylag jelentős – elméleti különbségekre visszavezethető – eltérések vannak a klasszifikációk között. Ehhez a problémához kapcsolódóan lásd még: Huszár et al. (2015: 23–26, 254–264).

19 A többváltozós lineáris regressziós modell előfeltételei szerint az akkor biztosít statisztikailag érvényes és pontos becslést, ha a „hibatag normális eloszlású valószínűségi változó, amelynek várható értéke nulla, varianciája konstans, és értékei nem autokorreláltak, [továbbá a] magyarázó változók lineárisan függetlenek (...) értékük rögzített, és mérési hibát nem tartalmaznak” (Hunyadi–Mundruczó–Vita 1997: 675; vö. Köves–Pármiczky 1976: 628–631). Ezek a feltételek az összes modell esetében vizsgálatra kerültek, és megnyugtató eredményre vezettek mind az öt – vagyis a „lineáritási feltételre”; a feltételes eloszlások normális eloszlására, illetve a homoszkedaszticitásra, valamint az autokorreláció, illetve a tökéletes multikollinearitás a hiányára vonatkozó – feltételre (vö.: Hunyadi–Mundruczó–Vita 1997: 675, 718–719; Köves–Pármiczky 1976: 614–616, 633–635; Moksony 2006: 71–79, 129–131; Barna–Székelyi 2004: 295) vonatkozóan.

a nettó, illetve a bruttó jövedelmek logaritmizált függő változójára vonatkozóan, akkor azt látjuk, hogy az EIM részletes változatához tartoznak a legmagasabb korrigált R^2 értékek, amelyeket szorosán követ az NFM és a GAKT „naiv” modellje. Mindkettő nagyjából 3/4-ét képes megmagyarázni mind a bruttó, mind a nettó személyes jövedelem szóródásának. Némileg elmarad mögöttük az EIM alapváltozata, amely nagyjából a szóródások 2/3-át, végül pedig az iskolai végzettség (ISK), amely a szóródásnak még mindig több mint a felét képes megmagyarázni. A regressziós becslés standard hibái²⁰ alapján szintén ugyanezt az elméleti rangsort állapíthatjuk meg, látva, hogy a reziduumok szórása az EIM részletes modelljénél a legkisebb.

Amennyiben az érvényességi kör korábban leírt szűkítéseivel emeljük az elemzésbe bevont társadalomszerkezeti modellek számát, eltérő mértékben ugyan, de mind a négy fenti modell esetében csökken a korrigált determinációs együttható értéke, de a GAKT, az NFM és az EIM esetében még ezzel együtt is jóval magasabb, mint az újonnan bevont modelleké. A csökkenés az iskolai végzettség esetében a legnagyobb, és így magyarázóereje már nem is különbözik érdemben a FEOR, MJCS, WR, ESP, EGP, ESeC modellektől.

A felnőtt, illetve az aktív korosztályok esetében újonnan bevont társadalomszerkezeti modellek közül a TFR az, amely a legerősebb összefüggést mutatja a személyes jövedelem eloszlásával. Részletes változatában közel 1/3, összevont változatában pedig közel 2/5 részben magyarázza a szóródást mind a nettó, mind a bruttó függő változó esetében. Ez a teljesítmény ugyan elmarad a GAKT, az NFM és az EIM értékeitől, azonban jócskán meghaladja a többiét. A többi modell között nincs túl nagy eltérés a korrigált R^2 értékekben. Talán csak a FEOR részletes – első két számjegyre felbontott – változata emelhető ki, amely némileg jobban meghaladja az átlagosan 15 százalék körüli értékeket.

20 A regressziós becslés standard hibája (reziduumok szórása) jobb mutatója az illeszkedésnek, mint a korrigálatlan determinációs együttható, mert nem függ szisztematikusan a magyarázó változó szóródásától (Moksony 2006: 96–97). Bár a modellekben minden esetben dichotóm magyarázó változók szerepelnek, ennek ellenére érdemes a regressziós becslés standard hibáját is figyelembe venni ez eredmények értelmezésekor. Eszerint egy modell illeszkedése annál jobb, minél kisebb a reziduumok szórása.

2. táblázat: A vizsgált modellek felnőtt népességre vonatkozó korrigált determinációs együtthatói, a regressziós becslések standard hibái és az érvényesen bekegerezált vizsgálati minták elemszámai

felnőtt népesség	Bruttó jövedelem		Nettó jövedelem		n
	adj.r ²	standard hiba	adj.r ²	standard hiba	
Iskolai végzettség (ISK)	0,156	0,786	0,166	0,843	18530
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	0,167	0,780	0,160	0,846	16660
Foglalkozási csoport (FEOR2)	0,194	0,768	0,183	0,835	16660
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,446	0,636	0,494	0,657	18530
Munkajelleg csoport (MJCS)	0,161	0,783	0,154	0,849	16653
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,357	0,686	0,347	0,746	18406
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,298	0,716	0,288	0,779	18406
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,454	0,632	0,498	0,654	18530
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,418	0,652	0,447	0,689	18530
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,533	0,584	0,563	0,610	18530
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,109	0,807	0,101	0,876	16667
Poszt-indusztriális modell	0,128	0,794	0,125	0,860	16413
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,153	0,787	0,150	0,851	18530
EGP (Trento) (EGP-T)	0,146	0,790	0,137	0,858	16458
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	0,131	0,797	0,124	0,864	16570

3. táblázat: A vizsgált modellek aktív korú népességre vonatkozó korrigált determinációs együtthatói, a regressziós becslések standard hibái és az érvényesen bekegerezált vizsgálati minták elemszámai

aktív korú népesség	Bruttó jövedelem		Nettó jövedelem		n
	adj.r ²	standard hiba	adj.r ²	standard hiba	
Iskolai végzettség (ISK)	0,171	0,870	0,172	0,939	14265
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	0,175	0,868	0,167	0,942	12601
Foglalkozási csoport (FEOR2)	0,204	0,852	0,197	0,927	12601
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,466	0,698	0,507	0,725	14265
Munkajelleg csoport (MJCS)	0,167	0,872	0,160	0,946	12596
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,404	0,737	0,404	0,797	14148
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,313	0,792	0,308	0,859	14148
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,474	0,693	0,512	0,721	14265
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,440	0,715	0,467	0,754	14265
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,571	0,625	0,603	0,650	14265
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,119	0,896	0,114	0,972	12607
Poszt-indusztriális modell	0,133	0,883	0,130	0,957	12404
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,165	0,873	0,164	0,944	14265
EGP (Trento) (EGP-T)	0,150	0,880	0,145	0,955	12435
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	0,133	0,889	0,129	0,963	12516

Érdekes különbség még, hogy a GAKT, az NFM és az EIM modelleknél a bruttó és a nettó

függő változó közötti különbségek nagyobbak, mint a többi modellnél, ami arra utal, hogy ezek kategóriái érzékenyebbek az adórendszer jellegzetességeire és változásaira.

A statisztikai alapú összehasonlítás korlátai ellenére is érdemes legalább a nagyságrendi eltérések alapján két nagyobb halmazba sorolni az itt vizsgált társadalomszerkezeti modelleket.²¹ Az egyikbe sorolhatók azok, amelyek gyenge, illetve mérsékelt összefüggést mutatnak a személyes jövedelem nagyságával (EGP, ESeC, ESP, WR, FEOR, ISK), a másikba pedig, amelyek közepeset (TFR33, EIR, NFM GAKT).²²

Az egyéi elemzési szinten tehát viszonylag nagy különbségek látszanak a statisztikai magyarázóerő tekintetében, de érdemes megvizsgálni azt is, hogy a háztartás elemzési szintjére átlépve vajon megváltoznak-e az összefüggések. Annak érdekében, hogy erről is képet alkothassunk, a fentiekhez képest két lényegi módosítást hajtok végre; egyrészt a személyes helyett a háztartási jövedelem különböző formái képezik a függő változókat, másrészt a magyarázó változókat ezúttal a háztartásfő²³ pozíciójának az egész háztartásra történő kiterjesztésével operacionalizálom.

A háztartásfő szerinti regressziós modellek a logaritmizált háztartási bruttó jövedelem szóródásának durván 9–32, a nettónak pedig 9–22 százalékát magyarázzák.²⁴ Az így operacionalizált modellek mindegyike gyengébb becslést ad a jövedelmek szóródására, mint amit a felnőtt, illetve az aktív korú népesség egyéni szintű vizsgálatánál láthattunk, ami esetenként jelentősen rosszabb. A bruttó és nettó jövedelmekre vonatkozó eredmények a modellek többségénél nem térnek el lényegesen egymástól, viszont az NFM, az EIM és a GAKT esetében érdemi különbségeket vehetünk észre.

21 A korrigált determinációs együttható mellett érdemes összehasonlítani a modelleket az ún. információs kritériumon alapuló mutatószámok segítségével is, mint pl. az AIC (Akaike's Information Criterion) és a BIC (Bayesian Information Criterion) (Raftery 1995; Wit et al. 2012; Fabozzi et al. 2014: 401). Ezek ugyanis úgy próbálják előnyben részesíteni a jó illeszkedést, hogy közben erőteljesebben „büntetik” a nagyszámú kategóriát vagy magyarázó változót tartalmazó modelleket, mint a korrigált determinációs együttható. Az információs kritériumokon alapuló mérőszámok azonos célsokaság mellett, valamint a magyarázó változók számával korrigálva is lényegében ugyanazt a képzeletbeli „magyarázóerő”-ranglistát mutatták. A számítások eredményeit lásd a 6. sz. mellékletben.

22 A különböző társadalomszerkezeti modelleket az eredmények további ellenőrzése érdekében kontrollváltozós regressziós elemzések segítségével is megvizsgáltam a felnőtt népesség körében, ahol a nem és az életkor mellett az iskolai végzettség képezték az „alapmodell” kontrollváltozóit (lásd. 4. sz. melléklet). Az eredmények értelmezése egybevág a „tisztá” elméleti modellekre vonatkozó számításokéval.

23 A háztartásfő szerinti regressziós modellek esetében a társadalmi helyzetet a korábbiaknak megfelelő módon, dummy változók segítségével vontam be a számításba.

24 Itt érdekességképpen és összevetésül érdemes megjegyezni, hogy 1967-ben a háztartásfő munkajellegcsoportja önmagában az egy háztartásra jutó (nettó, nem logaritmizált) jövedelem teljes szóródásának 25,6 százalékát magyarázta (Ferge, 1969: 177–178), valamint azt is, hogy az államszocializmus keretei között még érvényes lehetett az a megállapítás, hogy: „a termelési eszközökhöz való tulajdonviszony, azaz az osztályhelyzet alig differenciálja a jövedelmek színvonalát” (Ferge 1969: 178).

4. táblázat: A vizsgált modellek háztartásokra vonatkozó korrigált determinációs együtthatói, a regressziós becslések standard hibái és az érvényesen bekegerezált vizsgálati minták elemszámai

háztartásfő szerint	Bruttó jövedelem		Nettó jövedelem		n
	adj.r ²	standard hiba	adj.r ²	standard hiba	
Iskolai végzettség (ISK)	0,177	0,617	0,154	0,553	9203
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	0,127	0,630	0,123	0,559	9058
Foglalkozási csoport (FEOR2)	0,165	0,617	0,161	0,547	9058
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,283	0,576	0,176	0,546	9203
Munkajelleg csoport (MJCS)	0,116	0,634	0,112	0,563	9057
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,178	0,617	0,168	0,548	9192
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,200	0,608	0,188	0,541	9192
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,288	0,574	0,181	0,544	9203
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,289	0,571	0,187	0,540	9101
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,316	0,563	0,216	0,532	9203
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,088	0,644	0,093	0,569	9203
Poszt-indusztriális modell	0,108	0,636	0,105	0,564	9022
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,105	0,644	0,105	0,569	9043
EGP (Trento) (EGP-T)	0,106	0,637	0,107	0,564	9017
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	0,088	0,644	0,090	0,569	9059

A legjobb becslést a bruttó és a nettó függő változó esetében is az EIM részletes változata adja, de ezt szorosán követi az EIM alapmodell, az NFM és a GAKT. A többi társadalomszerkezeti modell lemaradása a bruttó jövedelem esetében jelentősebb, a nettó estében viszont kisebb mértékű; a bruttó szóródásából 10–20 százalékkal, a nettóból 1–10 százalékkal kevesebbet magyaráznak. Mivel a nettó függő változó esetében kisebbek az eltérések, így itt a társadalmi-foglalkozási rétegséma részletes változata (TFR33) is a legjobban teljesítő modellek közé kerül. A fenti eredmények szerint tehát egyáltalán nem lényegtelen, hogy egyéni vagy családi/háztartási elemzési szinten²⁵ vizsgáljuk-e a társadalmi pozíció és a jövedelmi²⁶ színvonal közötti összefüggést.

Mérlegelés

A felhasznált statisztikai mutatók alapján a jövedelmek eloszlásának kérdésére vonatkoztatott társadalomszerkezeti modellek közül az erőforrás-integrációs modell részletes, magyarországi viszonyokra specifikált változata (EIMr) mutatja az összes vizsgált szempontjából a legnagyobb statisztikai magyarázóerőt. Emellett azonban a normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM), valamint a gazdasági aktivitás „naiv” modellje (GAKT) is igen meggyőző statisztikai magyarázóerővel tűnt ki. Az

25 Önmagában az, hogy az aktív keresők számának növekedése erőteljes hatással van a háztartások jövedelmi színvonalára, régóta ismert, könnyen belátható, szinte magától értetődő összefüggés. Ferge Zsuzsa „A társadalmunk rétegződése” című kötetében szereplő számításai szerint a keresők száma a háztartási jövedelmek szórását magyarázni hivatott változók közül is a legerősebb volt (vö. Ferge, 1969: 178, illetve korábban: Ferge 1960).

26 Fontos emlékeztetni arra, hogy itt mindig „egy háztartásra jutó jövedelemről” van szó, tehát nem egy főre vagy valamilyen fogyasztási egységre leosztott jövedelemről, amit az inaktív fogyasztók (tehát pl. a gyerekek) eleve módosítanak.

erőforrás-integrációs modell alapváltozata (EIM) – amely céljai szerint elsősorban nemzetközi kutatások kiindulási alapjául szolgálhatna – ezekhez képest némileg gyengébbnek látszik, de még így is jelentősen erősebb összefüggést mutat a többi alternatív magyarázathoz képest.

Ez a négy modell nem csak statisztikai magyarázóerejével, hanem robusztus viselkedésével is kitűnik a konkurens modellek közül, mivel a népesség különböző vonatkozási köreiben egyaránt relevánsnak és meggyőzőnek mutatkoznak, ráadásul az egyéni elemzési szinten a teljes népesség körében az iskolai végzettség mellett csak e négy modell értelmezhető. E két jellemző igen fontos az elméleti modellek általánosíthatóságának kérdése szempontjából.

Amennyiben nem a teljes népesség, hanem csak a felnőtt, illetve az aktív korú népesség körében értelmezzük az alternatív modelleket, összességében gyengébb magyarázóerővel szembesülünk. Utóbbiak közül a szűkebb, vagyis az aktív korú népesség körében mutatkoznak a vizsgált modellek némileg erőteljesebbnek, de az eltérés csak két modell esetében tűnik jelentősnek; a társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13), valamint az erőforrás-integrációs modell részletes változata esetében 4–6 százalék közötti eltérést mutattak a korrigált determinációs együtthatók mind a nettó, mind a bruttó jövedelmek esetében.

A teljes népesség körében a jövedelem nettó vagy bruttó formájára egyik vizsgált modell sem mutatott érzékenységet. A felnőtt és az aktív korú népességben viszont az EIM alap- és részletes modell 3, az NFM és a GAKT pedig 4–5 százalékkal többet magyarázott a nettó függő változó szóródásából, min a bruttóéból. A jövedelem formája tekintetében nagyobb eltéréseket a háztartási szintű modelleknél láthattunk. Itt a nettó és bruttó függő változó megmagyarázott szóródásának differenciája mindhárom esetben 10–11 százalék között mozgott, de éppen fordított irányban, mint az egyéni elemzési szint esetében. Összességében tehát úgy tűnik, hogy ezek a modellek az adózással kapcsolatba hozható jövedelmi egyenlőtlenségekre valamivel érzékenyebben reagálnak, mint a többi.

Az elméleti modellek általánosíthatóságának szempontjából a harmadik itt vizsgált kérdés, hogy mennyivel módosul a statisztikai magyarázóerő, ha az egyéni elemzési szintről megpróbálunk átlépni a háztartásira. A megmagyarázott szóródást tekintve ekkor szembesülhettünk a legnagyobb különbségekkel. A háztartási jövedelmekre vonatkozóan ugyanis minden modell gyengébb becslést ad, mint amit a felnőtt népesség személyes jövedelmeire vonatkozó számítások esetében tapasztalhatunk. A legszembetűnőbb, és igazán jelentősnek mondható eltérések (10–35%) éppen azoknál a modelleknél (GAKT, NFM, EIM, EIMr, TFR13, TFR33) jelentkeznek, amelyek az egyéni elemzési szinten – de emellett a háztartásin is – a legjobbnak mutatkoztak. Bár a két elemzési szint eredményeinek az összevetése szigorúan csak illusztratív értékkel bír – tekintve a független és a függő változók eltéréseit, valamint a jelentős szóródásbeli eltéréseket –, de arra mindenképpen alkalmasak, hogy felhívják a figyelmet, hogy mind elméletileg, mind statisztikailag milyen problema-

tikus az egyéni szintű társadalmi pozíciókra vonatkozó megállapítások háztartások egészére történő általánosítása.

Mint a bevezetésben bemutatásra került, a társadalmi struktúrára, illetve rétegződésre vonatkozó elméletek érdeklődési körének közös halmazát a társadalmi egyenlőtlenségek leírásának és/vagy magyarázatának célkitűzése jelenti. A különböző struktúra- és rétegződésmoდეllek mindegyike megkísérel kiemelni és kategóriarendszerébe sűríteni egy vagy több olyan tényezőt, amelyről azt feltételezi, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekkel a legszorosabb kapcsolatban áll.

Ennek az elemzésnek a célja az volt, hogy megvizsgálja, milyen szoros kapcsolatban állnak a különböző társadalomszerkezeti modellek – önmagukban, lehetőség szerint mindenféle változtatás nélkül, elméletileg adott formájukban – a jövedelmi egyenlőtlenségekkel. Amennyiben elfogadjuk, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek a társadalmi egyenlőtlenségek egyik legfontosabb megnyilvánulási formáját jelentik, akkor összességében azt mondhatjuk, hogy az itt vizsgált modellek közül – nagyon úgy tűnik – azok a modellek teljesítenek Magyarországon jobban, amelyek valamely elméleti vagy tapasztalati megfontolás folytán elkülönítik a tőke-munkamunkanélküliség minőségi különbségeit, továbbá amelyekben az inaktív társadalmi pozíciók saját jogukon is elkülönítésre kerülnek.

Amit ebből a mai Magyarországra vonatkozóan leszűrhetünk, az egyrészt az, hogy pusztán a foglalkozáson, illetve a foglalkoztatási viszonyokon keresztül nem kaphatunk pontos képet a jövedelmi egyenlőtlenségekről és elfogadható magyarázatot az okairól. Másrészt az is nyilvánvalónak tűnik, hogy elavult az a hagyományos megközelítés, amely a háztartásfő társadalmi helyzetén keresztül kísérel megragadni a társadalmi egyenlőtlenségeket, illetve a társadalom rétegződését.

Az egyéni szinten értelmezett társadalmi pozíciók és a családok/háztartások társadalmi helyzete közötti kapcsolat értelmezése és magyarázata a társadalomszerkezeti elméletek méltatlanul alulreprezentált területe. Ez olyan súlyos hiányosság, amely az elméletekből levezetett modellek belső és külső érvényességét is érinti, és amely problémát nem statisztikai eszközökkel lehet megoldani. Ezt a fajta „lazaságot” a szociológia klasszikusai még megengedhették maguknak, mert 100-150 éve még a férfi kenyérkeresői szerepen alapuló családmodell volt a jellemző, de a 21. századi Európában ez a feltételezés már nem állja meg a helyét.

Ahhoz azonban, hogy valóban megérthessük, mi miért történik, vagyis hogy mely elmélet(ek) magyarázata helyes, további vizsgálatokra van még szükség. Az a négy modell, amelyet itt a mérlegelésben kiemeltem, a felszínen sok hasonlóságot mutat; kategóriáik egy része szinte megegyezik, és a magyarázat statisztikai értelmében is hasonló eredményeket mutatnak fel. Elméleti értelmezésük viszont – amennyiben van – eltér. Így a további elemzéseknek azt érdemes megvizsgálniuk, hogy miben különbözik magyarázatuk, illetve elméleti levezetésük. Amennyiben elméleti hátterükből levezethetők olyan egyértelműen megfogalmazható hipotézisek, amelyek alapján a jövedelmi egyenlőtlenségek dinamikájára vonatkozóan tehető prediktív

jellegű állítások, akkor azok empirikus vizsgálatával még közelebb kerülhetünk a jövedelmi – és így társadalmi – egyenlőtlenségek okainak és mechanizmusainak valóban mélyebb megértéséhez.

Abstract: The aim of this paper is to examine to what extent can a relatively new model of social structure contribute to a better understanding of the main factors behind income inequalities and to a better description of the income inequalities within Hungarian society. To this end, the statistical relationship to income is scrutinized in comparison with several well-known social stratification models. The problem of the validity and that of the generalization of different theoretical models is also reflected. Based on the results, I argue that those theoretical models which conceptualize social classes only in the context of market relations are not satisfactory for understanding the income inequalities of today's Hungarian society.

Keywords: income inequality, social inequality, social stratification, social structure, class, class positions

Mellékletek²⁷

1. sz. melléklet: A regressziós modellek áttekintő mutatói – Teljes népesség

1.1.: táblázat A teljes népességre vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói

bruttó ln – személyes jövedelem						
teljes népesség	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem) sig.(t)	ref.kat
Iskolai végzettség (ISK)	0,000	1,847	1,620	4,191	-	2
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,000	1,747	11,845	14,184	-	11
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,000	1,803	4,574	9,103	12,24	26
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,000	1,810	2,099	4,802	-	13
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,000	1,835	5,491	10,178	2,8,18	13

1.2. táblázat: A teljes népességre vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói

nettó ln – személyes jövedelem						
teljes népesség	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem) sig.(t)	ref.kat
Iskolai végzettség (ISK)	0,000	1,860	1,620	4,191	-	2
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,000	1,744	11,845	14,184	-	11
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,000	1,800	4,574	9,103	12	26
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,000	1,805	2,099	4,802	23	13
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,000	1,831	5,491	10,178	8,18	13

27 A mellékletek táblázataiban szereplő statisztikai mutatók rövidítései:

sig. (F): globális F-próba szignifikanciája

D-W: Durbin-Watson-teszt

VIF: Variance Inflation Factor (maximális értéke)

CI: Condition Index

(nem)sig.(t): az elméleti modellek nem szignifikáns t-hányadossal ($p > 0,05$) rendelkező kategóriái.

2. sz. melléklet: A regressziós modellek áttekintő mutatói – Felnőtt népesség

2.1. táblázat: A felnőtt népességre vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói

bruttó ln – személyes jövedelem						
felnőtt népesség	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)	ref.kat
Iskolai végzettség (ISK)	0,000	1,872	1,621	4,008	1	2
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	0,000	1,889	1,654	4,715	6	9
Foglalkozási csoport (FEOR2)	0,000	1,873	2,220	8,657	34,61,62,92	91
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,000	1,716	10,572	12,814	-	11
Munkajelleg csoport (MJCS)	0,000	1,894	1,333	3,473	-	5
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,000	1,856	2,134	5,581	5,8	9
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,000	1,881	1,873	6,330	-	28
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,000	1,779	4,262	8,205	12,23	26
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,000	1,832	1,748	4,293	-	13
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,000	1,824	3,256	9,180	2,9,18	13
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,000	1,772	1,477	3,651	10	9
Poszt-indusztriális modell	0,000	1,863	1,422	4,092	-	10
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,000	1,870	1,172	2,778	11	9
EGP (Trento) (EGP-T)	0,000	1,863	1,269	3,320	-	9
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	0,000	1,856	1,244	3,135	-	9

2.2. táblázat: A felnőtt népességre vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói

nettó ln – személyes jövedelem						
felnőtt népesség	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)	ref.kat
Iskolai végzettség (ISK)	0,000	1,874	1,621	4,008	1	2
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	0,000	1,866	1,654	4,715	6	9
Foglalkozási csoport (FEOR2)	0,000	1,850	2,456	8,657	34,61,92	91
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,000	1,714	10,572	12,814	-	11
Munkajelleg csoport (MJCS)	0,000	1,869	1,333	3,473	-	5
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,000	1,844	2,134	5,581	5,8	9
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,000	1,872	1,873	6,330	19	28
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,000	1,777	4,262	8,205	11,23	26
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,000	1,831	1,748	4,293	23	13
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,000	1,818	3,256	9,180	2,9,18	13
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,000	1,753	1,477	3,651	2,1	9
Poszt-indusztriális modell	0,000	1,842	1,422	4,092	-	10
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,000	1,866	1,147	2,778	10,11	9
EGP (Trento) (EGP-T)	0,000	1,840	1,269	3,320	-	9
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	0,000	1,834	1,244	3,135	-	9

3. sz. melléklet: A regressziós modellek áttekintő mutatói – Aktív korú népesség

3.1. táblázat: Az aktív korú népességre vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói

bruttó In – személyes jövedelem						
aktív népesség	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)	ref.kat
Iskolai végzettség (ISK)	0,000	1,899	1,794	4,373	-	2
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	0,000	1,885	1,690	4,815	6	9
Foglalkozási csoport (FEOR2)	0,000	1,871	2,639	8,883	34,61,92	91
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,000	1,745	8,468	11,222	-	11
Munkajelleg csoport (MJCS)	0,000	1,889	1,301	3,377	4	5
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,000	1,842	2,297	5,982	4	9
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,000	1,878	1,546	5,827	19	28
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,000	1,802	2,848	7,181	12,23	26
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,000	1,857	1,578	3,817	-	13
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,000	1,833	3,728	9,084	1,3,7,18	13
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,000	1,765	1,453	3,602	10	9
Poszt-indusztriális modell	0,000	1,855	1,404	4,045	-	10
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,000	1,877	1,164	2,726	11	9
EGP (Trento) (EGP-T)	0,000	1,855	1,255	3,317	-	9
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	0,000	1,849	1,247	3,153	-	9

3.2. táblázat: Az aktív korú népességre vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói

nettó In – személyes jövedelem						
aktív népesség	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)	ref.kat
Iskolai végzettség (ISK)	0,000	1,898	1,794	4,373	-	2
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	0,000	1,878	1,690	4,815	6	9
Foglalkozási csoport (FEOR2)	0,000	1,865	2,639	8,883	34,6192	91
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,000	1,742	8,468	11,222	-	11
Munkajelleg csoport (MJCS)	0,000	1,881	1,301	3,377	-	5
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,000	1,843	2,247	5,981	4,7	9
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,000	1,882	1,710	5,827	19	28
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,000	1,800	2,848	7,181	11,12,23	26
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,000	1,852	1,578	3,817	-	13
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,000	1,825	3,728	9,084	1,7,18	13
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,000	1,757	1,453	3,602	2,1	9
Poszt-indusztriális modell	0,000	1,847	1,404	4,045	-	10
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,000	1,878	1,164	2,726	10,11	9
EGP (Trento) (EGP-T)	0,000	1,847	1,270	3,317	-	9
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	0,000	1,841	1,247	3,153	-	9

4. sz. melléklet: A regressziós modellek áttekintő mutatói – Felnőtt népesség – Kontrollváltozós²⁸ modellek

4.1. táblázat: A felnőtt népességre vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói – Kontroll változókkal

bruttó ln – személyes jövedelem						
	adj.r ²	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)
Alap modell						
nem (NEM)	0,257	0,000	1,841	1,776	7,548	isk=0
korcsoport (KORCS)						
iskolai végzettség (ISK)						
Kombinált modellek						
	adj.r ² növekedés	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)
FEOR főcsoport (FEOR1)	0,034	0,000	1,873	3,194	9,265	ISK=1
FEOR csoport (FEOR2)	0,047	0,000	1,876	2,752	14,225	ISK=1; FEOR2=39,62,66,74
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,281	0,000	1,819	13,095	19,349	KORCS=6
Munkajelleg csoportok (MJCS)	0,033	0,000	1,871	2,651	9,847	ISK=1; MJCS=6
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,169	0,000	1,851	2,668	10,061	ISK=1; TFR13=2,3
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,112	0,000	1,849	2,405	12,072	ISK=1; TFR33=18
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,268	0,000	1,826	7,850	12,209	ISK=1; KORCS=6; NFM=11
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,223	0,000	1,841	4,359	10,199	ISK=0,3; KORCS=5; EIMr=12,22
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,345	0,000	1,852	4,488	14,398	ISK=0,1; EIMr=18
Kizsálmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,021	0,000	1,854	1,784	9,288	ISK=1; KORCS=7; WR_SIMP=1,2,10
Poszt-indusztriális modell (ESP)	0,025	0,000	1,867	90,971	68,338	ISK=1; KORCS=7
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,018	0,000	1,847	1,958	8,535	ISK=1; KORCS=7; EGP-G=4
EGP (Trento) (EGP-T)	0,029	0,000	1,862	1,983	8,690	ISK=1; KORCS=7; EGP-T=4,5
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (EseC)	0,025	0,000	1,860	1,980	8,555	ISK=1; KORCS=7; EseC=8

28 A kontrollváltozós modellekben szereplő két új változó a nem (NEM: 0 – nő, 1 – férfi) és az életkor tizéves kohorszokra tagolt kategoriális változója (KORCS: 2- 18–29 év, 3- 30–39 év, 4- 40–49 év, 5- 50–59 év, 6- 60–69 év, 7- 70–x év). A regressziós számítások során kihagyott referenciakategóriák a társadalomszerkezeti modellek esetében megegyeznek a korábbi számításokban szereplőkkel, míg a korcsoportok esetében a kihagyott kategória a 40–49 éves korosztály volt.

4.2. táblázat: A felnőtt népességre vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói – Kontroll változókkal

nettó ln – személyes jövedelem						
	adj. r ²	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem) sig. (t)
Alap modell						
nem (NEM)	0,258	0,000	1,839	1,788	7,548	-
korcsoport (KORCS)						
iskolai végzettség (ISK)						
Kombinált modellek						
	adj. r ² növekedés	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem) sig. (t)
FEOR főcsoport (FEOR1)	0,030	0,000	1,866	3,194	9,265	ISK=1
FEOR csoport (FEOR2)	0,041	0,000	1,870	2,752	14,225	ISK=1; FEOR2=37,39,62,66, 74,79,92
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,320	0,000	1,817	13,095	19,349	KORCS=5,6
Munkajelleg csoportok (MJCS)	0,030	0,000	1,865	2,651	9,547	ISK=1; MJCS=6
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,177	0,000	1,856	2,668	10,061	ISK=1; TFR13=2,3
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,113	0,000	1,854	2,405	12,072	ISK=1; TFR33=18
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,305	0,000	1,824	7,875	12,902	ISK=1; KORCS=6,7; NFM=11
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,246	0,000	1,839	4,359	10,199	ISK=3; KORCS=5; EIM=12,22
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,370	0,000	1,846	4,488	14,398	ISK=0,1; KORCS=5; EIMr=18
Kizsálmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,019	0,000	1,848	1,789	9,288	ISK=1; WR_ SIMP=1,2,7,10
Poszt-indusztriális modell (ESP)	0,024	0,000	1,859	90,971	68,338	ISK=1
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,019	0,000	1,847	1,883	8,535	ISK=1; EGP-G=4,5,10
EGP (Trento) (EGP-T)	0,026	0,000	1,855	1,983	8,690	ISK=1; EGP-T=5
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (EseC)	0,023	0,000	1,854	1,980	8,555	ISK=1; EseC=8

5. sz. melléklet: A regressziós modellek áttekintő mutatói – Háztartásfő szerinti modellek

5.1. táblázat: A háztartásokra vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói

bruttó ln – háztartási jövedelem					
háztartásfő	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)
Iskolai végzettség (ISK)	0,000	1,888	1,743	4,176	0
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	0,000	1,882	1,909	4,970	-
Foglalkozási csoport (FEOR2)	0,000	1,882	1,707	6,341	3,12,14,22,23,32,34,35,36,37,39,52,66,67,71,75,79,84
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,000	1,865	12,127	13,703	5,7,8,9,10
Munkajelleg csoport (MJCS)	0,000	1,881	2,461	5,570	-
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,000	1,883	2,234	5,542	-
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,000	1,883	1,725	5,454	10,15,16,18,23,25,26
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,000	1,870	5,163	8,670	-
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,000	1,904	1,857	4,358	-
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,000	1,879	4,169	9,428	-
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,000	1,868	1,190	2,679	-
Poszt-indusztriális modell	0,000	1,874	1,433	3,858	7,8
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,000	1,862	1,217	2,981	-
EGP (Trento) (EGP-T)	0,000	1,879	1,308	3,277	-
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	0,000	1,869	1,285	3,143	-

5.2. táblázat:

A háztartásokra vonatkozó regressziós modellek áttekintő mutatói					
nettó ln – háztartási jövedelem					
háztartásfő	sig. (F)	D-W	VIF (max)	CI (max)	(nem)sig.(t)
Iskolai végzettség (ISK)	0,000	1,900	1,743	4,176	0
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	0,000	1,897	1,909	4,970	-
Foglalkozási csoport (FEOR2)	0,000	1,896	1,707	6,341	3,12,22,23,32,34,35,36,37,39,52,66,71,74,75,79,84
Gazdasági aktivitás (GAKT)	0,000	1,877	12,127	13,703	5,9,10,12
Munkajelleg csoport (MJCS)	0,000	1,896	2,461	5,570	-
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	0,000	1,898	2,234	5,542	-
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	0,000	1,898	1,725	5,454	10,15,16,18,21,23,26
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	0,000	1,881	5,163	8,670	40
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	0,000	1,909	1,857	4,358	-
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	0,000	1,895	4,169	9,428	-
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	0,000	1,886	1,19	2,679	-
Poszt-indusztriális modell	0,000	1,890	1,433	3,858	7,8
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	0,000	1,876	1,217	2,981	-
EGP (Trento) (EGP-T)	0,000	1,892	1,308	3,277	-
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	0,000	1,886	1,285	3,143	7

6. sz. melléklet: A felnőtt népességre vonatkozó modellek információs kritériumokon alapuló mérőszámai²⁹

6.1. táblázat: Összehasonlítható (mindegyik modellben besorolt) felnőtt népesség

	bruttó ln – személyes jövedelem				df
	Akaike's Information Criterion (AIC)	Finite Sample Corrected AIC (AICC)	Bayesian Information Criterion (BIC)	Consistent AIC (CAIC)	
Iskolai végzettség (ISK)	6360,7	6360,7	6460,4	6473,4	15878
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	6262,0	6262,0	6338,7	6348,7	15881
Foglalkozási csoport (FEOR2)	5960,8	5961,0	6267,7	6307,7	15851
Gazdasági aktivitás (GAKT)	2284,7	2284,7	2384,5	2397,5	15878
Munkajelleg csoport (MJCS)	6391,8	6391,8	6468,5	6478,5	15881
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	4138,3	4138,3	4222,7	4233,7	15880
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	3744,6	3744,7	3982,5	4013,5	15860
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	2448,4	2448,5	2563,6	2578,6	15876
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	2362,1	2362,1	2446,5	2457,5	15880
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	1027,5	1027,6	1219,3	1244,3	15866
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	7343,0	7343,1	7419,8	7429,8	15881
Poszt-indusztriális modell	6921,5	6921,6	7029,0	7043,0	15877
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	6711,5	6711,6	6795,9	6806,9	15880
EGP (Trento) (EGP-T)	6658,3	6658,4	6750,4	6762,4	15879
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	6954,9	6954,9	7031,6	7041,6	15881

29 Minél alacsonyabb értéket vesznek fel az AIC, AICC, BIC, CAIC mutatók, statisztikai értelemben annál jobb egy regressziós modell. Az eredmények közötti különbségek jobb észlelhetősége érdekében nem a nyers, abszolút számértékek kerülnek bemutatásra, hanem azoknak egy konstans számmal – 27 000-rel – csökkentett különbségei, ami csak a könnyebb áttekinthetőséget kívánja szolgálni.

6.2. táblázat: Összehasonlítható (mindegyik modellben besorolt) felnőtt népesség

	nettó In – személyes jövedelem				df
	Akaike's Information Criterion (AIC)	Finite Sample Corrected AIC (AICC)	Bayesian Information Criterion (BIC)	Consistent AIC (CAIC)	
Iskolai végzettség (ISK)	8856,5	8856,5	8956,2	8969,2	15878
Foglalkozási főcsoport (FEOR1)	9082,5	9082,5	9159,2	9169,2	15881
Foglalkozási csoport (FEOR2)	8799,4	8799,7	9106,4	9146,4	15851
Gazdasági aktivitás (GAKT)	3888,2	3888,2	3988,0	4001,0	15878
Munkajelleg csoport (MJCS)	9192,8	9192,8	9269,6	9279,6	15881
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (TFR13)	7242,6	7242,6	7327,0	7338,0	15880
Társadalmi-foglalkozási rétegséma (részletes) (TFR33)	6831,2	6831,3	7069,1	7100,1	15860
Normatív-funkcionalista osztálymodell (NFM)	4057,2	4057,2	4172,3	4187,3	15876
Erőforrás-integrációs modell (EIM)	4109,5	4109,5	4193,9	4204,9	15880
Erőforrás-integrációs modell (részletes) (EIMr)	2666,5	2666,6	2858,4	2883,4	15866
Kizsákmányolás egyszerű modellje (WR_SIMP)	10176,6	10176,6	10253,3	10263,3	15881
Poszt-indusztriális modell	9673,1	9673,1	9780,5	9794,5	15877
EGP (Ganzeboom) (EGP-G)	9534,1	9534,2	9618,6	9629,6	15880
EGP (Trento) (EGP-T)	9495,9	9495,9	9588,0	9600,0	15879
Európai társadalmi-gazdasági klasszifikáció (ESeC)	9752,8	9752,8	9829,5	9839,5	15881

7. sz. melléklet: A hazai és nemzetközi modellek átvett forráskódjai

Az Erikson–Goldthorpe–Portocarero-modell trentói egyetem által operacionalizált változatához (EGP-T), Esping–Andersen posztindusztriális modelljéhez (ESP), valamint Eric Olin Wright kizsákmányolási alapú modelljének egyszerű változatához (WR) szükséges forráskódokat a European Social Survey (ESS) kapcsolódó dokumentációiból (Leiulfstrud et al. 2010) vettem át. Mivel az átvett eredeti kódok az ESS adatállományához készültek, ezért a HKÉF-en való futtatásukhoz elkerülhetetlen volt a változók megfeleltetése, illetve néhány esetben némi egyszerűsítés.

A TFR szűkebb és bővebb verzióját is Záhonyi Márta 2011-es népszámlálásra készített SAS-kódjának SPSS-re történő átfordításával készítettem, amihez ezúton is köszönöm a forráskódot. Az eredeti SAS-kód felépítésén azonban – amelyet *A társadalom rétegződése* című (Huszár et al. 2015) kiadvány tartalmaz – némileg módosítottam. Bukodi–Altörjai–Tallér (2005, különösen a 19., 29., 31. oldalak) nyomán ugyanis úgy értelmeztem, hogy az eredeti modellben nincs külön kategória a gyerekekre és a besorolhatatlanokra, és így próbáltam még jobban megközelíteni az eredeti koncepciót.

Hasonlóan jártam el Ferge Zsuzsa munkajellegcsoportjainál is, ahol szintén nem jelenik meg a „gyerek” elméletileg önálló kategóriaként, továbbá a „korábban nem dolgozó nem foglalkoztatottak” sincsenek külön kezelve. Értelmezésemben a „nem besorolható” azt jelenti, hogy nem besorolható, vagyis nincs értelme úgy tenni, mintha elméleti kategóriát alkotnának, ezért a „saját jogon besorolhatatlan” eseteket mind a TFR, mind az MJCS esetében missing értékre kódoltam.

8. sz. melléklet: Az erőforrás-integrációs modell alap- és részletes változatának³⁰ osztályozási

ALAP MODELL	RÉSZLETES MODELL
osztályhelyzet	alosztály
tőkebirtokosok	nagytőkés
	vállalkozó, alkalmazottal
	önálló vállalkozó
	menedzser, külföldi tulajdonú vállalat menedzser, hazai tulajdonú vállalat
tudás-értékesítők	tudás-értékesítő, külföldi tulajdonú vállalat
	tudás-értékesítő, hazai tulajdonú vállalat
munkaerő-értékesítők	munkaerő-értékesítő, külföldi tulajdonú vállalat
	munkaerő-értékesítő, hazai tulajdonú vállalat
közforrások felett rendelkezők	felső vezető, államigazgatás, közigazgatás, állami tulajdonú vállalat
tudás-szolgáltatók	tudás-szolgáltató, államigazgatás, közigazgatás, állami tulajdonú vállalat
munkaerő-szolgáltatók	munkaerő-szolgáltató, államigazgatás, közigazgatás, állami tulajdonú vállalat
erőforrás-hiányosak	dolgozó erőforrás-hiányos (atipikus)
	igazolatlanul nem dolgozó, transzfer-jogalappal (illetve magán-járadékkal) nem rendelkezők
nem értékesítők (vagyonosok)	járadékosok
igazolatlan erőforrás-hiányosak	igazolatlanul nem dolgozó, feltételes transzferjogalappal rendelkezők
	igazolatlanul nem dolgozó, végleges transzferjogalappal rendelkezők
igazolt erőforrás-hiányosak	igazoltan nem dolgozó, végleges transzferjogalappal rendelkezők
	igazoltan nem dolgozó, átmeneti transzferjogalappal rendelkezők
	igazoltan nem dolgozó, feltételes transzferjogalappal rendelkezők
	igazoltan nem dolgozó, univerzális transzferjogalappal rendelkezők
„külsős” strukturális pozíciók	külföldön dolgozók

Irodalom

- Barna I. – Székelyi M. (2004): *Túlélőkészlet az SPSS-hez – Többváltozós elemzési technikáról társadalomkutatók számára*. Budapest: Typotex
- Breen, R. (2005) Foundations of a neo-Weberian class analysis. In Wright, E. O. (ed.). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 31–50.
- Bukodi, E. (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle*, 9(2): 28–57.
- Bukodi E. – Altorjai Sz. – Tallér A. (2005): *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest: KSH.

30 A táblázatban megjelenő kategóriák megegyeznek a „Társadalmi struktúra és állami redistribúció” című könyvben szereplő ábrán, illetve táblázatban szereplőkkel (Vastagh 2017: 182, 186–187), kivéve az „állami kiemelt járadékosok” osztálypozíciója, amely az elméleti modell operacionalizálása során került elkülönítésre.

- Bukodi E. – Záhonyi M. (2004): *A társadalom rétegződése*. Népszámlálás 16. Budapest: KSH.
- Dahrendorf, R. (1997): Társadalmi struktúra, osztályérdekek és társadalmi konfliktus. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum, 341–358.
- Éber M. Á. (2018): Ami kinn, az van benn – A „magyar társadalom” külső függőségeinek és belső szerkezetének viszonyáról. *socio.hu*, 2: 119–134.
- Erikson, R. – Goldthorpe, John H. – Portocarero, L. (1979): Intergenerational class mobility in three Western European societies. *British Journal of Sociology*, 30: 415–441.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. – Portocarero, L. (1998): Intergenerációs osztálymobilitás és a konvergenciátézis Anglia, Franciaország és Svédország példáján. In: Róbert P. (szerk.): *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum, 220–255.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. (1992[2010]) A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája, *Társadalmi rétegződés olvasókönyv* (szerk.: Angelusz, Róbert – Éber, Márk Áron – Gecser, Ottó), TÁMOP 2010-201, pp. 144-155. (eredetiben: Concepts, data and strategies of enquiry. In: Erikson, R.–Goldthorpe, J. H. (1992) *The Constant Flux*. Oxford. Clarendon, 1992. 28-47.)
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press
- Esping-Andersen, G. (1991): Mi a jóléti állam? In *A jóléti állam* (szerk.: Ferge Zs. – Lévai K.). Budapest: ELTE Szociális munka és szociálpolitika tanszék – Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- Esping-Andersen, G. (1993): Post-industrial Class Structures: An Analytical Framework. In Esping-Andersen, G. (ed.): *Stratification and Mobility in Post-Industrial Society*. London: SAGE, 7–31.
- EUROSTAT (2014): *Methodological Guidelines and Description of EU-SILC target variables 2014 operation (Version October 2014)*, European Commission, EUROSTAT, Directorate F: Social Statistics - Unit F-4: Quality of life
- Evans, G. (1992) Testing the Validity of the Goldthorpe Class Schema, *European Sociological Review*, Vol. 8, No. 3, Special Edition on Social Stratification and Social Mobility (Dec., 1992), 211-232.
- Evans, G. (1996) Putting Men and Women into Classes: An Assessment of the Cross-Sex Validity of the Gold Thorpe Class Schema. *Sociology*, 30(2), 209–234.
- Evans, G. - Mills, C. (1998) Identifying Class Structure: A Latent Class Analysis of the Criterion-Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema, *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 1 (Mar., 1998), pp. 87-106.
- Evans, G. - Mills, C. (1999) Are there Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure, *Sociology*, 1999.febr., vol.33. No.1., pp. 23-46.
- Fabozzi F. J. - Focardi, S. M. - Rachev, S. T. - Arshanapalli B. G. (2014): *The Basics of*

- Financial Econometrics: Tools, Concepts, and Asset Management Applications. Hoboken, New Jersey: Wiley.
- Fáber Á. (2007) Az osztályelméletek tündöklése és bukása? Szociológiai Szemle, 2007/3–4.: 175-182.
- Ferge Zsuzsa (1969) Társadalmunk rétegződése. Budapest: KJK.
- Ferge Zsuzsa (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. In: Szociológiai Szemle, 2002/4. 9–33.
- Ganzeboom, H. B.G. - Treiman, D. J. (é.n.): "International Stratification and Mobility File: Conversion Tools" [Date of last revision: 2001], <http://www.harryganzeboom.nl/isco88/index.htm>
- Goldthorpe, J. H. - Marshall, G. (1992) The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques, *Sociology* 1992 26: 381-400.
- Hunyadi L. – Mundruczó Gy. – Vita L. (1997): Statisztika. Budapest: Aula
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.): — Elméletek, modellek. Statisztikai Szemle, 91. évf. 1.sz.
- Huszár Ákos (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.): — Az osztályozás problémái, Statisztikai Szemle, 91. évf. 2.sz.
- Huszár Á. (2013c) Foglalkozási osztályszerkezet (III.): — Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázolata. Statisztikai Szemle, 91. évf. 7.sz.
- Huszár Á. – Lakatos M. – Vastagh Z. – Záhonyi M. – Hunyadi Zs. – Székely G. – Kincses Á. – Zsom B. (2015): A társadalom rétegződése. Budapest: KSH
- Kolosi T. (1982): A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság* 1982.11.sz. 1-17.
- Kolosi, T. - Dencső, B. (2006) *Osztálytársadalom?*, in: *Társadalmi riport 2006*, Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.). Budapest: TÁRKI, pp. 191.
- Kovács I. - Szabó A. - Hajdu G. - Kristóf L. - Gerő M. (2018) Az integrációs modell érvényessége, *Szociológiai Szemle* 28(3): 22–42.
- Köves P. – Párniczky G. (1973): *Általános statisztika*. Budapest: KJK
- KSH (2014): *A háztartások életszínvonala (Fogalomtár)*. Budapest: KSH, 2014.november. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv.pdf>
- KSH (2006): *A háztartás és a család fogalma*. Statisztikai módszertani füzetek, 47. Budapest: KSH. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/haztcsalad.pdf>
- Leiulfstrud, H. – Bison, I. – Solheim, E. (2010): *Social Class in Europe II*. Trondheim: Department of Sociology and Political Science, Norwegian University of Science and Technology, <https://www.ntnu.edu/iss/ess>
- Manchin R. - Szelényi I. (1986): *Szociálpolitika az államszocializmusban: piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban: szociálpolitikai modellek*. *Medvetánc*, 6. évf. 2-3. sz.
- Marshall G. - Swift A.- Roberts S. (1997[2011]) *Against the Odds — Social Class and Social Justice in Industrial Societies*, Oxford Scholarship Online: October 2011, Print publication date: 1997

- Moksony F. (2006): Gondolatok és adatok – A társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Budapest: Aula
- Marx, K. (1967) A tőke I.kötet, Budapest, Kossuth
- Polányi K. (2004): A nagy átalakulás – Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest: Napvilág
- Raftery, A. E. (1995) Bayesian Model Selection in Social Research. *Sociological Methodology*, Vol. 25 (1995):111-163.
- Róbert, P. (1997) Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák, *Szociológiai Szemle*, 1997/2. pp. 5-48.
- Róbert, P. (2015) Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban, *REPLIKA*, 92-93. (3-4). pp. 77-93.
- Rose, D.– Harrison, E. (2010) *Social Class in Europe. An introduction to the European Socioeconomic Classification*. London: Routledge
- Savage M. (1991) 'Making Sense of Middle-Class Politics: A Secondary Analysis of the 1987 British General Election Survey', *Sociological Review*, 39: 26-54.
- Szelényi I. (1980): Prospects and limits of power of intellectuals under market capitalism. South Australia
- Sørensen, A. B. (1991) On the Usefulness of Class Analysis in Research on Social Mobility and Socioeconomic Inequality, *Acta Sociologica*, 1991, 34: 71-87.
- Sørensen, A. B. (2005) Foundations of a rent-based class analysis, in: *Approaches to Class Analysis* (ed. Wright, E.O.), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 119-151.
- Vastagh Z. (2017): *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Budapest: Napvilág
- Vastagh Z. (2013): A társadalomszerkezet vizsgálata a népszámlálási adatokon – Lehetőségek és kihívások. *Statisztikai Szemle*, 91. évfolyam 4. sz.: 424-436.
- Weber, M. (2010a) Rendek és osztályok, In: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv* (szerk.: Angelusz, Róbert - Éber, Márk Áron - Gecser, Ottó), TÁMOP 2010-201, eredetiben: Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. I. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987, 303–308.
- Weber, M. (2010b) Hatalommegoszlás a közösségen belül: osztályok, rendek, pártok, In: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv* (szerk.: Angelusz, Róbert - Éber, Márk Áron - Gecser, Ottó), TÁMOP 2010-201, eredetiben: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai* 2/3. KJK, Budapest, 1996. 8. fejj., 6., 32-45.
- Wit, E. - Heuvel, E. - Romeijn, J-W. (2012): 'All models are wrong...': an introduction to model uncertainty. *Statistica Neerlandica*, Vol.66. Issue 3. Aug. 2012: 217-236.
- Wright, E. O. (1985): *Classes*, Verso, London
- Wright, E. O. (1997): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéshez. In: Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum
- Wright, E. O. (1997b): *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press

Wright, E. O. (1989[2010]) Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez, In. Társadalmi rétegződés olvasókönyv (szerk.: Angelusz, Róbert - Éber, Márk Áron - Gecser, Ottó), TÁMOP 2010-201, eredetiben: "A General Framework for the Analysis of Class Structure." In: E. O. Wright et al.: *The Debate on Classes* (Verso, London, 1989), 3-52.

Wright, E. O. (2005a) Foundations of a neo-Marxist class analysis, In. *Approaches to Class Analysis* (ed. Wright, E.O.), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 4-30.

Wright, E. O. (2005b) Conclusion: If "class" is the answer, what is the question?, In. *Approaches to Class Analysis* (ed. Wright, E.O.), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 180-192.

Záhonyi M. – Bukodi E. (2004): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH

A nők helyzete a magyar tudományos életben¹

Lannert Judit – Nagy Beáta

lannert.judit@t-tudok.hu; beata.nagy@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2019. 06. 14.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 11. 05.

Elfogadás: 2019. 12. 23.

Összefoglaló: Bár a magyar felsőoktatás 2012-ig erőteljesen bővült és ezzel együtt nagymértékben feminizálódott, ennek ellenére nem csökkent a diszciplínák közti nagyarányú horizontális nemi szegregáció és nem vált egyszerűbbé a nők előrejutása a tudományos pályán. Ráadásul számos tényező gyengíti a nők jelenlétét és akadályozza a nemi szegregáció csökkenését. Jelen tanulmány a legfrissebb adatok alapján (Felvi, KSH, MTA) bemutatja a horizontális és vertikális szegregáció mintázatait a nők körében a tudományos pályán. A tanulmány az elérhető nemzetközi és hazai szakirodalmak alapján arra keresi a választ, hogy a nők kezdeti létszámbeli előnye a felsőoktatásban miért tűnik el a tudományos pálya magasabb fokain. Ezek alapján azonosítottuk a nemek közötti egyenlőséget akadályozó intézményi és politikai tényezőket a felsőoktatás területén. Mindezek eredményeképpen kialakult egy olyan felsőoktatási politika és gyakorlat, amely megerősíti a nők hátrányait és elnyomja a témával kapcsolatos alternatív diskurzusokat. A tanulmány célja, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a tudományos életben a női tehetségek folyamatos elvesztetése zajlik, ami egyben a hazai innovációs potenciált is csökkenti.

Kulcsszavak: nők a tudományban, oktatás, nemek egyenlősége, STEM, egyetemi felvételi

Bevezetés

Magyarországon göröngyösebb a nők útja a tudományos karrier területén, mint a férfiaké. Jellemző, hogy míg a gimnáziumokban és a felsőoktatásban a létszámokat tekintve női fölény tapasztalható, addig a tudományos ranglétrán már elfogynak a nők, és a legmagasabb tudományos szinten, az akadémikusok közt az arányuk mindössze 6% (MTA 2019). A tanulmány elsősorban arra keres választ, hogy a felsőoktatásban tapasztalható kezdeti női előny miért is tűnik el a tudományos pálya különböző fokozatain.

A tanulmány első része a Felvi, a KSH és az MTA adatbázisainak segítségével azt mutatja be, hogyan alakul a nők aránya az egyetemi képzés kezdetétől az akadémikus pálya csúcsáig a különböző tudományterületeken. A tanulmány második felében arra teszünk kísérletet, hogy a legfrissebb hazai és nemzetközi kutatások alapján választ adjunk arra, vajon mi okozza a nők kezdeti előnyének eltűnését a tudományos pályákon. Különös figyelmet fordítunk az ún. STEM (*science, technology, engineering and mathematics*) pályákra, amelyek mind nemzetközileg, mind itthon különösen reflektorfényben vannak. Nemzetközileg nagy erőfeszítések történnek azért, hogy

¹ A Felvi adatbázis feldolgozásában közreműködött Holb Éva is, akinek segítségét ezúton is köszönjük.

növekedjen a nők aránya ezeken a technológiai innovációkat segítő területeken. A tanulmány legfontosabb következtetése az, hogy az innovációs potenciál növelése szükségessé tenné, hogy a férfiak és a nők a lehető legjobban kibontakoztassák a tehetségüket az oktatás terén, ami viszont genderszemléletű oktatás- és tudománypolitikát igényelne. Ez azonban kevésbé illik egy, a nemek munkaerőpiaci egyenlőtlenségét elfogadó, férfi kereső-női gondoskodó dichotómiára épülő genderrezsimit megkérdőjelezhetetlennek vevő társadalmi és politikai környezetbe.

Nők a felsőoktatásban és az akadémiai életben

Több probléma is adódik azon az úton, amíg a lányok eljutnak a nem „lányokra szabott” tudományos pályákig, és ezek egy része már kora kisgyerekkorban megjelenik. A kisgyermekkorú szocializációban tetten érhetők az eltérő nemi elvárások és sztereotípiák, amelyek mintegy láthatatlanul terelik a gyerekeket a társadalmilag konvencionális foglalkozások választása felé. Ahogy Pető fogalmaz: „Az első probléma az oktatás és képzés alapszakaszában jelentkezik, mikor a lányokat nem buzdítják arra, hogy foglalkozzanak »fiús« tantárgyakkal, mint a matematika vagy fizika. A »láthatatlan tanterv« pedig a fiúk teljesítményét honorálja, míg a lányokét nem. Ekkor jelentkezik az üvegfal jelensége, amely a nőket bizonyos szakterületekre szorítja, és azokban a szakmákban, amelyek így elnőiesednek, csökkennek a bérek és a szakmával járó presztízs is” (Pető 2018: 553).

Az iskolarendszerekben nagyjából nőik dolgoznak, és az ő reflektálatlan vagy reflektált magatartásuk felerősítheti saját nemük erősségeit vagy gyengeségeit. Széles körű szakirodalom (Wang–Degol 2013; Eccles 1993; Eccles–Roeser 2013; Charles–Thébaud 2018) foglalkozik azzal is, hogy a szülői és pedagógusi percepciók a matematikával kapcsolatban, illetve a matematikához való viszonyuk és a területen elért tudásuk és magabiztosságuk erőteljes befolyást gyakorol gyermekük, tanulójuk matematikai sikerességére (OECD 2019).² A matematikában szorongó pedagógusok tanulóik között a lányok is szorongóvá váltak a matematikában, míg a fiúk esetében ilyen hatást nem találtak. A kutatók ezt azzal magyarázzák, hogy a női pedagógusok nemi szerepmódellet is jelentenek a lányoknak, így annak hatása jóval erősebb az azonos nemű tanulóknál, vagyis a lányoknál (Beilock et al 2009).

Ez a helyzet éppen ezért oda vezet, hogy a nők lényegesen ritkábban választják a már említett STEM-pályákat. Ha mégis elindulnak a sztereotipikusan férfiasnak nevezett foglalkozási karrierúton, igen nagy számban elhagyják a pályát. A nemzetközi szakirodalom a szivárgó vezeték (*leaky pipeline*) metaforával írja le a női tehetségek elvesztésének a jelenségét (Paksi 2014).

Azok, akiknek mégis sikerül áttörniük az üvegplafont és elérniük a tudományos élet felsőbb szintjeire, általában egy tipikus „férfivilágban” találják magukat,

2 Az OECD PISA 2015 adatbázisa azt mutatja, hogy a magyar szülők elvárása lányaik iránt a STEM területen a legalacsonyabbak közé tartozik, mint ahogy a lányok STEM karrier elképzelései terén is Magyarország a rangsor végén kullog. A kettő minden bizonnyal nem független egymástól.

ahol nem érzik magukat otthon, és ahol a férfiak által uralt kommunikáció gyakran szorongást vagy negatív érzéseket vált ki belőlük (Britton 2017). A fagyos légkör (*chilly climate*) az egyetemeken még az elnőiesedett humán tudományok területén is megfigyelhető. Ez elriasztja a tehetséges és törekvő nőket, akik így lemondanak a tudományos karrierről, és elesnek attól a lehetőségtől is, hogy példát mutassanak a következő generációk számára (Séllei 2015) – ezáltal is erősítve a nők hátrányos helyzetét a tudományos életben.

A felsőoktatás és a tudományos világ nemi szegregációja

A világ fejlett országaiban megfigyelhető trendeknek megfelelően Magyarországon is tapasztalható volt, hogy az oktatási expanziók időszakában jelentősen növekedett a női diákok aránya (Fényes 2010). Ez azt jelentette, hogy a 15 éves és idősebb népesség egészét tekintve a rendszerváltozásig a nők átlagos iskolai végzettsége alacsonyabb volt, mint a férfiaké, 1990-től azonban nyilvánvalóvá váltak a generációs cserélődés jelei: előbb a fiatal korosztályokban, majd pedig a népesség egészében magasabb lett a női, mint a férfi diplomások aránya (Varga 2018). A felsőoktatásban tanulók között pedig, még ha a 2004-es csúcspont óta csökkenő tendenciát is látunk, kevéssel 50% felett állandósult a nők aránya (Varga 2018).

Ez nem jelentette ugyanakkor azt, hogy nagyon magas lenne a felsőoktatási beiskolázási arányszám, de a korábbi időszakhoz³ viszonyított növekedés igen jelentős volt: az expanzió első szakasza 1990/91–1996/97 között zajlott, ekkor a felsőoktatásban tanulók számának megduplázódása, majd pedig 2004/2005-re megnégyszereződése zajlott le (Szemerszki–Imre 2011), és elérte az európai átlagot (a korosztály mintegy 40%-a tanult felsőfokon). Jelentős arányt képviselt a változásban a levelező tagozatban való részvétel, ami aztán a későbbiekben jelentéktelen mértékűre zsugorodott (Varga 2018).

A felsőoktatás feminizálódása ellenére az oktatási rendszeren belül megmaradtak a felsőoktatás szegregációs mintái. Korábban a főiskolák vs. egyetemek dichotómiában lehetett megfigyelni a kiegyenlítetlen női-férfi arányokat, például a közgazdász pálya esetében (Hrubos 1994), a bolognai képzés bevezetése után sokkal inkább a horizontális szegregáció jelenléte a szembevetendő jelenség. Az alap- és mesterképzésben a nők és férfiak aránya tudományáganként szignifikánsan eltérő. A nők körében a legnépszerűbb szakok a közgazdaság-tudomány, a bölcsészettudomány és neveléstudomány. A férfiak körében a műszaki területek, a közgazdaság-tudomány és az informatika. A 2016-os statisztikák szerint a nappali és levelező tagozatos egyetemi hallgatók 51,7%-a volt nő, a legmagasabb női jelenlét a tanárképzés, oktatástudomány területén (77,3%), míg a legalacsonyabb a műszaki tudományok (25,4%) és informatika (15,1%) területén figyelhető meg. Az aránytalanságokat jól mutatja, hogy az informatika területét ötször annyi, a műszaki területet pedig há-

3 A szocializmus idejében a felsőoktatásban való továbbtanulás arányát mesterségesen alacsonyan tartották, az adott populáció 10%-át nem haladta meg ez az arány (Halász–Lannert 2000: 143).

romszor annyi férfi választja, mint nő. A neveléstudományok területét viszont a nők választják háromszor annyian, mint a férfiak.⁴

Az ISCED-6 kategóriát (felsőfokú tanulmányok) részletesebben elemezve az EFFORTI kutatáson belül Füleki, Groó, Kleinheincz és Paksi (2018) szintén felhívták a figyelmet a műszaki és informatikai területeken a lányok csökkenő arányára. A matematikát tanulók körében a lányok aránya azonban előbb növekedést, majd pedig csökkenést mutatott. Miközben az Európai Unió egészére vonatkozó átlagok egyértelmű trendeket, azaz egyre kiegyensúlyozottabb nemi arányokat jeleznek, addig a magyar adatok sokkal hektikusabbnak tűnnek 2004 és 2012 között.

1. táblázat: A nők arányának alakulása az ISCED6 szinten a természettudományi és mérnöki területeken, 2004, 2010 és 2012 (%)

		Élettudományok	Fizika	Matematika és statisztika	Informatika	Műszaki tudományok	Gyártás és feldolgozás	Építészet
EU27	2004	53	34	31	18	19	30	36
	2010	57	34	32	19	23	42	34
	2012	58	37	36	25	25	35	38
Magyarország	2004	34	33	40	11	..	40	33
	2010	56	40	26	14	29	36	53
	2012	49	37	33	6	15	38	18

Forrás: Füleki et al. (2018: 52)

2012-ben üzenetértékű változás zajlott a felsőoktatás állami finanszírozásában. A változásnak két fontos eleme is volt: csökkent az államilag finanszírozott helyek száma, és megjelent a finanszírozásban a tudományterületek közötti különbségtétel. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a gazdálkodástudományi, jogi és társadalomtudományi területeken központilag jelentősen felemelték az államilag finanszírozott helyek felvételi ponthatárát, miközben a természettudományi, mérnöki és informatikai pályákon igyekeztek még szélesebbre tárni a bejutási lehetőséget. Ezáltal – a horizontális szegregáció gyakorlatát alapul véve – gyakorlatilag költségtérítéssé tették a jelentős női hallgatói bázissal rendelkező szakokat, míg a korábbiakhoz képest is több finanszírozott helyet biztosítottak a férfi hallgatói bázissal rendelkező szakokon.

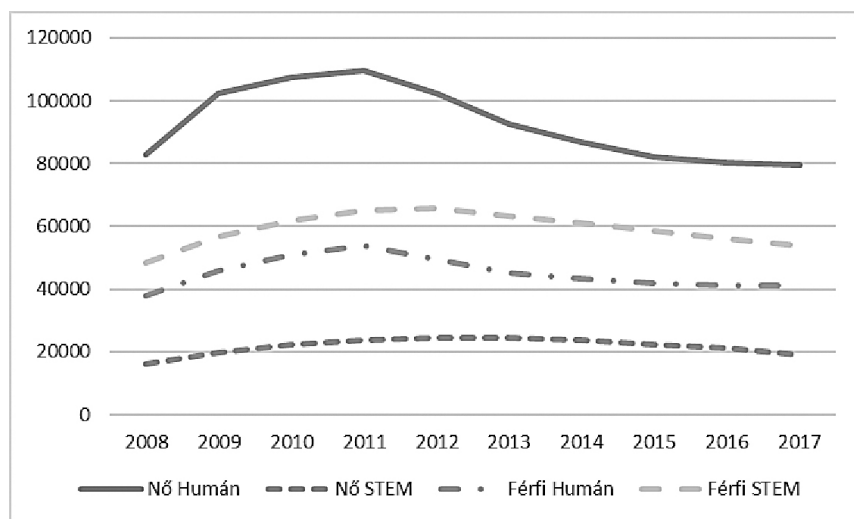
A 2012-es költségvetési megvonások hatására – nem meglepő módon – a közgazdaság-tudományi és jogtudományi képzések terén visszaesés következett be mind a nők, mind a férfiak létszámában, de a nők esetében a visszaesés nagyobb arányú volt (lásd 1. ábra). A felsőoktatásba jelentkezőket és felvetteket is tartalmazó felsőoktatási statisztikai adatbázis alapján⁵ azt mondhatjuk, hogy a közgazdaság-tudo-

4 A magyar felsőoktatás tudományági nemi mintázata hasonló az európai országokéhoz, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy arányaiban szélsőségesebb. Míg európai átlagban a férfhallgatók egyötöde tanul műszaki területeken, addig Magyarországon 30% ez az arány. A neveléstudomány terén pedig az európai átlag a nők körében 10%, Magyarországon viszont majdnem az egyötöde a nőknek (17%) ezt a területet célozta meg. Feltűnő még, hogy a természettudományok terén kirívóan alacsony a hallgatók aránya Magyarországon, akár nőről, akár férfiről van szó (3-4% az európai 7-9%-hoz képest) (Eurostat, 2016).

5 FIR OSAP-adatbázis, elérhető az Oktatási Hivatal honlapján: https://www.oktatas.hu/felsooktatasi_adokepek/felsooktatasi_adokepek_kozzetetele/felsooktatasi_statistikak.

mányok terén a nők esetében a 2012-es csúcstól 2017-re a kétharmadára, a férfiak esetében viszont csak a 78 százalékára csökkent a létszám. A jogtudományok terén a nők száma a 2012-es csúcstól 64 százalékára, a férfiak esetében csak a 74 százalékára esett vissza 2017-re. Az informatika terén a nők esetében az adott időszakban 10 százalékos javulás tapasztalható (de eleve alacsony létszámokról van szó, 2361 főről 2602 főre változott a létszám), a férfiak esetében pedig 10 százalékos a csökkenés (16 296 főről 14 778 főre). A műszaki területeken a nők száma 10 százalékkal, a férfiaké pedig 15 százalékkal csökkent. Összességében ezen a négy, a munkaerőpiacon jól megfizetett területen (közgazdaság, jog, műszaki pályák, informatika) a nők vesztesége nagyobb, az ő létszámuk 30 százalékkal csökkent, míg a férfiaké csak 20 százalékkal. A költségvetési megvonások ráadásul eredeti céljukat nem érték el, az informatikai és műszaki képzésben sem következett be a várt növekedés.

1. ábra: A nők és férfiak részvétele a BA- és MA-képzéseken tudományáganként 2008–2017, (fő)

Megjegyzés: STEM: természettudomány, matematika, műszaki tudományok, informatika. Humán: bölcsészet, művészet és társadalomtudományok.

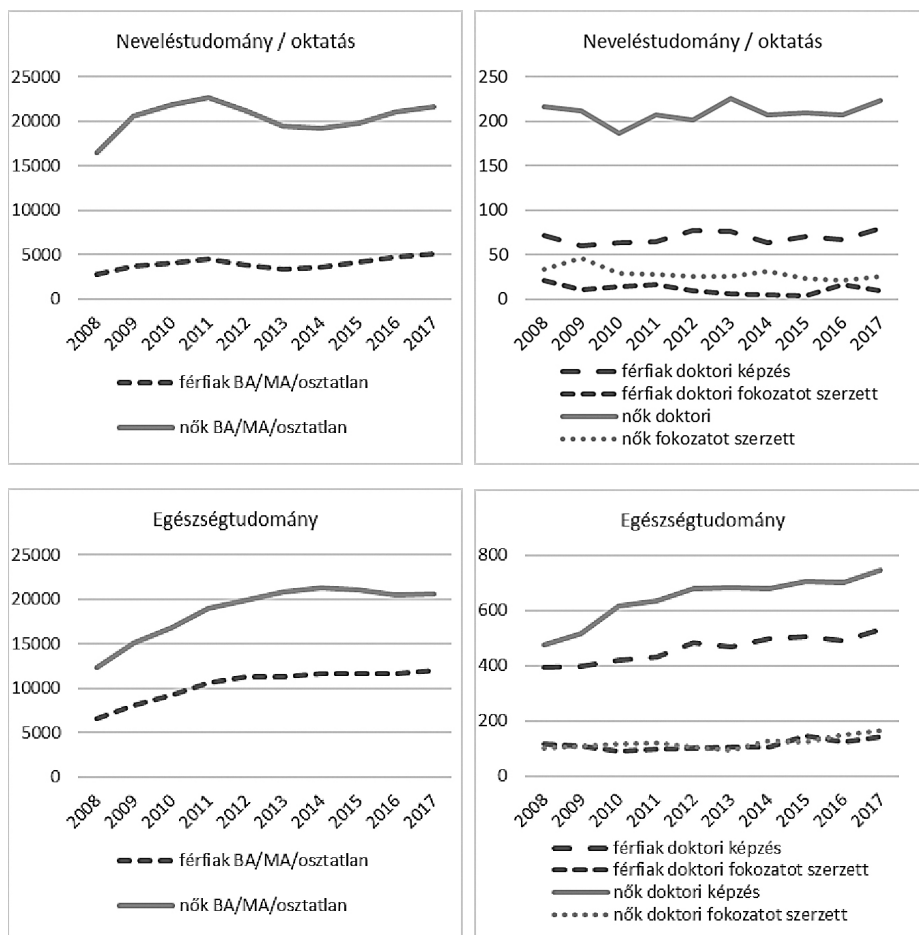
Forrás: Felvi statisztika, saját számítás

Lemorzsolódás a nők körében fokozatonként és tudományterületenként

A felsőoktatási statisztika (FIR) alapján elmondható, hogy 2008 és 2017 között folyamatosan nagyobb a nők részvétele a felsőfokú oktatás alap- és mesterszintjein

(53% 2017-ben), mint a férfiaké, ugyanakkor a doktori képzésen az arányuk alacsonyabb (47% 2017-ben), és az utóbbi néhány évben ráadásul csökkenő tendenciát mutat. Érdeemes területenként is megfigyelni, hogy az alap- és mesterfokozat után milyen arányban mennek doktori képzésre a nők az adott tudományágakban, és ott milyen arányban szerzik meg a doktori fokozatot. Háromféle dinamikát különböztethetünk meg a nemek helyzetét vizsgálva. Az egyik, ahol egy adott területen eleve nagyobb arányú a nők részvétele, és ez az előny nem tűnik el, vagy legfeljebb csak kevéssé a doktori fokozatot elérve. Ilyennek tekinthető a neveléstudomány és az egészségügy (bár ez utóbbi esetében a fokozatszerzés terén már eltűnik a nők előnye).

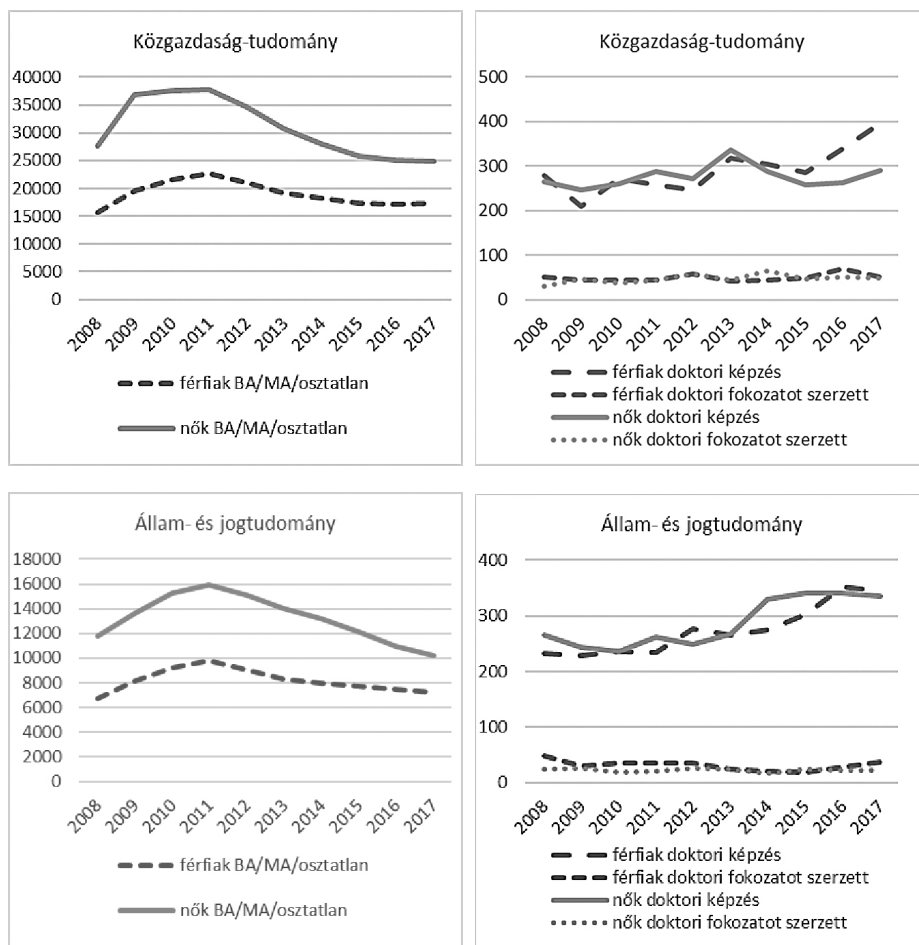
2. ábra: A hallgatók létszáma a neveléstudomány és egészségügy területén BA, MA, doktori szinten és a fokozatot szerzők száma nemenként, 2008–2017 (fő)

Forrás: Felsőoktatási statisztika, saját számítás

A másik típus, ahol a nők kezdeti előnye a doktori képzéshez, majd a fokozatszerzéshez érve eltűnik. Ilyen a közgazdaság-, illetve a gazdálkodástudomány és a jog területe.

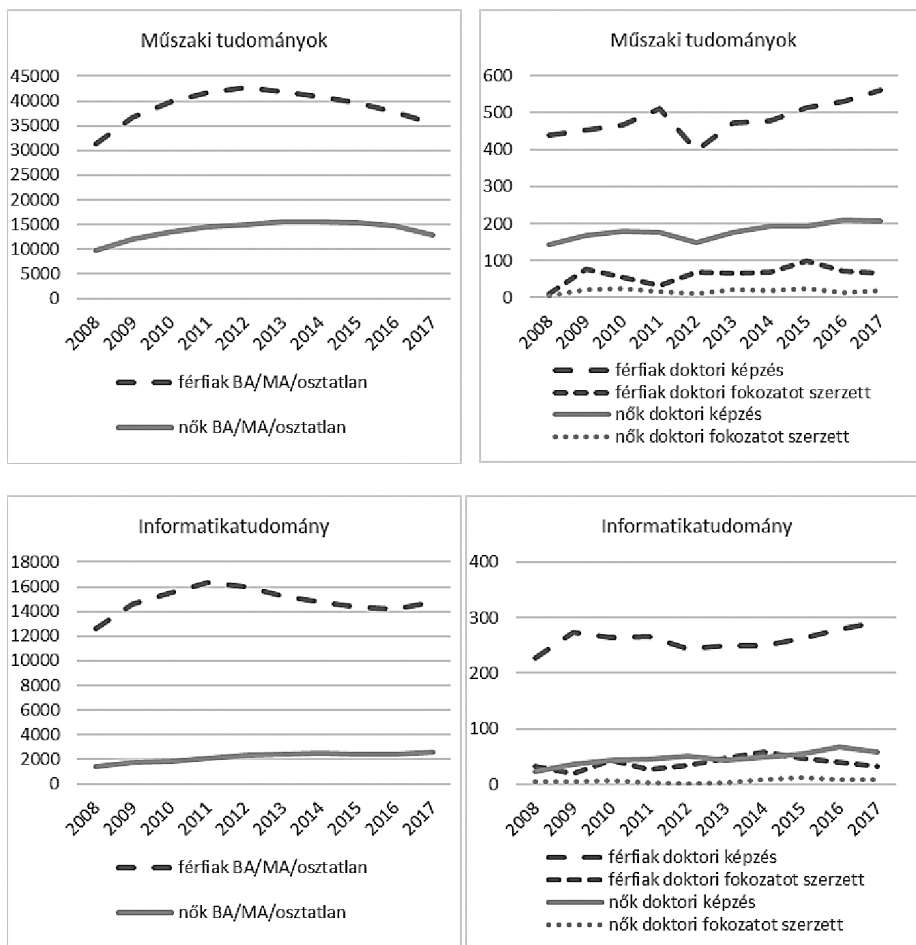
3. ábra: A hallgatók létszáma a közgazdaság és gazdálkodástudomány, valamint az állam- és jogtudomány terén BA, MA, doktori szinten és a fokozatot szerzők száma nemenként, 2008–2017 (fő)

Forrás: Felsőoktatási statisztika, saját számítás

A harmadik típusú képzések azok, ahol a nők kisebb arányban vesznek részt a képzés mindegyik fokán, és ez a tendencia semmilyen változást nem mutat. Ilyenek a műszaki területek és az informatika.

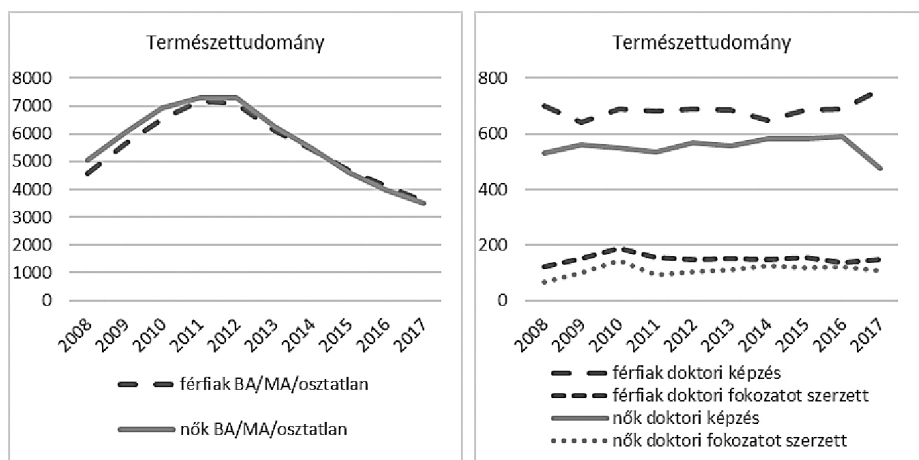
4. ábra: A hallgatók létszáma a műszaki tudományok és informatika terén BA, MA, doktori szinten és a fokozatot szerzők száma nemenként, 2008–2017 (fő)

Forrás: Felsőoktatási statisztika, saját számítás

Sajátos terület a természettudomány, ahol a férfiak és nők egyenlő arányban vesznek részt az alap- és mesterképzésben, viszont a doktori képzésen már a férfiak vannak többségben. A fokozatszerzést tekintve a két nem közt alig van különbség. A természettudományok tehát eltérően működnek az informatikai és műszaki képzéshez viszonyítva. Azt mondhatjuk, hogy a STEM terén a kevésbé kompetitív és elméleti beállítódású természettudomány és matematika terén nincs nemek közötti különbség. E jelenséget részben az magyarázhatja, hogy nemzetközi viszonylatban is kirívóan alacsony a férfiak és nők száma ezen a területen Magyarországon. Viszont a kompetitívebb szakokon, mint a mérnöki és informatikai, a lányok hátránya tetemes. Érdemes itt felhívni a figyelmet arra is, hogy a hazai K+F források főleg ez utóbbi területekre és elsősorban a vállalati szektorba folynak, ami tovább fokozza a nők lemaradását a tudományos területen.

5.ábra: A hallgatók létszáma a természettudományok terén BA, MA, doktori szinten és a fokozatot szerzők száma nemenként, 2008–2017 (fő)

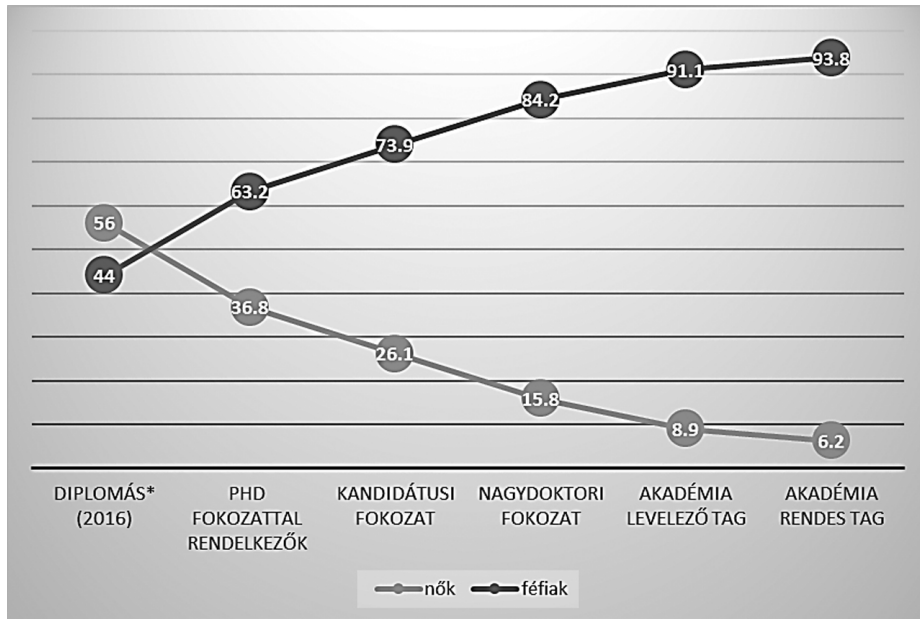

Forrás: Felsőoktatási statisztika, saját számítás

Aránytalanságok az akadémiai szektorban és a kutatásban

A tudományos pálya egészét tekintve annak ellenére, hogy a mesterképzésben még a nők vannak jelen nagyobb arányban, a tudományos ranglétra magasabb egyetemi és akadémiai fokozatain már megfogyatkozik a nők száma/aránya. Az egyetemi előrelépés nemi mintázata azt mutatja, hogy a PhD-fokozat megszerzése után a felsőoktatásban folyamatosan egyre nagyobb arányt tesznek ki a férfi tudósok, és így kialakulhat a nőket hátrányosan érintő, a fentiekben említett rideg szervezeti kultúra. Ha a tudományos fokozatok megszerzését vizsgáljuk (a mesterszakos diploma megszerzésétől az akadémikussá választásig), akkor a nők kezdeti előnyéinek szertefoszlását láthatjuk.

6. ábra: Nők és férfiak aránya a tudományos élet egyes pontjain, 2019 (%)

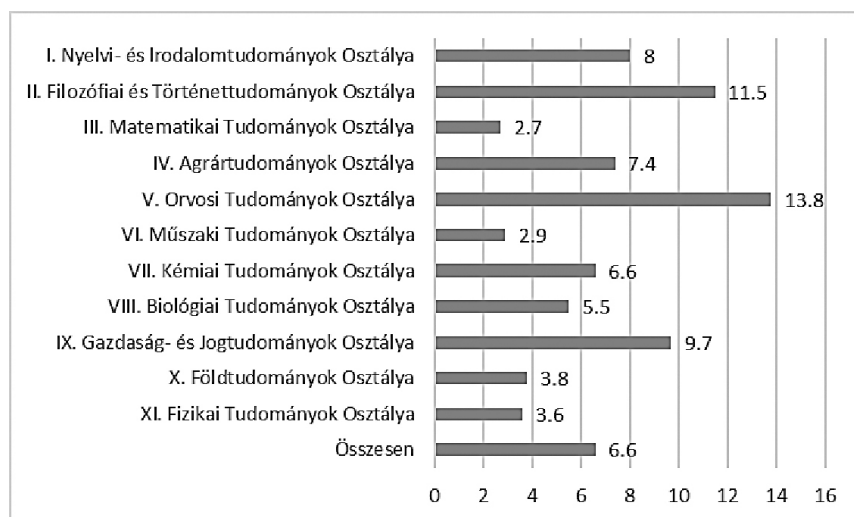

Megjegyzés: diplomások aránya 2016 census adat, KSH

Forrás: MTA (2019)

A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai között a nők aránya átlagosan 6,2% volt, és egyik tudományterületen sem haladta meg a 15%-ot 2019 áprilisában, az utolsó akadémikusválasztás előtt. Miként a legfrissebb adatok mutatják, a legmagasabb a női akadémikusok aránya az MTA II. osztályában (Filozófiai és Történettudományok) és V. osztályában (Orvosi Tudományok), míg a legalacsonyabb a matematikai és műszaki osztályokban (3% alatt).

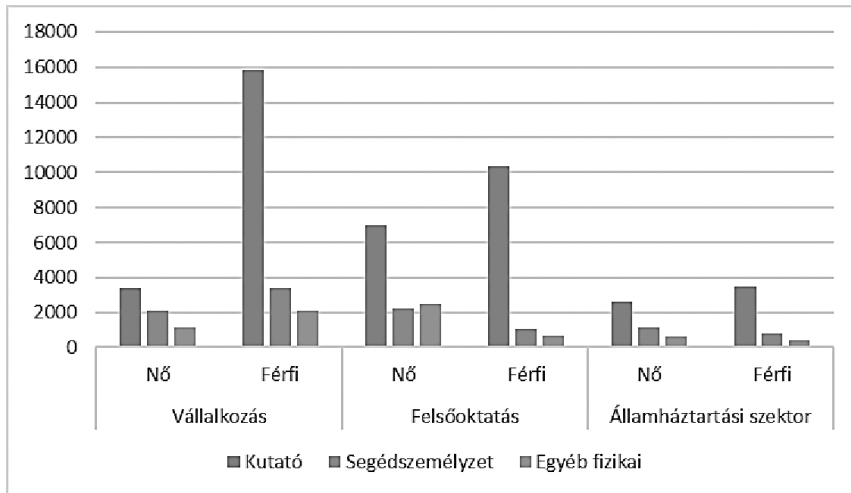
7. ábra: A nők aránya az akadémikusok között 2019 április (%)

Forrás: MTA (2019)

A K+F szektorban is aránytalanságok tapasztalhatók a nők és férfiak részvételében (Striebing et al. 2020). Magyarország nemzetközi összehasonlításban nem költ sokat a K+F területre. A kutatásra fordított kiadások háromnegyede a vállalati szférában költődik el, ahol jellemzően alacsony a női kutatók aránya. 2017-ben nemzetgazdasági szinten a bruttó hazai termék (GDP) 1,35%-át fordították – több mint 517 milliárd forintot – kutatás-fejlesztésre Magyarországon (KSH 2018). Ennek az összegnek több mint a fele vállalati, harmada költségvetési, és a maradék 16% külföldi és nonprofit forrásokból adódik össze. A K+F kiadások háromnegyede vállalati kutatóhelyeken kerül elköltésre, 13-13% pedig a felsőoktatási, illetve államháztartási kutatóhelyeken. Az állam egyenlő arányban finanszírozza a különböző fenntartású kutatóhelyeket. A nők és férfiak aránya ugyanakkor meglehetősen nagy aránytalanságokat mutat. 2017-ben 60 932 főt alkalmaztak a különböző kutatóhelyeken, akiknek 70%-a volt kutató, 18%-a segédszemélyzet és 12%-a egyéb fizikai munkakörben dolgozott. A vállalati kutatóhelyeken dolgozik ennek a populációnak majdnem a fele, 36% a felsőoktatásban és 15% az államháztartási szektorban. A kutatóhelyeken dolgozók 37%-a nő, de arányuk kirívóan alacsony a vállalati kutatóhelyeken (25%), míg a felsőoktatásban és az államháztartási kutatóhelyeken arányuk megközelíti az 50 százalékot. Ugyanakkor beosztásuk szerint mindegyik területre jellemző, hogy a kutatók közt jóval kisebb a nők aránya, míg a segédszemélyzet és a fizikai dolgozók közt jóval nagyobb. Míg az államháztartási kutatóhelyeken a női kutatók száma a férfi kutatók háromnegyedét teszi ki, a felsőoktatásban a kétharmadát, ugyanakkor a vállalatoknál csak az egyötödét! A felsőoktatási és államháztartási kutatóhelyekre viszont az jellemző, hogy másfélszer-kétszer annyi nő dolgozik fizikai munkakörben vagy segédszemélyzetként, mint férfi (KSH 2018).

8. ábra: Nők és férfiak részvétele a K+F szektorban beosztás és terület szerint, 2017 (fő)

Forrás: KSH (2018)

Nők és a barátságtalan akadémiai légkör

A nők számára barátságtalan vagy nem támogató akadémiai környezet ott is jelen lehet, ahol a nők a végzős vagy doktori hallgatók többségét képviselik. A szociológia viszonylag szűk tudományos területeit tekintve több akadályt is feltártak az elmúlt három évben végzett interjúk alapján: a gyerekszülés okozta kiesés, a munka és a magánélet közötti egyensúlytalanság, a korlátozott nemzetközi kutatói karrier, továbbá a tudományos láthatóság hiánya (Herke et al 2019). Ez utóbbi azt jelenti, hogy a nők nem kapnak akadálymentes hozzáférést a kutatási lehetőségekhez és figyelmet akadémiai közösségük és vezető munkatársaik részéről.

A Budapesti Corvinus Egyetemen félig strukturált életútinterjút készítettek 9 férfival és 7 nővel, hogy feltárják a doktori iskolában végzettek tipikus pályafutását. Az interjúk a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskolájában végzettekkel készültek, továbbá olyan kutatókkal is, akik itt kezdték meg tudományos pályafutásukat. A magyar tudományos szférában dolgozó női interjúalanyok még a rugalmas munkakörülmények közepette is a különféle területek összekapcsolásának nehézségeiről beszéltek (Herke et al 2019). A válaszadók többsége nehezményezte, hogy egyszerre kellene jól teljesíteniük a kutatásban, az oktatásban és az egyetemi adminisztratív és vezetői feladatokban. A nők hangsúlyozták a családi élet prioritását is. Esetükben a gyermeknevelés dominánsan rájuk háruló felelőssége fokozta az időnyomást és az állandó stresszhelyzetet. Az interjúkból továbbá az a kép tárul elénk, hogy inkább a férfiak, mint a nők célja állandóan jelen lenni a tudományos tevékenységekben, egyszersmind nemzetközi elismerést is szerezni. Az interjúalanyok közt csak a

férfiak esetében fordult elő, hogy kutatói karrierjük során hosszabb időre is eljutottak nemzetközi kutatóhelyekre (Herke et al. 2019).

Nemrégiben készült egy másik tanulmány a fiatal (45 év alatti) kutatók körében.⁶ Az eredmények szerint a válaszadók 13,7%-a jelezte, hogy tudományos karrierje során neme, nemi, kisebbségi identitása vagy fogyatékosága miatt hátrányos megkülönböztetésben részesült. Míg a nők 27,9%-a (az akadémiai szektorban 21,7%), a férfiak csupán 4,1%-a válaszolt igennel erre a kérdésre (Alpár et al. 2019: 1075). További fontos szempont, hogy a női válaszadók a férfi kutatókhoz képest gyakrabban számoltak be az elismerés hiányáról és a túlterheltségről, melyek kutatói karrierjük demotiváló tényezői. Jellemző módon a 31 és 40 évesek közt a férfiak felülreprezentáltak a vezetők, a 31 és 35 évesek közt pedig a docensek körében. Megjegyzendő, hogy a tudományos pozíciókat tekintve a nemek közötti szakadék a tudományos előmenetelben már 45 éves kor előtt megnyílik (Alpár et al. 2019). A nemzetközi kutatási tapasztalat fontos az akadémiai karrier minden szakaszában, ezért meglepő, hogy a válaszadók 59,7%-a nem volt külföldön három hónapnál hosszabb ideig a diploma megszerzését követően, és ez az arány a nők esetében jóval magasabb (67,5%), mint a férfiak esetében (54,4%). Ez abból is fakad, hogy a nők sokkal nehezebben tudják összeegyeztetni a családi feladatokat a munkával (Paksi–Nagy–Király 2016). A női kutatók ezért nagyon gyakran későn, vagy nem alapítanak családot. A kisgyermeket nevelő nők 45%-a jelezte, hogy családi helyzete miatt hátrányos bánásmódban részesült az akadémiai életben. Ez még inkább jellemző a mérnöki, az orvostudomány és a kémiai tudományok területén, ahol kevés a fiatal, hadra fogható kutató.

A háttérben lévő okok – a genderszemlélet hiánya az oktatás- és tudománypolitikában

A fiúk és lányok közötti különbségekre a PISA-vizsgálatok is felhívják a figyelmet. Világszerte jellemző tendencia, hogy a szövegértés területén a lányok, a matematika területén a fiúk teljesítenek jobban. A 2015-ös európai kompetenciamérési adatok elemzése során a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy nem annyira a nemek közötti különbségek nagyságában vannak az eltérések, hanem inkább bizonyos iskolarendszerekben. Finnországban a lányok, más országokban pedig (pl. Ausztria) a fiúk teljesítenek relatíve jobban mindhárom területen. A különbségek mögött tehát feltételezhetően tanítási módszerek és iskolaszervezeti különbségek húzódnak meg. Az adatok azt is mutatják, hogy a diákorientált tanítási gyakorlat kedvező hatással lehet a lányok teljesítményére (Hermann 2018; Hermann–Kopasz 2018).

Magyarországon a PISA-tesztpontszámok nemek közötti különbsége átlagosnak mondható. Matematikából a fiúk valamennyivel jobbak, a szövegértés terén viszont

⁶ Az online kérdőívet 2018. március 12. és április 9. között töltötte ki a Magyar Tudományos Akadémia 45 éves kor alatti 1779 tagja. A minta nem volt reprezentatív, és a kutatók az elemzés során kiszűrték a 45 év felettieket (18 fő), azokat, akik külföldön dolgoznak (39 fő), a doktoranduszokat (52 fő), valamint azokat, akik nem határozták meg a munkahelyüket vagy pozíciójukat (135 fő), tehát a statisztikai elemzés összesen 1535 választ vizsgált.

a lányok előnye az európai átlagnál kisebbnek mondható. A természettudományok terén nincs szignifikáns különbség. Egy, a magyar tanulók matematikai teljesítményében bekövetkezett romlás mögötti okokat kereső magyar tanulmány összehasonlította öt közép-európai országot (Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország) tanulóinak teljesítményét a PISA 2012-es adatbázisán (Csüllög–D. Molnár–Lannert 2014). A matematikai teljesítményre ható tényezőket többváltozós regressziós elemzésnek vetették alá. Ez alapján a családi háttér és a nem a teljesítményekben meglévő variancia egyötödét magyarázta. További egyötödöt magyarázott viszont a tanulók matematikai énképe és önhatékonysága, vagyis az, hogy mennyire magabiztosak ezen a területen, mennyire tudják elképzelni, hogy meg tudnak birkózni a matematikai feladatokkal. Érdekes eredménye az elemzésnek, hogy a motiváció kontrollálásával a nem és a matematikai teljesítmény közötti összefüggés negatívról pozitívrá változik. Vagyis ugyanolyan motivációs szinten a lányok már jobban teljesítenek matematikából, mint a fiúk.

A tanárképzés elméleti hátterének vizsgálatakor szembetűnő a kutatásokra alapozott elméletalkotás helyett a tradicionális, történeti narratíván alapuló tudományos alapozás, ami ezzel újratermeli az univerzalizáló, egyöntetű emberképet mint nevelési ideált (Thun 2006). A nők láthatatlansága, mint a rejtett tanterv része hatással van az osztálytermi és társadalmi erőviszonyokra, erősíthet, újraformálhat vagy akár transzformálhat (Thun 2006; Nagy 2014). A gender szemléletmód hiánya jellemezte az Országos Közoktatási Intézet által rendszeresen kiadott, a magyar közoktatásról szóló jelentéseket is, amelyek a pusztán statisztikák mögötti tendenciákat figyelmen kívül hagyva nem érzékelték problémákat a nemi egyenlőség terén (Kereszty 2007). Pedig a genderszemlélet érvényesítése a közoktatásban hozzájárulhatna ahhoz, hogy a lányokat hatékonyabban tudják terelni a hazai technológiai innováció számára oly fontos tudományterületekre.⁷

A felsőoktatás-politikában is kimutatható, hogy a gendervakság vagy genderellenesség, lásd a társadalmi nemek mesterszak megszüntetését, célellentétes következményekkel jár. A középiskolások továbbtanulási döntéseit nyilvánvalóan erősen befolyásolhatja a felsőoktatási rendszer változása. Ahogy erről az előzőekben már szó volt, a felsőoktatás expanziójával nőtt a női jelenlét a felsőoktatásban, majd a 2006-os csúcspont után csökkent. Ezt a csökkenési folyamatot megerősítette a felsőoktatási férőhelyek finanszírozásának 2012. évi átalakítása.

Bár a közvetlen cél az ún. STEM-szakterület támogatása volt, közvetett módon hátrányos helyzetbe hozták a nem STEM-területen továbbtanulni szándékozó fiatalokat. Friss, a felsőoktatási jelentkezéseket vizsgáló elemzések rámutatnak arra, hogy bár a jelentkezések száma összességében is csökkent, a lányok esetében különösen jellemző ez a változás: a 2011-es 61,8%-ról a 2012-es 54,8%-ra zuhant a felsőoktatásba jelentkező női hallgatók aránya az adott évben érettségizettekhez képest.

⁷ Például annak tudatosulása, hogy az alsós tanítónők korrekt természettudományos képe és lányokat motiváló pedagógiai eszköztárral való felvértezése alapvető fontosságú, az egyik kulcsa lehet egy sikerre áhító innovációs politikának.

A férfiaknál ez a csökkenés 54,4%-ról 49,8%-ra változott (Declercq–Varga 2018). Ahogy a kutatók megállapították: „A férfiak tehát inkább a STEM-jelentkezéseik növelésével válaszoltak a 2012. évi változásokra, míg a nők nagyobb valószínűséggel jelentkeztek költségtérítéssel 2012 után” (Declercq–Varga 2018: 116). Ez azt jelenti, hogy visszaesett a nők aránya az államilag finanszírozott képzésben: 1,9%-ról 10,2%-ra nőtt az első helyen költségtérítéssel jelentkező lányok aránya. A férfiaknál ugyanez a jelentkezési arány 1,7%-ról 6,7%-ra nőtt.

Következtetések

Tanulmányunk arra kívánt rámutatni, hogy a közvélekedéssel szemben, miszerint az oktatási rendszer feminizálódása a nőknek kedvez, a nőkre váró tudományos pályán valójában számos rejtett és nyílt akadállyal kell megküzdeniük, hogy ugyanolyan eredményesek legyenek, mint férfi társaik. Ezek az akadályok rendszerszerűen veszik körbe a társadalom női tagjait az életútjuk során, és ezért kora kisgyermekkorától kezdődően megerősítik a nők és férfiak teljesítményével kapcsolatban elvileg meritokratikus és egyenlő, gyakorlatilag mélyen hagyományos és diszkriminatív elvárásrendszert.

Ahogy a tanulmányunkban is írtuk, a közoktatásban aktívan tetten érhető a rejtett tanterv működése, azaz azok az utalások, amelyek kijelölik a nemek helyét a társadalmi valóságban. Ezzel a nemekre lebontott, rutinszerűen reprodukált és továbbadott hagyományos világgéppel az oktatási rendszer megerősíti a lányok és fiúk hagyományos szerepét, egyszersmind befolyásolja a saját magukról kialakított önképet is. Különösen így van ez, ha a pedagógusképzés és neveléstudomány, még ha nagymértékben nők által dominált is, nem reflektál a társadalmi változásokra. Ennek a jelei tetten érhetőek voltak például akkor, amikor a PISA-vizsgálatban a matematikai eredményekben meglévő nemek közötti különbség eltűnt a matematikával kapcsolatos motivációk modellbe való bevonásával. Ez azt jelenti, hogy a 15 éves lányok nem kevésbé tehetségesek matematikából, mint a fiúk, ugyanakkor saját önképükben és motivációjukban ritkán jelenik meg a matematika iránti lelkesedés és a matematikával összefüggő későbbi pályaválasztás. Ez pedig megmagyarázhatja, hogy miért érdeklődnek elenyésző arányban a nők az ún. STEM-pályák, különösen annak mérnöki és informatikai területe iránt.

A fiúk és lányok tudományos szegregáltsága nem csökken a felsőoktatásba lépve sem. A hallgatói létszám feminizáltsága Magyarországon is megfigyelhető, de a 2006-os időszakot követően és a levelező képzés arányának csökkenésével egy időben viszonylag kiegyensúlyozott, 53% körüli szintre állt be. Nem kedvezett a női továbbtanulásnak a 2012-es oktatáspolitikai változás sem, amely során az államilag finanszírozott helyekhez való hozzájutás csökkent azokon a tudományterületeken, amelyeket a lányok gyakrabban választanak. Éppen ezért – bár mindkét nem esetében csökkent az érettségizők között a felsőoktatásba jelentkezők aránya – ez a csök-

kenés lényegesen nagyobb volt a nők, mint a férfiak esetében. A 2012-es év tehát mindenképpen törésnek tekinthető a nők számára a tudományos területekre való belépés növekvő korlátozottsága miatt – pedig a nők számára különösen fontos a továbbtanulás, hiszen a középfokú szakképzés alig kínál számukra szakmákat.

Eredményeink azt mutatták, hogy még ha kicsit magasabb is a női egyetemi hallgatók száma, mint a férfiaké, egyrészt jellemző a diszciplínák szerinti szegregáció fennmaradása, másrészt a tudományos pályán való elindulás kevésbé nyilvánvaló alternatíva a nők számára. A tudományos fokozatok és beosztások vizsgálata egyaránt azt mutatja, hogy az egymás után következő fokozatokat vagy beosztásokat egyre kevesebb nő szerzi meg. Ennek következtében a tudományos hierarchia, például a doktori fokozattal rendelkezők csoportja, még azokon a területeken is férfiacú lesz (jog, gazdálkodástudomány), ahol pedig az egyetemi hallgatók körében egyértelmű volt a nőtöbbség.

Nem véletlen tehát, hogy a nők Magyarországon kiszorulnak a kutatás-fejlesztés világából. A K+F támogatások, amelyek elmaradnak az európai uniós méretektől a GDP arányában, nemcsak hogy azokra a tudományterületekre áramlanak nagyobb arányban, amelyekben inkább dolgoznak férfiak, mint női kutatók (ld. műszaki terület), hanem az elmúlt évek tendenciái azt bizonyítják, hogy ezek a források elsősorban az üzleti szféra tevékenységét támogatják. Ezzel szemben a női kutatók lényegesen gyakrabban dolgoznak a felsőoktatásban vagy az állami szférában, amelyek, bár kevesebb keresetet biztosítanak számukra, mégis jobban lehetővé teszik a munkamagánélet egyensúly kialakítását, mint a versenyszféra munkafeltételei. Ez nem azt támasztja alá ugyanakkor, hogy a nők kevésbé lennének képesek a versenyben való helytállásra, sokkal inkább a genderrezsím hagyományos elvárásai szerint elsődlegesen az ő feladatuk a társadalmi reprodukcióval kapcsolatos feladatok elvégzése.

Nemcsak a neveléstudomány és oktatáskutatás terén, de a felsőoktatás- és a tudománypolitika működése során is a genderérzékenység teljes hiányát, az ún. gendervakságot figyelhetjük meg (gender blind szemlélet). Ennek magyarázó tényezői, hogy országos szinten hiányzik a nők helyzetére való speciális odafigyelés, a nemek egyenlőségével foglalkozó esélyegyenlőségi politika számonkérése. Magyar specialitásnak tekinthető, hogy 2010 után először a probléma szőnyeg alá seprésével, negligálásával, majd legitimitásának támadásával erőteljes visszarendeződés indult el ezen a téren. Nem pusztán gendervakságról, de genderellenes vagy antigender mozgalomról is van szó a tudományban (Pető 2017).

Ez a folyamat illeszkedik az esélyegyenlőségi politikák kiüresedésébe, amelyet már a 2000-es évek végén leírtak a kutatók (Krizsán–Zentai 2006). Ugyanakkor 2010-től a közpolitikában a nemek helyzetére vonatkozó esélyegyenlőségi politikák érvényesítése és ellenőrzése helyett a családpolitikai intézkedések lettek hangsúlyosak. Így az egyetemista hallgatók gyermekvállalásra ösztönzése fogalmazódott meg a kormányzati politikában, például a diplomás gyed formájában. Ez utóbbi azt jelenti, hogy 2014-től a nappali tagozatos hallgatóknál „a felsőfokú tanulmányok

folytatása alatt vagy azok befejezését követő egy éven belül szülő kismamának is jár a gyed” (Infojegyzet 2014: 3). Ugyancsak figyelmen kívül maradt a 2010. évi nemzeti stratégia a nemek közötti egyenlőség megvalósítására (Kormányhatározat, 2010), és általában is elmondható a nemi egyenlőségre vonatkozó intézményrendszer hiánya. A nemek egyenlőségére vonatkozó nemzeti stratégiát, amely teljes egészében igazodott az EU 2006–2010 között érvényben lévő Gender Roadmapjához, a mai napig nem léptették hatályba.

Eredményeink nem támasztják alá tehát azokat a várakozásokat, amelyek azt állítják, hogy az oktatási rendszerben való egyenlő részvétel és az abban való eredményesség majd előbb-utóbb a nőknek fog kedvezni a munkaerőpiacon általában és a tudományos pályán különösen, hiszen meritokratikus társadalomban élünk. Ezzel szemben amellet érveltünk, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedben visszalépés következett be a nemek egyenlőségének több területén is. A lista hosszú: láthatóak azok a közpolitikai változások, amelyek a nőket elsősorban anyaként határozzák meg, nem pedig független, jól képzett nőként. Rendszeres lépések történtek a női esélyegyenlőségi politikák és azok intézményi garanciáinak felszámolására, amelynek egyik utolsó lépése a társadalmi nemek mesterszak határozatban való megszüntetése volt.

Az MTA felől érkező, a tudós nők útjában álló akadályok azonosítását és megszüntetését, a diszkrimináció felszámolását és a nők helyzetbehozását támogató tudománypolitika, azaz a Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság felállítása, nagyon fontos üzenetet hordoz a társadalom egésze felé (Bazsa 2019; Lamm–Nagy 2019). Ugyanakkor nem szabad, hogy túlzott reményeket támasszon bárkiben is a hosszú távú hatásainak automatikussá válásával kapcsolatban, mivel a nemek egyenlőségével kapcsolatos kérdések a status quo megkérdőjelezésével is járnak, így komoly érdekeket is sérthetnek.

Abstract: Although there was a strong expansion in the number of students and a feminization in higher education until 2012, this did not contribute to the decline of high gender segregation of disciplines or to the advancement of women in science. Moreover, many factors weaken the presence of women and hinder the reduction of gender segregation. This study, based on the most recent data (Felvi, CSO, MTA), presents patterns of horizontal and vertical segregation among women in the scientific field. Based on available international and domestic literature, the study seeks to find out why women's initial headcount in higher education is disappearing at higher levels of the scientific career. This suggests that many institutional and political barriers to gender equality in higher education are present. The outcome is a higher education policy and practice strengthening women's disadvantages, and the lack of alternative discourses about this topic. The paper intends to call attention to continuous wasting female talents in academia, which also reduces the innovation potential in Hungary.

Keywords: women in academia, education, gender equality, STEM, university enrollment

Irodalom

- Alpár D. – Barnaföldi G. G. – Dékány É. – Kubinyi E. – Máté Á. – Munkácsy B. – Neumann E. – Solymosi K. – Toldi G. (2019): Fiatal kutatók Magyarországon. Felmérés a 45 év alatti kutatók helyzetéről. *Magyar Tudomány* 180(7), 1064–1077. DOI: 10.1556/2065.180.2019.7.13.
- Bazsa Gy. (2019): Nők az Akadémián: beszéljenek a számok! *Magyar Tudomány*, 180(7), 1078–1081. DOI: 10.1556/2065.180.2019.7.14.
- Beilock, S. L. – Gunderson, E. A. – Ramirez, G. – Levine, S. C. (2010): Female teachers' math anxiety affects girls' math achievement. *Proceedings at the National Academy of Sciences USA*, 107(5): 1860–1863. doi: 10.1073/pnas.0910967107.
- Britton, D. M. (2017): Beyond the Chilly Climate: The Salience of Gender in Women's Academic Careers. *Gender & Society*, 31(1), 5–27. <https://doi.org/10.1177/0891243216681494>
- Charles, M. – Thébaud, S. (eds.) (2018): *Gender and STEM: Understanding Segregation in Science, Technology, Engineering and Mathematics* MDPI Books <https://doi.org/10.3390/books978-3-03897-148-1>. Letöltés: 2018. április 15.
- Csüllög K. – D. Molnár É. – Lannert J. (2014) A tanulók matematikai teljesítményét befolyásoló motívumok és stratégiák vizsgálata a 2003-as és 2012-es PISA-mérésekben. In: *Hatások és különbségek. Másodelemzések a hazai és nemzetközi tanulói képességmérések eredményei alapján*, Budapest: Oktatási Hivatal
- Declercq, K. – Varga J. (2018): Horizontális nemi szegregáció a felsőoktatásban – STEM jelentkezések. In: Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2017. Nők a munkaerőpiacon* Budapest: MTA KRTK, 114- 121.
- Eccles, J. S. – Roeser, R. W. (2013): Schools as Developmental Contexts During Adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 225-241. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00725.x>
- Eccles, J. S. (1993): School and family effects on the ontogeny of children's interests, self-perceptions, and activity choice. In: J. Jacobs (ed.) *Nebraska Symposium on Motivation, 1992: Developmental perspectives on motivation*. Lincoln: University of Nebraska Press. 145-208.
- Eurostat (2016): Online database. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/education-and-training/data/database>
- Fényes H. (2010): *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban: A nők hátrányainak felszámolása?* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Füleki, K. – Groó, D. – Kleinheincz, F. – Paksi, V. (2018): *EFFORTI – Deliverable 2.2 Country Note Hungary* <https://www.efforti.eu/publications/country-reports> Letöltés: 2019. március 20.
- Halász G. – Lannert J. (szerk.) (2000): *Jelentés a magyar közoktatásról 2000*, Budapest: OKI

- Herke B. – Kutrovácz K. – Paksi V. – Ivony É. (2019): *Szakmai életutak a szociológia tudományterületén*, Corvinus Szociológiai Doktori Iskola, kézirat MTA (2019): Tudományos fokozatok nemek szerint. 2019 április, Kézirat
- Hermann Z. – Kopasz M. (2018): *Educational policies and the gender gap in test scores. A cross-country analysis*, BWP 2018/5
- Hermann Z. (2018): Nemek szerinti tesztpontszám-különbségek nemzetközi összehasonlításban. In: Fazekas Károly – Szabó–Morvai Ágnes (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2017. Nők a munkaerőpiacon* Budapest: MTA KRTK, 97-102.
- Hrubos I. (1994): A férfiak és a nők iskolai végzettsége, szakképzettsége. In: Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom*. Replika Könyvek 2. Bp., Replika Kör 155-175.
- Infojegyzet (2014): *Családpolitika*. Infojegyzet 2014/9. 2014. április 18. http://www.parlament.hu/documents/10181/73472/Infojegyzet_2014_9_csaladpolitika.pdf/00dc5263-cd83-4fe0-9905-184f7dc57b53 Letöltés dátuma: 2019. április 3.
- Kereszty O. (2007): A társadalmi nem (gender), mint a kutatás tárgya a pedagógiában, *Educatio* 4, 637-649.
- Kormányhatározat (2010): A Kormány 1004/2010. (I. 21.) Kormányhatározata a Nők és Férfiak Társadalmi Egyenlőségét Elősegítő Nemzeti Stratégia – Irányok és Célok 2010-2021, *Magyar Közlöny*, 2010. évi 5. szám
- Krizsán A. – Zentai V. (2006): Egyenlő bánásmód vagy gender mainstreaming? A nemek közötti egyenlőség politikája Magyarországon *Replika* 56–57 (2006. december) 181–201.
- KSH (2018): *Kutatás-fejlesztés 2017*, KSH, Budapest
- Lamm V. – Nagy B. (2019): 2019 ismét a „nők éve” az Akadémián. Törekvések a nők tudományos pályafutásának, *Magyar Tudomány*, 180(2019)11, 16 49–1665, DOI: 10.1556/2065.180.2019.11.6
- Nagy B. (2014): *Háttérben. Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására*, Budapest: L’Harmattan
- OECD (2015): *The ABC of Gender Equality in Education: Aptitude, Behaviour, Confidence*, PISA, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264229945-en>
- OECD (2019): *PISA in Focus. Why don’t more girls choose stem careers?* 2019/93, Paris: OECD, https://www.oecd-ilibrary.org/education/why-don-t-more-girls-choose-to-pursue-a-science-career_02bd2b68-en
- Paksi V. (2014): Miért kevés a női hallgató a természet- és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szivárgó vezeték”-metaforára. *Replika* 85–86 108-130.
- Paksi, V. – Nagy, B. – Király, G. (2016): The Timing of Motherhood While Earning a PhD in Engineering. *International Journal of Doctoral Studies* 11, 285-304 <https://doi.org/10.28945/3544>

- Pető A. (2017): Anti-gender, azaz a társadalmi nemek fogalmát mint ellenségképet használó tudományos diskurzus megjelenése Magyarországon. In: Kovács Mónika (szerk.) *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*, Budapest, Eötvös Kiadó, 209-217.
- Pető A. (2018): Nők a tudományban *Magyar Tudomány* 179(4), 550–565. DOI: 10.1556/2065.179.2018.4.9
- Séllei N. (2015): Professzornők a debreceni egyetemen, *Debreceni Szemle*, 2015/3. 260-277.
- Striebing, C. – Kalpazidou Schmidt, E. – Palmén, R. – Holzinger, F. – Nagy, B. (2020): Women Underrepresentation in R&I: A Sector Program Assessment of the Contribution of Gender Equality Policies in Research and Innovation, *Evaluation and Program Planning*, 79 April, 101749, <https://doi.org/10.1016/j.evalprogplan.2019.101749>.
- Szemerszki M. – Imre A. (2011): A felsőoktatásba jelentkezők és felvettek. In: Kocsis Mihály (szerk.) *Felsőoktatás – Adatok és tendenciák*. OFI Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Kutatási, Kutatás-szervezési és Elemzési Központ Budapest. <http://ofi.hu/tudastar/felsooktatás-110209> Letöltés ideje: 2019. április 1.
- Thun É. (2006): A társadalmi nemek tudománya a neveléstudományban és a tanárképzés/pedagógusképzés pedagógiájában In: Pető A. (szerk.) *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*, Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest, pp. 78-85.
- Varga J. (2018): A női-férfi iskolázottsági különbségek alakulása. In: Fazekas Károly – Szabó-Morvai Ágnes (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2017. Nők a munkaerőpiacon* Budapest: MTA KRTK, 97-102.
- Wang, M. T. – Degol, J. (2013): Motivational pathways to STEM career choices: Using expectancy-value perspective to understand individual and gender differences in STEM fields. *Developmental Review*, 33(4), 304-340. doi: 10.1016/j.dr.2013.08.001

Szülői felügyeleti jog, kapcsolattartás és tartásdíjfizetés a különélő magyar szülők gyakorlatában¹

Szalma Ivett – Rékai Krisztina²

szalma.ivett@tk.mta.hu; Krisztina.Rekai@warwick.ac.uk

Beérkezés: 2019. 10. 04.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 12. 11.

Elfogadás: 2019. 12. 20.

Összefoglaló: Jelentős változások következtek be a családok életében az utóbbi évtizedekben Magyarországon: válások és élettársi kapcsolatok egyre nagyobb arányban bomlanak fel, miközben az apák szerepvállalása is változóban van: egyre nagyobb részt vállalnak a gyermekek életében mind instrumentális, mind emocionális szempontból. Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja, hogy a különélő szülők (többnyire apák) miként vesznek részt gyermekeik életében, illetve hogyan valósul meg a szülői felügyeleti jog, a láthatóság és a tartásdíjfizetés a gyakorlatban. Ennek szociológiai vizsgálata azért is fontos, mert eddig nem került sor hasonló elemzésére, valamint Magyarországon 2014-ben életbe lépett az új Polgári Törvénykönyv, amely jelentős változásokat hozott a szülői felügyeleti jog és a tartásdíjfizetés szabályozásában.

Kulcsszavak: felügyeleti jog, kapcsolattartás, tartásdíj, különélő apák szerepe, félig strukturált interjúk

Bevezetés

A 21. században a nemi szerepekhez hasonlóan a tradicionális szülői szerepek is elkezdtek átalakulni, és ezzel új teret nyitottak a törődő apaság elterjedéséhez, azaz amikor az apák a fizetett munkavégzés mellett a gyermekekkel való törődésből is egyaránt kiveszik a részüket (Dermott–Miller 2015). Ennek köszönhetően egyre több apa vállalt aktív részt a gazdasági ellátáson túl gyermekei érzelmi gondozásában is. Az apaszerepek változásait Magyarországon is elemezték: például Spéder (2011) a 2009-es Családi értékek című adatbázist vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a mai apáknak ellentmondó elvárásoknak kell megfelelniük. Ez azt jelenti, hogy egyrészt a társadalom továbbra is elvárja tőlük, hogy elsődleges kenyérkeresők legyenek, miközben azzal az elvárással is szembesülnek, hogy aktívabban

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4-BCE-11 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság programjának szakmai támogatásával készült.

A szerzők szeretnének köszönetet mondani Tóth Adélnak az interjúkészítésben való közreműködéséért.

2 A tanulmány elkészítését a TK Szociológiai Intézetének – Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely – gyakornoki programja tette lehetővé.

kell részt venniük a család érzelmi életében és a gyermekek körüli gyakorlati feladatokban is, mint korábban. Takács Judit (2017, 2019) interjú vizsgálata pedig arra világított rá, hogy nemcsak társadalmi elvárás az apák felé, hogy nagyobb gyakorlati szerepet vállaljanak a gyermekek életében, hanem ők maguk is szeretnék mindinkább aktívan részt venni a gyermeknevelésben a korábbi generációkhoz képest. Ennek ellenére egy survey adatokon végzett kutatás (Szalma 2014) azt találta, hogy Magyarországon a kérdezettek közel 30%-a nem ért egyet azzal az állítással, hogy az apák éppúgy képesek gondoskodni gyermekeikről, mint az anyák.

Miközben mind a nemzetközi, mind a hazai kutatások rávilágítottak arra, hogy az apaszerepek változóban vannak – az apák szerepének növekedése figyelhető meg a családi életben –, ugyanakkor egyre több olyan családdal találkozhatunk, ahol a biológiai apa nem él együtt a gyermekével válás vagy az élettársi kapcsolatok felbomlása miatt (Makay–Szabó 2018). Az egyszülős családok aránya 1970-ben 9,1% volt, 1990-ben 12,3%, és 2011-ben 19,8%-ra emelkedett (Kapitány 2015). Azonban nem érdemes az egyszülős családokra statikus intézményként tekintenünk, hiszen a jelenség sokszor csak átmenetinek tekinthető, mivel a mozaikcsaládok kialakulása is egyre gyakoribb – azaz amikor létrejön egy olyan újraformálódott közösség, ahol az egyik szülő már nem él a családdal, viszont új partner és esetleg annak gyermeke érkezik a háztartásba (Murinkó–Szalma 2015, 2016). Ez azonban magába foglalhatja azt is, hogy időlegesen akár több gyermek tapasztalhatja meg az egyszülős családbanélést, mint a keresztmetszeti statisztikák adatai. Például Monostori Judit (2015) 2001 és 2012 között az Életünk fordulópontjai adatbázison vizsgálta az 1971 és 1983 között született anyák életútját, és azt találta, hogy az anyák 39%-a nevelte már időlegesen egyedül 18 év alatti gyermekét. Magyarországon az egyszülős családok 87%-ában az anya neveli a gyermekeket, miközben az egyszülős családok 13%-ánál az anya hiányzott a családból 2011-ben (Monostori 2019). Ugyanakkor Magyarországon is egyre többször előfordul, hogy a szülők megosztva nevelik a gyermekeket a párkapcsolat felbomlása után. A KSH számításai szerint (2019) a felbontott és érvénytelenített házasságok esetén, ahol a közös kiskorú gyermekek érintettek, 1995-ben a szülőpárok 3,3%-a választotta a megosztott gyermekelhelyezést, míg ugyanez az arány 2017-ben 13,6%-ra nőtt. Nyilvánvalóan számos feltételnek teljesülnie kell ahhoz, hogy a szülők megosztva tudjanak a gyermekeikről gondoskodni. Ilyen feltétel lehet például, hogy a szülők kommunikáljanak és együttműködjenek egymással, ne éljenek egymástól távol, és mindkét szülő rendelkezzen megfelelő anyagi háttérrel ahhoz, hogy a gyermek vele élhessen.

Az egyszülős családok helyzete azért is érdemel kitüntetett figyelmet, mert körükben a szegénységi kockázat sokkal magasabb, mint a kétszülős családok körében. Az EU-SILC 2010-es statisztikája kimutatta, hogy az egyszülős háztartásban való felnövekedés nagyobb mértékben járul hozzá a gyermekszegénységhez Magyarországon, mint három vagy több gyermek nevelése tradicionális, kétszülős családban (Monostori 2019). Mivel az egyszülős családok többsége a párkapcsolat felbomlá-

sa révén jön létre (Földházi–Murinkó 2012), így a tartásdíj rendszeres és megfelelő mértékű fizetése csökkenthetné a szegénységi kockázatot az egyszülős családok jelentős részénél (Monostori 2019). Azonban az OECD Child Support jelentése (OECD 2010) rávilágított arra, hogy ennek gyakorlati megvalósulása korántsem ideális, ami számos rendszerszintű és társadalmi problémára utalhat. Hasonló eredményt talált Monostori (2019), aki a 2016-os Életünk fordulópontjai adatbázis adatai alapján azt állapította meg az elvált szülők által nevelt 18 év alatti gyermekekkel kapcsolatban, hogy mindössze 57%-uk után fizetnek a különélő szülők tartásdíjat.

Magyarországon korábban még kvalitatív úton nem vizsgálták azt, hogy a különélő apák miként vesznek részt a gyermekek életében, hogyan támogatják őket anyagilag, illetve érzelmileg, és hogy milyen tényezők befolyásolhatják a különélő apa és gyermeke közötti kapcsolattartást. Jelen kutatás célja, hogy megvizsgálja a tartásdíj fizetésének, a szülői felügyeleti jogok gyakorlásának és a kapcsolattartásnak gyakorlati megvalósítását. Továbbá szeretnénk azt is megérteni, hogy milyen összefüggés állhat fenn közöttük.

Korábbi kutatások eredményei

Számos korábbi kutatás vizsgálta, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a különélő szülő és gyermeke közötti kapcsolatot. Amerikában már az 1990-es évek elején elkezdték vizsgálni a témát, reflektálva a 20. század második felére jellemző magas válási arányszámokra (például Seltzer 1991; Amato–Gilbreth 1999). Az észak- és nyugat-európai országokban azonban csak a 2000-es évektől kezdtek el intenzívebben vizsgálni a különélő szülők és gyermekeik közötti kapcsolattartást. Norvégiában Skevik (2006) figyelt fel arra az ellentmondásra, hogy az apák egyre aktívabb szerepet vállalnak a gyermekek életében, miközben a válási arányszámok is magasabbak, azaz sok apa nem él együtt a biológiai gyermekével. Így a különélő apák és gyermekeik kapcsolattartása egyre inkább a fókuszba került. A kutatások főként arra a kérdésre keresik a választ, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a különélő apák kapcsolattartását gyermekeikkel (Cheadle et al. 2010; Meggiolaro–Ongaro 2015; Goldberg–Carlson 2015; Seltzer 1991), a tartásdíjfizetést (Goldberg 2015), illetve a szülői felügyeleti jog gyakorlását (Arditti–Keith 1993; Goldberg 2015).

Bár sokan feltételezik azt, hogy a válást követő időszakban jelentősen csökkenhet a különélő szülők szerepe a gyermekek életében, a longitudinális vizsgálat eredményei ezt nem támasztják alá (Cheadle–Amato–King 2010). Cheadle és szerzőtársai (2010) egy amerikai panelmintán, ahol 14 éven keresztül (1986–2002 között) követték végig a különélő apák és gyermekeik kapcsolatát, azt találták, hogy az apáknak mindössze 23%-ánál fedezhető fel a csökkenő kapcsolattartási mintázat, ellenben az apák kétharmadánál a kapcsolattartásban nem fedezhető fel különbség, és 8%-uknál a válást követő időszakban még növekedett is a kapcsolattartás mértéke.

A 20. század második felében elkezdtek viszonylag egyértelmű egyéni és társadalmi elvárások kialakulni azzal kapcsolatban, hogy az apák minél nagyobb részt vállaljanak a gyermekek életében mind instrumentális, mind emocionális szempontból. Dermott (2003) kutatása során azt találta, hogy a korábbi generációkhoz képest az „új apák” egyre inkább olyan szülői ideált próbálnak megvalósítani, ahol érzelmileg is szoros kapcsolatot alakítanak ki a gyermekeikkel. Ugyanezt találta Takács Judit 2005 és 2008 között 55 magyar apával készített interjú vizsgálatában is, vagyis, hogy az apák megpróbálnak azonosulni ezzel a külső elvárással, azaz ők maguk is aktívan törődő apává válnak a hatására (2017; 2019). Eközben Lindberg és szerzőtársai (2017) arra hívják fel a figyelmet, hogy az együtt élő apákkal ellentétben a különélő apákkal kapcsolatos elvárások kevésbé kristályosodtak ki. Így a különélő apák esetében a társadalmi elvárásoknál és normáknál sokkal fontosabb lehet az, hogy ők milyen szerepet konstruálnak maguknak az apaság tekintetében.

Az eddigi kutatások mindenesetre feltárták, hogy a szülők szociodemográfiai hátterével, az új partnerkapcsolatok kialakításával, valamint a gyermekek nemével és életkorával kapcsolatos változó csoportoknak kulcsszerepe lehet a különélő apák és gyermekek kapcsolattartásában, az apák tartásdíjfizetési hajlandóságában és szülői felügyeleti joguk gyakorlásában.

A szülők szociodemográfiai hátterének szerepe

A korábbi kutatások rávilágítottak arra, hogy a különélő apák szociodemográfiai háttere – mint például a jövedelmi helyzete, iskolai végzettsége és életkora – is kapcsolatban állhat azzal, hogy milyen gyakran találkoznak a velük nem egy háztartásban élő gyermekekkel (például (Goldberg–Carlson 2015; Skevik 2006)). A kedvezőbb anyagi helyzetű apák előnyösebb helyzetben lehetnek a különélő gyermekkel történő kapcsolattartás tekintetében, hiszen a kapcsolattartás sokszor anyagi ráfordítást igényel. Például ha különböző településen él az apa a gyermekétől, akkor utazási költségek merülhetnek fel, amelyek az apát terhelhetik. A korábbi kutatások azt találták, hogy minél messzebb él az apa a gyermekétől annál ritkábban látogatja (Manning et al. 2003; Cheadle et al. 2010). A jobb anyagi helyzet kapcsolatban áll a tartásdíjfizetéssel is: a magasabb jövedelmű és jobb munkaerőpiaci helyzetű apák inkább fizetik rendszeresen a tartásdíjat, mint a rosszabb anyagi helyzetű társaik (Natalier–Hewitt 2010; Cheadle et al. 2010).

Nemzetközi kutatások pozitív összefüggést találtak a különélő apák rendszeres gyermektartásdíj-fizetése és a gyermekkel való kapcsolattartás között, habár ennek iránya nem egyértelmű. Vannak olyan kutatások, amelyek azt feltételezik, hogy a gyermekükkel rendszeresen kapcsolatot tartó apák azért hajlamosabbak a megbeszéltek szerint fizetni a tartásdíjat, mert a kapcsolat révén tisztában vannak azzal, hogy a gyermekeknek milyen gazdasági igényeik vannak (Amato et al. 2009; Goldberg 2015). Ezzel szemben a rendszeres kapcsolatot nem tartó különélő apáknak kevésbé van pontos képük a gyermekneveléssel kapcsolatban felmerülő költségekről.

Ugyanakkor van olyan kutatás, amely szerint a kapcsolat éppen hogy fordított: gyermektartásdíjat fizetnek, ezért az apák úgy érzik, joguk van ahhoz, hogy kapcsolatot tartsanak gyermekeikkel (Cheadle et al. 2010).

A kedvezőbb anyagi helyzet mellett az iskolai végzettség is fontos szerepet játszhat abban, hogy a különélő apák miként vesznek részt gyermekeik életében. A korábbi kutatások az iskolai végzettséggel kapcsolatban azt találták, hogy a magas iskolai végzettség pozitív kapcsolatban áll a láthatóság gyakoriságával és a tartásdíjfizetési hajlandósággal is (Goldberg–Clarson 2015; Manning et al. 2003). Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy az alacsonyabb iskolázottságú apák nagyobb mértékben azonosulnak a tradicionális apamoddellel, miszerint az apák elsődleges szerepe a családban a pénzkeresés (Crompton–Lyonette 2005), így azokban az esetekben, amikor ezt a pozíciót nem tudják betölteni, sokszor tarthatják haszontalannak a kapcsolat ápolását gyermekeikkel (Goldberg 2015). Ezzel ellentétben a magas iskolai végzettséggel rendelkező apák komplexebbnek, sokszínűbbnek érzik apai identitásukat, így az anyagi háttér biztosítása mellett más területeken is igyekeznek részt venni gyermekeik életében (Goldberg 2015; Spéder 2011).

Egy másik lehetséges magyarázat szerint a magasabb iskolai végzettségű személyek nagyobb hajlandóságot és igényt mutatnak arra, hogy megfeleljenek a domináns elvárásoknak, így a tartásdíjfizetését is kevesebbszer tagadják meg (Patrick et al. 1996). Több kutatás rávilágított arra, hogy azok az apák, akik gyakrabban tartják a kapcsolatot a gyermekeikkel, általában a gyermeknevelés más feladataiból is kiveszik a részüket, például az anyagi biztonság megteremtéséhez is nagyobb mértékben járulnak hozzá és a szülői döntéshozásban is nagyobb részt vállalnak (Seltzer 1991; Goldberg 2015).

Ráadásul a magasabb iskolai végzettségű szülők körében elterjedtebb, hogy a váltott gyermekfelügyelet intézményét választják (Donnelly–inkelhor 1993; Nielsen 2011), mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaiknál. Ennek egyik oka, hogy ők általában jobban informáltak a szülői felügyeleti jogokkal kapcsolatban, ezért közülük többen ismerhetik a váltott gyermekfelügyelet lehetőségét (Nielsen 2011). Egy másik lehetséges magyarázat, hogy több ismerettel rendelkezhetnek arról is, milyen előnyökkel járhat a gyermekek számára, ha mindkét szülőjükkel szoros kapcsolatot ápolnak és váltott nevelésben részesülnek (Bauserman 2002; Nielsen 2011). Továbbá a magasabb jövedelmű családok könnyebben fenn tudnak tartani két olyan háztartást, ahol a gyermekek otthonosan érezhetik magukat – például van külön szobájuk, saját bútoraik, ruházatuk és játékaik stb. –, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik (Donnelly–Finkelhor 1993).

Az apa életkora is fontos tényező lehet a kvantitatív kutatások szerint: a fiatalabb különélő apák – különösen a tinédzser korúak vagy a 20-as éveik elején járók – kevésbé vesznek részt a gyermekeik életében, mint idősebb szülőtársaik (Goldberg–Clarson 2015). Ennek hátterében az is állhat, hogy ilyen fiatal korban gyakrabban lehetett kevésbé tervezett a gyermekvállalás (Barber–Evans 2006). Lindberg és szerzőtársai (2017) 2002 és 2010 közötti amerikai adatokon kimutatták, hogy

szoros összefüggés van aközött, hogy tervezett vagy nem tervezett volt a gyermekvállalás, és hogy a különélő apák milyen gyakorisággal tartják a kapcsolatot velük. Lindberg és szerzőtársai (2017) kutatásukban arra a megállapításra jutottak, hogy a nem tervezett gyermekek esetében szignifikánsan alacsonyabb volt a kapcsolattartás mértéke.

A szülők interperszonális kapcsolatai

A különélő apák gyermekeikkel való kapcsolattartását, tartásdíjfizetési hajlandóságát és a szülői felügyeleti jog gyakorlását jelentősen befolyásolja a korábbi kapcsolat jellege és a válást követően a szülőpárok közötti viszony alakulása, illetve egy új párkapcsolat kialakítása is (Goldberg–Carlson 2015). A korábbi kapcsolat jellege azért lehet fontos, mert a házasság általában nagyobb fokú elköteleződést jelent, és a szülők valószínűleg szorosabban együttműködtek a párkapcsolat felbomlása előtt, mint azok, akik élettársi kapcsolatban vagy esetleg LAT kapcsolatban éltek a gyermekvállalásakor (Goldberg–Carlson 2015).

Közvetlenül a válást követő időszakban a szülők általában ellenségesebbek egymással, de a konfliktusos viszony a felek között egy-két éven belül javulni szokott (Bonach 2005; Visser et al. 2017). Szintén fontos a volt párok viszonyában az, hogy elégedettek-e a gyermekfelügyelet rendezésével és a tartásdíj mértékével. Amennyiben mindkét fél elégedett, a szülők inkább képesek partneri viszonyt kialakítani a gyermeknevelés tekintetében, mint abban az esetben, ha valamelyik fél elégedetlen (Bonach 2005). Visser és szerzőtársai (2017) a társas kapcsolatok szerepét hangsúlyozzák, amennyiben a szülők kapcsolati hálója elítéli a konfliktusos viszonyt, akkor az expartnernek hajlamosabbak megbocsátani és harmonikusabb partneri viszonyt kialakítani egymással.

Murinkó és Szalma (2016) a Generation & Gender Survey (ennek az adatbázisnak az Életünk fordulópontjai a magyar megfelelője) adatain vizsgálta, hogy a férfiak az első tartós párkapcsolat felbomlása után miként alakítanak ki új párkapcsolatot, és az előző kapcsolatból származó gyermek hogyan befolyásolja az új párkapcsolat kialakítását. Azt találták, hogy az új partnerkapcsolat létrehozásával versengő szerepek alakulnak ki a különélő apákban. Több kutatás is kimutatta, hogy az újrászokódás, illetve az új partnerrel való összeköltözés is összefüggésben áll a kapcsolattartás mértékének csökkenésével (Meggiolaro–Ongaro 2014; Gibson–Davis 2008). Az új kapcsolat gyakran jelenthet új elköteleződést és több időbeli ráfordítást az apa számára a gyermekével való kapcsolattartás rovására.

Amennyiben az új partnernek az előző kapcsolatából gyermeke származik, az még összetettebb családi formát eredményezhet – különösen abban az esetben, ha az a gyermek és a különélő apa is egy háztartásban élnek. Ebben az esetben nemcsak az új partnerrel való időtöltés, hanem a háztartásban élő gyermekekre fordított idő is akadályozhatja a különélő apa és a gyermeke közötti kapcsolatot. Emellett az új partnerkapcsolat sok esetben járhat közös gyermek vállalásával is (Murinkó–Szalma 2015). Az új kapcsolatból származó gyermekek nevelése csökkentheti az apák

részvételét a velük nem egy háztartásban élő gyermekeik életében is, mivel a különélő apa szívesebben investálhatja idejét, energiáját és gazdasági javait az új családjába, mint kudarcba fulladt párkapcsolatából származó gyermekeibe.

A gyermek szociodemográfiai háttérének hatása a kapcsolattartásra

Több kutatás jutott arra a megállapításra, hogy a különélő szülők – általában apák – esetében a gyermek életkora szignifikánsan befolyásolja a kapcsolattartás mennyiségét (Seltzer 1991; Lindberg et al. 2017). Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy az apák általában egyszerűbben találják meg a közös hangot az idősebb gyerekekkel. Egy másik kutatás a gyermek nemével kapcsolatban fedezett fel számottevő különbséget, miszerint a házasságban élő pároknál az apák általában nagyobb hangsúlyt fektetnek jó kapcsolat kialakítására fiúgyermekekkel (Parke 1996). Moyal (1992) különélő szülők esetében is megfigyelte, hogy az apák nagyobb valószínűséggel látogatják rendszeresen a fiúgyermeküket. A jelenség egy lehetséges magyarázata, hogy a fiúkkal több sztereotipikusan férfias közös „apa-fiú” programot tudnak szervezni, például különböző sportesemények látogatását, mint a lánygyermekekkel.

A szülői felügyeleti jog, a kapcsolattartás és a tartásdíj magyarországi szabályozása

A szülői felügyeleti jogokat korábban a Családjogi törvény szabályozta – 1952 és 2013 között, azaz a családjogot a magyar jogrendszer önálló ágának tekintette (Weiss 2010). Majd a 2013-ban elfogadott és 2014-ben hatályba lépett az új polgári törvénykönyv (Ptk.) a korábbi szabályozáshoz képest koncepcionális változást hozott, mivel beemelte rendszerébe a családjogot, önálló könyvet adva a jogterületnek. Amíg a Családjogi törvény gyermekelhelyezésről beszélt, azaz akinél a bíróság a gyermeket elhelyezte, vagy akinél a szülők megállapodása alapján elhelyezték, az a szülői felügyeleti jog teljes körű gyakorlója lett (Dénesné 2017), miközben a másik szülő felügyeleti joga szünetelt. 2014-től azonban az új Ptk. rendelkezik a szülői felügyeleti jogok szabályozásáról, és a gyermekelhelyezés kifejezést csak akkor használja, amikor a bíróság – a szülőkön kívüli – harmadik személynél helyezi el a gyermeket. A bíróságnak ezentúl nem kell döntést hoznia arról, hogy kinél helyezték el a kiskorú gyermeket, csak azt kell meghatároznia, hogy ki gyakorolja elsődlegesen a szülői felügyeleti jogokat, így egyik fél sincs kizorítva a szülői felügyelet gyakorlásából.

A szülőknek különösen a gyermek sorsát érintő lényeges kérdésekben kell együttműködniük. Ilyen lényeges kérdésnek számít a „*kiskorú gyermek neve meghatározásának, gondozásának, nevelésének, tartózkodási helye meghatározásának, vagyona kezelésének, törvényes képviselőjének joga és kötelessége, a gyámnevezésnek és a gyámiságból való kizárásnak a joga*”³. Kevesebb szó esik arról, hogy a szülői felügyelet nemcsak

3 Ptk. 4:175§ (2) [Közösen gyakorolt szülői felügyeleti jogok].

jogokat, hanem kötelességeket is tartalmaz, azaz a különélő szülőnek is kötelessége, hogy részt vegyen a gyermek sorsát meghatározó döntésekben. Továbbá a gyermekkel együtt élő szülőnek a „*gyermek fejlődéséről, egészségi állapotáról, tanulmányairól a különélő szülőt megfelelő időközönként tájékoztatnia kell, és a különélő szülő érdeklődése esetén a gyermekkel kapcsolatos felvilágosítást meg kell adnia*”⁴.

A kapcsolattartást is az új Ptk. szülői felügyeleti jogával foglalkozó fejezet tárgyalja. A szülőknek lehetőségük van arra, hogy közös megegyezést hozzanak arról, hogy a különélő szülő milyen gyakorisággal és milyen időtartamban találkozzon gyermekével. Ha ebben a szülők nem tudnak egyezsége jutni, akkor a kapcsolattartásról – kérelemre vagy a gyermek érdekében hivatalból – a bíróság dönt. A szülői felügyeleti joghoz hasonlóan a különélő szülőnek nemcsak joga a gyermekével kapcsolatot tartani, hanem kötelessége is.⁵

A tartásdíjat szintén az új Ptk. 4. könyve szabályozza egy külön fejezetben. A kiskorú gyermek tartására a magyar jogrendben speciális szabályok vonatkoznak, azonban irányadóknak számítanak a rokontartás általános szabályozásai is. Kiskorú gyermek esetében annak életkorából kifolyólag adódik, hogy a létfenntartáshoz szükséges anyagiakkal nem rendelkezik, így a kiskorú gyermek tartásdíjra szorulása vélelmezett (Joggyakorlat Elemző Csoport 2018). A gyerektartás mindkét szülőnek feladata – míg a gyermektől különélő szülő anyagilag, a gyermekkel egy háztartásban élő szülő természetben köteles támogatnia gyermekét. A korábbi Családjogi törvényi szabályozása szerint a tartásdíj mértéke százalékban volt meghatározva, mégpedig egy gyermek után a különélő szülőnek a jövedelme mintegy 15–25%-át kellett megfizetnie. Ez annyiban módosult, hogy bár ez az arány irányadó maradt, már nem százalékban mérve, hanem konkrét összegben határozzák meg. Az összeg meghatározásakor továbbra is a szülők döntése a mérvadó. Elviekben lehetőség van arra, hogy a bíróság külön intézkedés nélkül elrendelje, hogy az összeg minden évben a fogyasztói árindex mértéke szerint növekedjen, azonban a Joggyakorlat Elemző Csoport⁶ (2018) az elkészített jelentésében felhívta a figyelmet arra, hogy a törvény szövege pontatlan, mivel nem derül ki, hogy a KSH által közzétett két-féle éves fogyasztói árindex közül melyiket kell alkalmazni. Ennek következtében a bíróság gyakran nem rendelte el, hogy a valorizációt automatikusan figyelembe vegyék a jogerős ítéletben, amit az is bizonyít, hogy a Joggyakorlat Elemző Csoport (2018) által vizsgált 250 tartásdíjra vonatkozó jogerős ítéletből mindössze 9 tartalmazza a valorizáció figyelembevételét. További újdonság, hogy lehetőség nyílik arra is, hogy a tartásdíjat egy pénzüsszeg vagy vagyontárgy egyszeri juttatásával rendezze a tartásdíjra kötelezett. Ebben az esetben megkerülhető a későbbi valorizáció problémája.

4 Ptk. 4:174. [A gyermekkel együtt élő szülő tájékoztatási kötelezettsége].

5 Ptk. 4: 178 (2) [A kapcsolattartás joga].

6 A bírósági joggyakorlat-elemző csoport feladata a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló törvény értelmében az ítélkezési gyakorlat vizsgálata, bírósági döntések elemzése. A vizsgálati tárgyköröket a Kúria elnöke határozza meg évente. A joggyakorlat-elemző csoport a vizsgálat eredményéről összefoglaló véleményt készít, amely a Kúria honlapján is olvasható.

A Joggyakorlat Elemző Csoport (2018) arra is rávilágított, hogy rendkívül nagy területi egyenlőtlenségek figyelhetők meg a tartásdíj mértékének megállapításakor. A vizsgálatba bevont esetek alapján például van olyan törvényszék, ahol a minimum- és a maximumtartásdíj 15 000 Ft és 30 000 Ft között változik (Nyíregyházi Törvényszék), míg a Fővárosi Törvényszék esetében a szórás ennél jelentősen nagyobb: a minimum összeg 8 000 Ft és a maximum összeg 180 000 Ft volt. Ezenkívül arra is rávilágítottak, hogy a láthatatlan jövedelem kérdése sem egyformán releváns minden térségben. Például a fővárosban és a környező régióban zajló tartási perek hosszadalmas bizonyítással és nagyobb pertartattammal járnak, mivel gyakrabban merül fel a láthatatlan jövedelmek kérdése, mint az gazdaságilag elmaradottabb régiókban (Joggyakorlat Elemző Csoport 2018).

A minta és a módszerek bemutatása

Kutatásunk empirikus alapját 2019 április és június között készített 17 olyan eset adta, ahol az egyik fél – általában az apa – nem él együtt legalább egy 18 év alatti gyermekével. 14 esetben az anyával éltek a gyermekek, 2 esetben váltott gyermekfelügyeletre került sor, 1 esetben pedig az apa élt együtt a gyermekeivel és az anya nem élt együtt velük. Mivel az új polgári törvénykönyv eltérően rendelkezik a kiskorú, illetve nagykorú, de még nappali tagozatos fiatalok utáni tartásdíjfizetési kötelezettségről, ezért fontosnak tartottuk, hogy olyan szülők kerüljenek a mintánkba, akik ennek fizetésére a gyermek kiskorúsága miatt a körülményektől függetlenül kötelesek.

Összesen 17 esetet vizsgáltunk, melynek során 25 félig strukturált interjút készítettünk 8 szülőpár mindkét tagjával, amikor mind az anya, mind az apa részt vett a vizsgálatban. A diádikus interjúk előnye pedig az, hogy rávilágíthatunk azokra a kérdésekre, melyeket az anyák és az apák különbözően látnak. Emellett 5 apával és 4 anyával készítettünk interjút. A 4 anya egyszülős családfőként funkcionál, azaz nem élnek párkapcsolatban, egyedül élnek a kiskorú gyermekeikkel. Az 5 apa közül négy különélő apának tekinthető, egy pedig váltott gyermekfelügyeletben neveli a gyermekét a volt párjával. A 4 különélő apa közül 3 apa alakított ki új párkapcsolatot, és egyiküknek vele élő gyermeke is lett az új párkapcsolatából. Azért döntöttünk úgy, hogy olyan eseteket is bevonunk a vizsgálatunkba, amikor a szülőpár valamely tagja elutasította a felkérésünket, mert azt feltételeztük, hogy közöttük kevésbé jó a viszony, mint azon párok között, akiknél mindkét fél vállalta az interjút.

Az interjúalanyok megkeresése hólabda módszerrel történt, azaz először az ismerőseink olyan ismerőseit kerestük meg, akikre illettek az általunk előre meghatározott kritériumok, azaz legalább egy 18 év alatti gyermekük van, akivel nem élnek együtt vagy részben nem élnek együtt (amennyiben váltott gyermekfelügyeletre került sor). Törekedtünk arra, hogy a mintába különböző iskolai végzettségű és településtípuson élő, illetve különböző életkorú gyermeket nevelő szülők kerüljenek. Az 1. táblázat részletesen ismerteti a résztvevők szociodemográfiai hátterét.

A mintába kerülő alanyokkal előzetesen ismertettük a kutatás célját és annak releváns részleteit, illetve biztosítottuk a résztvevőket az anonimitásról és egyéb jogaikról (például, hogy bármikor megszakíthatják a részvételt – erre egyébként egy esetben sem került sor). Minden interjúalanytól kértünk beegyezési nyilatkozatot, amelyben tisztáztuk, hogy miként kezeljük az adatokat, és biztosítottuk őket, hogy azokat csak kutatási célra használjuk fel. Minden interjúalanyunk álnevet adtunk, ügyelve arra, hogy az expároknak azonos betűvel kezdődő nevet válasszunk az elemzés áttekinthetősége érdekében.

1. táblázat: A minta szociodemográfiai áttekintése

Név	Életkor	Vele élő gyermek száma	Különélő gyermek száma*	Településtípus	Iskolai végzettség
Alex	43	0	2	Főváros	Magas
Alexandra	40	2	0	Főváros	Magas
Barnabás	45	0	2	Város	Magas
Barbara	45	2	0	Város	Magas
Csongor	41	1 (váltott elhelyezés)	1 (váltott elhelyezés)	Főváros	Magas
Csenge	40	1 (váltott elhelyezés)	1 (váltott elhelyezés)	Főváros	Magas
Dániel	40	2	1	Város	Közepes
Daniella	38	1	0	Város	Közepes
Erik	37	1	1	Falu	Magas
Erika	29	1	0	Falu	Közepes
Kornél	50	0	4	Főváros	Magas
Karol	45	4	0	Város	Magas
Péter	48	2	0	Város	Közepes
Petra	48	0	2	Külföld	Közepes
Tamás	48	0	1	Város	Közepes
Tamara	46	1	0	Város	Magas
Fülöp	43	0	5	Város	Magas
Géza	48	0	3	Falu	Alacsony
István	45	1	2	Főváros	Magas
Márk	47	2 (váltott elhelyezés)	0	Főváros	Magas
Szabolcs	37	0	1	falu	Alacsony
Ágnes	52	1	0	Falu	Alacsony
Niki	36	1	0	Főváros	Magas
Nóra	31	3	0	Város	Magas
Rita	45	2	0	Város	Alacsony

*A különélő gyermekek számánál nem vettük figyelembe azokat a nagykorú gyerekeket, akik szüleiktől külön költöztek és nappali tagozatos felsőoktatásban sem vesznek részt.

A magas iskolai végzettségű alanyok felülreprezentáltak voltak – 16 diplomával rendelkező interjúalany került a mintába, ami egyrészt annak köszönhető, hogy őket könnyebb volt elérni, másrészt pedig a magas iskolai végzettségűeket nagyobb részvételi hajlandóság jellemezte, mint alacsonyabban iskolázott társaikat. Többször előfordult, hogy az alacsony iskolai végzettségű szülők elutasították a felkérést,

például arra hivatkozva, hogy ők maguk nem tartják a kapcsolatot a különélő gyermekkel vagy nem látják értelmét egy ilyen jellegű kutatásnak. Településtípus szerint jobban megoszlott a mintánk: 8-an a fővárosban, 12-en nagyobb városokban, 4-en községekben, egy interjúalanyunk pedig külföldön élt. A legtöbb apának egy vagy két különélő gyermeke volt, három apának volt ennél több különélő gyermeke. Két esetben történt váltott gyermekfelügyelet, és egy olyan eset is volt, ahol az elsődleges gyermekfelügyeleti jog az apát illette meg (az anya külföldön élt).

Az interjúk átlagosan 40–50 percig tartottak, és a szülőpárokkal minden esetben külön-külön készítettük azokat. Az interjúvázlatunkban témaköröket határoztunk meg és nyitott kérdéseket fogalmaztunk meg. Az interjú a következő nagyobb egységekre tagolódott: (1) a gyerekkori családból hozott tapasztalatok, (2) karriertörténet, (3) párkapcsolat-történet és gyermekvállalás, (4) a kapcsolattartás a különélő gyermekkel, a szülői felügyeleti jog gyakorlása és a tartásdíj fizetésének kérdése.

Az interjúkról készült hangfelvételt legépeztük, és Nvivo szoftver segítségével tematikus elemzést végeztünk. Ezenfelül a szövegekből két strukturális kódkönyvet készítettünk, melyeket ellenőrzés céljából összevetettünk egymással, és eltérés esetén megvitattuk ennek lehetséges okait. A következő kódcsoportokat állítottuk fel (zárójelben, hogy hány esetben fordult elő a 17 esetből): bíróság/hatóság bevonása (16), tartásdíj összege (16), gyermekfelügyelet/elhelyezés (15), elégedettség a tartásdíjjal (7), rugalmasság/változtatás a kapcsolattartásban (11), fizetés elmaradása (11), plusz költségek (15), láthatóság/kapcsolattartás/találkozás (15), új párkapcsolat (5).

Eredmények

A szülői felügyeleti jog gyakorlásának kérdése

A 17 eset közül a mintánkban 2 esetben fordult elő a közös gyermekfelügyelet, 1 esetben kizárólag az apa neveli a gyermekeket, és legtöbbször (14 esetben) kizárólag az anya látja el a gyermekfelügyeletet. Az interjúalanyok többségénél fel sem merült, hogy az apa legyen a szülői felügyeleti jog teljes körű gyakorlója, sem a váltott gyermekfelügyelet lehetősége. Ebből a szempontból kivételnek számított a fővárosban élő, magas iskolai végzettségű István, aki, miután a felesége kezdeményezte a válást, a bíróságon kérte, hogy a gyermekek felügyeleti jogát ő gyakorolhassa. Bár István ideálisnak találta volna a váltott gyermekfelügyeletet, erre viszont csak akkor kerülhet sor, ha mindkét fél kérelmezi azt. Az István és expárja között elmérgesedett viszony miatt erre a volt felesége nem volt hajlandó, ezért döntött István amellett, hogy akkor kizárólagos felügyeletet kér. Azonban a bíróság ezt a kérelmét elutasította, „arra hivatkoztak, hogy a gyerekek eddig is az anyával voltak”, annak ellenére, hogy a külön költözést követő időszakban István napi szinten visszajárt a közös lakásukba azért, hogy továbbra is gondozhassa a kisgyermekét.

A szülői felügyeleti jog teljes körű gyakorlásának kérelme más apák esetében nem merült fel, azonban a váltott gyermekfelügyeleti jog gyakorlását több család is fonto-

lóra vette. A szintén magas iskolai végzettségű, kisvárosban élő Barnabás 2004-ben vált el, amikor még a jogi keretek nem is tették lehetővé a közös szülői felügyeleti jog gyakorlását, hiszen erre a 2014-ben hatályba lépett új polgári törvénykönyv adott először lehetőséget. Így az ő esetükben is az anyával maradtak a gyermekek, amit akkoriban Barnabás is támogatott. Azonban ezt már nem látja ideálisnak, és a mai társadalmi normák és jogi keretek között más döntést hozna. A következőképpen fogalmaz: *„én a váltott nevelésben hiszek, csak abban az időben ez még nem volt se divat, sem én nem voltam rá felkészülve. Most viszont látok párokat, hogy egy hét itt, egy hét ott, és én ezt tartom a legjobb modellnek, mert így az apa- és az anyakép is rendben van, részt vesznek mindketten kellőképp a gyerek életében, és benne vannak a döntéshozatalban”*. A 2013 után elvált családok esetében tényleges szemponttá kezd válni, hogy mindkét fél egyenlően részt vegyen a gyermekek életében. Ezt bizonyítja, hogy a KSH 2017-es adatai alapján a felbontott, érvénytelenített házasságokban a kiskorú gyermekek több mint 13%-át az anya és az apa váltott gyermekfelügyeletben neveli (KSH 2019).

Interjúalanyaink közül is két fővárosi, magas iskolai végzettségű család választotta ezt a lehetőséget. Márkéknál megfigyelhető volt, hogy ő már a kezdetektől fogva nagyon intenzíven részt vett a gyermekek gondozásában. Ez a szoros apa-gyermek kapcsolat később a szülői felügyeleti jog rendezésénél is szerepet kapott, mivel tinédzser fiai kifejezetten azt akarták, hogy *„3 napot velem vannak, 4-et vele [az anyával]”*. Ezzel ellentétben Csongor a gyermek gondozását eleinte a feleségére hárította, és a felesége volt az, aki fokozatosan vonta bele Csongort a gyermekgondozási feladatok ellátásba, amikor szétköltöztek. Csongor volt felesége, a szintén magas iskolai végzettségű, fővárosban élő Csenge egy egész stratégiát épített fel arra, hogy miként vonja be Csongort a gyermekgondozási feladatok elvégzésébe a szétköltözés idején: *„Kitaláltam egy menetrendet, hogy az első három hónapban el kell érni, hogy 48 órát egyhuzamban az apjánál töltsön. Ezt hónapokkal előtte el is küldtem neki [Csongornak]”*. Végül is azért került sor a váltott gyermekelhelyezésre (egy hetet Csengénél, egy hetet Csongornál), mert Csenge úgy találta, hogy ez szolgálja legjobban a gyermek érdekét. Csongor részéről pedig azért volt vonzó alternatíva a váltott gyermekelhelyezés, mert így elkerülhető volt számára a tartásdíj megfizetése. Ő ugyanis semmiképpen sem szeretett volna azért tartásdíjat fizetni, hogy azt a volt felesége bébiszitterekre költse. A fenti minták ellenére azonban a magas iskolai végzettségű apák többségénél is megfigyelhető volt az a tradicionális szemlélet, hogy jobb, ha az anya gyakorolja a szülői felügyeleti jogot a kapcsolat felbomlásakor. Például a főiskolai végzettségű, falun élő Erik a gyermekfelügyelet kérdésénél úgy fogalmazott, hogy *„nem akartam én elvenni az anyjától”*. Az általa választott szóhasználat is tisztán mutatja, hogy ő úgy véli, a gyermek elsősorban az anyához tartozik.

Az alacsonyabb iskolai végzettségű férfiak körében pedig elterjedt volt az a nézet, hogy a gyermeknek is jobb az, ha az anyjával marad. Az érettségivel rendelkező, városban élő Tamás szintén úgy véli, hogy a gyermeknevelés szorosabban kötődik a női szerepekhez, ezért számára *„nem volt kérdés”,* hogy a gyermeke az anyánál ma-

rad, mivel „egy gyermeknek az édesanyja tudja a legtöbb segítséget és az érzelmet nyújtani kiskorában”. A szintén városban élő, érettségivel rendelkező Péter szerint ráadásul a magyar jogrendszer is annak kedvez, hogy az anyánál maradjanak a kiskorú gyermekek: „Tudtam, hogy a magyar törvények azt mondják, hogy az anyánál. Ő ragaszkodott, mint anyatigris, hogy nála maradjanak a gyerekek, és ezért nem is erőltettem ezt a dolgot”. Érdekes, hogy ennek ellenére később mégis ő lett a szülői felügyeleti jog elsődleges gyakorlója, habár erre nem egy közös döntés meghozatala alapján került sor, hanem mert az anya külföldön vállalt munkát. Erre Péter így emlékszik vissza: „Közölte, hogy vagy nálam lesznek a srácok, vagy elviszi őket az anyukájához, és ő vigyáz rájuk. Mondtam, hogy az én gyerekeimet anyukád nem fogja nevelni, és akkor így maradtak nálam a srácok. Nem volt egyszerű.” Péter példája rámutat arra, hogy sokszor külső tényező kell ahhoz, hogy az apához kerüljenek a gyerekek.

Az a mintázat, hogy a gyermek elsősorban az anyához tartozik és a férfiak csak másodrangúak a gondozási és érzelmi feladatok ellátásában, többször felmerül az interjúk során. Érdekes, hogy ezzel a szemlélettel azonosul a gyermekét váltott szülői felügyeleti gyakorlatban nevelő Csongor is, aki az interjú végén hozzáteszi, hogy kissé kényelmetlenül érzi magát, hogy nem csak az anya gyakorolja a szülői felügyeletet: „Nem tehetem meg, hogy csak apa legyek, sajnos anyának is kell lennem. Nehéz nekem az anyaszerep, főleg ilyen rendezvényeken, amikor pl. én csinálom a haját. ... Ez azért szar érzés, ez kicsit bagatell dolog, de ez nem az én feladatom lenne. Az anya az anya, az apa meg apa”. Ez az interjúrészlet rávilágít arra, hogy a nehézséget tulajdonképpen a nemi szerepek el nem különülése okozza, ami a váltott gyermekfelügyelet estén elkerülhetetlen.

A mintákban a két alacsony iskolai végzettséggel rendelkező apánál még ennél is intenzívebben jelentek meg érvként a gyermekelhelyezéssel kapcsolatban a tradicionális nemi szerepek. Amíg a korábbi példák jól szemléltetik, hogy általában az anya feladatköréhez tartozónak vélik a gyerekekről való gondoskodást, addig a munkaerőpiaci részvétel általában egyenlően oszlik meg a két fél között. Ezzel szemben a két alacsony iskolai végzettségű interjúalanyunknál erősen kettéválik a kenyérkereső és a gondoskodó szerep: az anyagi javak megteremtése elsősorban a férfiak feladatává válik. Ebben a tradicionális felállásban a férfiak általában a főállásuk mellett további pluszmunkákat is vállalnak, hogy előteremtsék a család jövedelmét, így ilyen körülmények között fel sem merülhet, hogy a kisgyermek náluk maradjon. Például az alacsony iskolai végzettségű, falun élő Géza beszámolt arról, hogy a volt felesége közvetlenül a kapcsolat felbomlását követően depresszióval küzdött, és ennek következtében gyógyszerekkel túladagolta magát. Géza úgy látja, hogy „akkor megpróbálhattam volna elvenni a gyerekeket. De én nem, mert valakinek dolgozni is kellett”. Az alacsony iskolai végzettségű, falun élő Szabolcséknál is az a modell volt megfigyelhető, hogy a férfi a kizárólagos kenyérkereső, habár náluk Szabolcs kifejezetten ellenezte ezt a felállást. Azt mondta: „amikor a gyerek már egy kicsit nagyobb volt, kértem arra [az élettársam], hogy menjen dolgozni”. Sőt azt is hangsúlyozta, hogy

„Én, ha még egyszer eljutnék arra a szintre, nekem olyan nő nem kéne, akit el kéne, hogy tartsak”. Ez a felállás azzal járt, hogy a folyamatos pluszmunkák vállalása miatt ő maga teljesen kiszorult a gyermekgondozásból, így a kapcsolat felbomlásakor is egyértelmű volt, hogy a gyermekfelügyelet jogát az anya gyakorolja. Az alacsony iskolai végzettségű, falun élő Ágnesnek sem volt fizetett munkája, miközben a párja kamionsofőr volt, ezért sokszor nem tartózkodott otthon. Ágnes így fogalmazott: „ő járta a saját útját, hát, most mondjam azt, hogy a szekeret egyedül húztam, egyedül neveltem a gyereket”. Így az esetükben sem volt kérdés, hogy Ágnes folytatja a gyermekről való gondoskodást a párkapcsolat felbomlása után is.

Olyan eset is előfordult, ahol intergenerációs minták mutathatók ki. Például Dániel (város, érettségi) saját, több évtizeddel ezelőtti tapasztalataiból táplálkozik. Amikor a szülei elváltak, őt a bíróság az anyjának ítélte, annak ellenére, hogy annak alkoholproblémái voltak, valamint, hogy ő maga sem nála szeretett volna élni. Édesapja reakcióját arra, hogy szívesebben maradna nála, így jellemezte: „Örült neki, de semmi”. Erős összefüggés mutatkozik a korábbi tapasztalatai és az ő saját gyermekének az elhelyezése között. Véleménye szerint „jobb neki az anyjánál”, és „... akkor és most is az van, hogy a válások nagy többségében, kb. 90%-ban, az anyáknál maradnak a gyerekek”. Mivel Dániel az expárját alkalmasabbnak találta a gyermeknevelésre, mint a saját anyját, ezért meg sem fordult a fejében, hogy ne az anyához kerüljön az akkor hároméves fia.

A tartásdíj fizetésének kérdése

A gyermektartás kérdése az egyik leginkább konfliktussal terhelt terület a különélő szülők körében. Ráadásul a Joggyakorlat Elemző Csoport (2018) rámutatott arra, hogy egyre növekszik az annak megállapítására, felemelésére, leszállítására és megszüntetésre vonatkozó kérelmek száma. A legtöbb esetben bírósági határozat született a gyermek tartásdíjának megállapításáról, azonban az alacsonyabb iskolai végzettségűek esetében többször is előfordult, hogy bíróságon kívül rendezték a kérdést. Ugyanakkor a tartásdíj kérdése azért is kiemelkedően fontos Magyarországon, mert azok közül, akik 18 év alatti gyermeket nevelnek – akik korábbi párkapcsolatból származnak, azaz az apa nem ismeretlen – mindössze 57% kap a különélő szülőtől rendszeres anyagi támogatást (Monostori 2019). Ennek ellenére az állam által megelölegezett gyermektartási díjban részesülők aránya szintén nagyon alacsony (Monostori 2019).

A tartásdíj fizetés elmaradása

A fenti statisztikák azt jelzik, hogy gyakran egyáltalán nem kerül sor tartásdíj fizetésre, vagy időszakosan elmaradhat annak fizetése. A mintánkban az előbbire példa az alacsony iskolai végzettségű, faluban élő Rita esete, aki bár nem vált el, de különköltözött férjétől és a gyermekeitől. Általában a különélő szülő fizet tartásdíjat, de Ritáék este ebből a szempontból kivételes, mert annak ellenére, hogy különkül-

tözött, továbbra is napi szinten gondoskodott tizenéves gyerekeiről. *„Én megfőztem az albérletemben, hazavittem nekik, elláttam őket, kimostam, kivasaltam, aztán mentem én vissza. Nem aludtam ott, ez volt a lényeg.”* Erre azért is kerülhetett sor, mert a férje hétfőtől péntekig vidéken tartózkodott a munkája miatt. Bár Rita nem lakott a gyermekeivel, továbbra is ő tekinthető a gyermekek fő gondozójának és anyagi támogatójának, így nem látta szükségét annak, hogy ő fizessen tartásdíjat. Amikor arra került sor, hogy az apa a gyerekeket is bántalmazta, ők is Ritához költöztek az albérletbe. Ekkor sem került sor arra, hogy az apa tartásdíjat fizessen, arra hivatkozva, hogy Rita döntése volt, hogy elhagyja őt. Az alacsony iskolai végzettségű, vidéken élő Ágnes nem is igényelt tartásdíjat volt párjától, amikor elköltözött tőle, annak ellenére sem, hogy nagyon szegény körülmények között (se víz, sem áram, sem fűtés nem volt a lakásban) élt a lányával. Végül a családsegítők unszolására igényelte meg a tartásdíjat az elköltözés után egy évvel, addig anyagilag is egyedül gondoskodott lányáról.

A városban élő közepes iskolai végzettségű Péteréknél először jogi úton történt a megegyezés, miszerint Petránál maradtak a gyerekek és az apa meghatározott összegű tartásdíjat fizetett. Amikor Petra külföldön vállalt munkát és a gyermekek Péterhez költöztek, kezdetben Petra átvette a tartásdíjfizetési kötelezettséget Pétertől, ám ez rövid időn belül elmaradt. Péter ezzel kapcsolatban így fogalmazott: *„ha őbenne nincs meg sajnos ez a meglátás, hogy kéne, akkor elengedem”.* Mivel Péter úgy látta, hogy meg tudja oldani egyedül is a helyzetet, ezért inkább nem fordult bírósághoz.

A tartásdíj elmaradása nemcsak a szétköltözéskor jelentkező „kezdeti” probléma, hanem többen beszámoltak arról, hogy a meglévő folytonos fizetési gyakorlatban is elmaradás következett be. A magas iskolai végzettségű, kisvárosban élő Barbaráéknál többször is sor került rövidebb-hosszabb elmaradásokra, mivel a volt férje vállalkozása akadozott. Barbara először a gyámhivatalhoz fordult segítségért, azonban ez a megoldás nem mutatkozott hatékonynak, mivel Barbara azt a választ kapta, hogy *„ha az apa azt mondja, hogy az anyagi bajai miatt nem tud [40 ezret] fizetni, csak 10 ezret, akkor a hajlandóság megvan az apa részéről, és akkor az állam már nem úgy segít, ahogy kell”.* Ennek hatására Barbara és exférje alternatív megoldásokat dolgoztak ki közösen, amivel Barbara elégedett volt: *„Tehát az első tartásdíj hiányát azt úgy oldottuk meg, hogy ő segített nekem a lakásnál a felújításban. Volt olyan is, hogy bedöglött a kocsim, és akkor adott egy használt autót, és nem kért semmit érte. Szóval azért így számíthattam rá.”* A szintén magas iskolai végzettségű, városban élő Nóra is többször került olyan helyzetbe, hogy átmenetileg nem került sor a tartásdíj megfizetésére. Ő a rendőrséghez fordult és feljelentést tett volt párja ellen. Végül nem született közös megoldás, és a fizetés ugyanúgy rendszertelenül érkezik, ami elég nehéz helyzetbe hozza az egyedülálló háromgyerekes anyát.

A tartásdíj mértékének kérdése

A legtöbb esetben az, aki kapja a tartásdíjat, elégedetlen annak mértékével, és a különélő szülők között is csak két olyan eset volt, ahol a tartásdíjat fizető sokallta volna az összeget. Ez részben annak is köszönhető, hogy sokszor maga a különélő szülő határozta meg, hogy mennyit tud, illetve akar fizetni. Az alacsony iskolai végzettségű, falun élő Szabolcs esetében ez teljesen önkényes volt, azaz bírósági határozat sem született annak mértékéről. Ő maga erről a következőképpen nyilatkozott: „*Hát én, amit meghatároztam [annyit fizettem], úgy voltam vele, hogy érje be*”. Azonban akkor is, amikor formális keretek között született meg a döntés, sokszor találkoztunk azzal, hogy az apa akarata érvényesült. Ilyen eset volt például a magas iskolai végzettségű, fővárosban élő Alexéké, akiknél történtek alkudozások a felek között, azonban Alex úgy látja, hogy az „*é általam javasolt ellenösszeghez közelebbi matek jött ki*”. Ugyanakkor olyan eset is volt, ahol a válás előtti szétköltözéssel egy időben, azaz jóval a bírósági határozat előtt tudatosan kezdett el saját maga által meghatározott tartásdíjat utalni a magas iskolai végzettségű Csongor. Ennek hátterében a volt felesége, Csenge szerint nyilvánvalóan az a megfontolás állt, hogy a bíróság is ezt az összeget hagyja majd jóvá. Később azonban nem került sor tartásdíjfizetésre az ő esetükben, mivel a váltott gyermekfelügyelet mellett döntöttek.

Az is előfordult, amikor a különélő apa tisztában volt azzal, hogy a tartásdíj mértéke valójában nem fedezi a gyerekekkel járó költségek ráeső részét, de nem fizetett többet, még akkor sem, ha ez módjában állt volna. Ez volt tapasztalható a főiskolai végzettségű, falun élő Eriknél, aki havi 35 ezer forintot fizet a gyermeke után, és ő maga is azt állítja, hogy ez semmire sem elég. Mégsem növeli az összeget – annak ellenére sem, hogy anyagilag megtehetné. Ezt azzal magyarázza, hogy ezt a helyzetet [különélést] a párja idézte elő, így neki is kell megoldania a gyermek ellátását.

A tartásdíj összegének meghatározásakor az is előfordult, hogy a különélő szülő nem pénzben fizette azt. István például lemondott a családi házuk tulajdonrészéről gyermekei javára a gyermektartásdíj egyszeri megfizetéseként – ez az opciót egyébként az új Ptk. tette lehetővé. Hasonló mintázat figyelhető meg Szabolcséknál is, akik informális úton rendezik a tartásdíj fizetését. Szabolcs ugyanis egy kezdeti nagyobb összeggel támogatta volt párja különköltözését, az albérleti díj megfizetését és annak háztartási eszközökkel való felszerelését. Később önkényesen úgy határozott, hogy a tartásdíj későbbi fizetésekor ezt az összeget le kell vonni: „*Mondtam neki, hogy amit segítettem, azt szépen letudhatod gyerektartásba, szépen oszd le magadnak. És amíg az le nem fogy, addig, ha fejre állsz, akkor sem kapsz.*”

A magas iskolai végzettségű Erikéknél a bíróság konkrét összeget határozott meg a gyermektartás rendezésére, azonban azt a két hónapot, amelyet visszamenőleg kellett fizetnie, Erik nem volt hajlandó készpénzben törleszteni. „*Mondtam a bírónak, hogy nem fogom kifizetni, majd a pelenkába, a tápszerbe, ebbe-abba kifizetem... Mondom, nem fogom a kezébe adni a készpénzt.*” Ezt azzal indokolta, ha a tartásdíj-elmaradást pénzben fizeti ki, „*azt arra költi, amire akarja*”. Ez iskolapéldája a szakiroda-

lomból jól ismert (Natalier 2010) hatalomgyakorlási mechanizmusnak, tehát azzal akarja kontroll alatt tartani az expárját, hogy elveszi tőle a neki jogosan megítélt pénz felett való szabad rendelkezés jogát. Az alacsony iskolai végzettségű Szabolcs is kontrollálja párja pénz feletti szabad rendelkezési jogát azáltal, hogy nem a volt élettársának, hanem személyesen kiskorú fiának adja oda a tartásdíjat, hogy az szabadon költse el, amire szeretné, és ne az anya döntse el, hogy mire lenne szüksége a gyermekének.

A tartásdíj összegének megállapításánál további két olyan terület van, amely éles konfliktusokat idézhet elő a felek között. Az egyik a láthatatlan jövedelmek kérdése, amire a Joglemező Csoport (2018) is felhívta a figyelmet. Az ebből származó problémák különösen a fejlettebb régiókban (főváros és Pest megye) és a magasabb jövedelemmel rendelkezők körében fordulhatnak elő. Az interjúalanyok közül is a jobb anyagi helyzetűeknél és főként a vállalkozóként dolgozóknál találtunk példát a láthatatlan jövedelem problémájára. Feltehetően ez azzal is kapcsolatban állhat, hogy a kedvezőtlenebb szociodemográfiai háttérrel rendelkezők inkább informális úton rendezik a tartásdíj kérdését, így ott a láthatatlan jövedelem ezért is kevésbé hangsúlyos probléma, mint a kedvezőbb szociodemográfiai háttérrel rendelkező szülők esetében. A magas iskolai végzettségű Csenge és a szintén magas iskolai végzettségű, vállalkozóként dolgozó Csongor a különválás kezdetekor, amikor Csongor önkényesen döntött a tartásdíj összegéről és Csenge ezt kevesellte, azt a választ kapta, hogy *„ha ez nekem kevés, akkor ő ennyit se fog adni, mert ő feketén keres”*. Bár Csenge tudta, hogy jogi lépéseket is tehetne ez ellen, nem fordult ilyen eszközökhöz, így végül mediáció útján rendezték a tartásdíj összegének kérdését. Mégpedig oly módon, hogy a váltott gyermekelhelyezést választották, így senkinek sem kell tartásdíjat fizetnie.

A fővárosban élő magas iskolai végzettségű Niki volt partnere is vállalkozóként dolgozott és ő is megpróbálta eltitkolni láthatatlan jövedelmét a tartásdíj összegének meghatározásakor, azonban Niki jogi lépéseket tett annak érdekében, hogy a tényleges bevételéhez mérten fizesse meg a tartásdíjat. *„Amennyit ő vállalt, én annál többet tudtam bizonyítani.”* Ennek hatására a bíróság bizonyítási indítványt rendelt el, amely Niki részéről sikeresen záródott, azaz a láthatatlan jövedelmek is alapul szolgáltak a tartásdíj összegének meghatározásakor.

A tartásdíj valorizációja és módosítása

A másik konfliktusos terület a tartásdíj módosításának kérdése. Azt tapasztaltuk, hogy a valorizációt nemcsak a felek egymás között nem veszik figyelembe, hanem a mintánkba került összes esetben a bíróság is figyelmen kívül hagyta, hogy az összeget minden évben növelni kellene az infláció mértékével vagy a gyermek szükségleteinek növekedésével arányosan. Például a magas iskolai végzettségű, városban élő Tamara, aki a párjával közösen egyezett meg a bíróság bevonása nélkül az összeg meghatározásban, említette is párjának: *„Hát mondtam neki, hogy azért most*

már ha belegondolsz, lassan tíz éve ugyanaz az összeg”. A szintén magas iskolai végzettségű városban élő Barbara, akiknél bírósági döntés született a megállapodásról, szintén megemlítette a tartásdíj valorizációjának problémáját: „2005-ben ez a kétszer 20 000 Ft nem volt olyan rossz, de ez a mai napig ennyi”.

A valorizáció problémáját csak a nők említették meg, azonban a férfiak részéről is volt kísérlet a tartásdíj változtatásának kieszközlésére. Például az érettségivel rendelkező, városban élő Dániel a különválás után új kapcsolatot alakított ki, amelyben újabb gyermeke született. Amikor jelenlegi felesége a második gyermekükkel terhes lett, erre hivatkozva szeretne volna csökkenteni az előző kapcsolatból származó gyermek után fizetendő tartásdíj mértékét. „Felmerült, utánajártunk a témának, de talán valami 2%-ot engednének el... szóval most 2% miatt nem fogok balhézni.. Ő az általa kevésnek ítélt csökkentés miatt nem kezdett bele a hosszas jogi procedúrába.

Dániellel ellentétben a magas iskolai végzettségű, fővárosban élő István jogi útra terelte a tartásdíj csökkentésének szándékát. Az ő esetében is meghúzódott az újabb gyermekvállalás a csökkentés szándéka mögött. Ezzel kapcsolatban István arról számolt be, hogy a bíróság nem vette figyelembe azt, hogy újabb gyermekről kell gondoskodnia: „Még az sem számított, hogy közben lett még egy gyerekem. Azt mondták, »minek fogadott örökbe?«” A másik ok, amelyre hivatkozott, az volt, hogy ténylegesen csökkent a jövedelme ahhoz képest, amikor a tartásdíj összegét a bíróság megállapította. „Nagyságrendekkel lecsökkent a jövedelemem a korábbiakhoz képest, ráadásul ugye egyetemre jártam, így nem is tudtam mellé főállást vállalni. Ebből az lett, hogy kértem a tartásdíj csökkentését, amire a bíróság egy nagyjából két éves procedúra után nemet mondott. Tehát így két évig a magasabb összegű tartásdíjat kellett volna fizetni, de nem volt miből, így felgyűlt egy elég komoly összeg. Ráadásul nekem egy nagy összeg volt, 116 000 Ft a két gyerekre a tartásdíj 2008-tól.” Mivel a bíróság elutasította a kérelmét, jelentős tartásdíjhátralékot halmozott fel, amelyből rendőrségi ügy lett. Ennek következtében 140 nap közhasznú munkára ítélték. Erre azonban nem került sor, mert ekkor úgy döntött, hogy egy összegben rendezi – ingatlanátruházással – a tartásdíj fizetését, amire a 2014-ben hatályba lépett új Ptk. lehetőséget teremtett.

Összességében az mondható el, hogy bár az anyák részéről volt törekvés a tartásdíj valorizációjára, ám egy esetben sem jártak sikerrel. Az apák közül ketten szeretnék volna jelentősen csökkenteni a tartásdíj összegét, de ez sem következett be a hosszú és rugalmatlan jogi procedúrák miatt. A tartásdíj összege így szinte konstansnak tekinthető, ami nagyfokú elégedetlenséggel jár együtt az érintettek körében.

A gyermekkel történő kapcsolattartás a gyakorlatban

A korábban elterjedt kéthetente hétvégi kapcsolattartás gyakorlata nem volt jellemző a mintánkban: az eseteink mindössze egyharmadában született ilyen megállapodás, az esetek többségében pedig ettől jelentősen eltértek. Bár az esetek túlnyomó többségében ennél kevesebbszer találkoztak, azonban arra is volt példa, hogy sokkal intenzívebb kapcsolattartás jött létre, mint a korábban elterjedt mintázat.

Ritka találkozások

Mintákban a legkirívóbb eset az alacsony iskolai végzettségű, faluban élő Gézáé, aki teljesen elzárkózott attól, hogy felvegye a kapcsolatot tizenéves lányával, annak ellenére, hogy a lánya többször megkereste őt kapcsolatfelvétel céljából. Sőt a tizenéves kislány Géza elmondása szerint egy közösségi portálon keresztül a féltestvéreivel és Géza új élettársával is próbált kapcsolatot létesíteni. A kapcsolatfelvétel elutasítását azzal indokolta Géza, hogy „*Nem akarok belefolyni, mert szerintem biztos, hogy nem az enyém*”. Habár bizonytalan, hogy valójában ő-e a kislány biológiai apja, ódzkodik a DNS-vizsgálat elvégzésétől, és inkább havonta fizet egy kisebb összeget gyermektartásként, amelyről informálisan egyeztek meg volt párjával. Az alacsony iskolai végzettségű, falun élő Szabolcs szintén nem ápol szoros kapcsolatot a kamasz gyermekével: havonta egyszer találkozik vele, amikor személyesen neki adja át a tartásdíj összegét. Ezekről a találkozásokról így számol be: „*Hát úgy van, hogy én általában havonta megyek hozzá, amikor elviszem a pénzt. A lehetőség adott neki, én nem vagyok elzárkózva (...) de úgy érzem, hogy nem csak nekem kéne*”. Szabolcs tehát úgy véli, hogy a gyermeknek kellene proaktívan kezdeményeznie a kapcsolattartást vele, és az ő részéről a kapcsolattartás kimerül a tartásdíj személyes átadásában. A szintén alacsony iskolai végzettséggel rendelkező, falun élő Ágnes is arról számolt be, hogy volt párja nem törődik a lányával. Miután külön költözésük után egy évvel bírósági úton kikényszerítette a tartásdíj fizetését, a bíróság a kapcsolattartásról is határozott: „*onnantól kezdve eszébe jutott, hogy akkor neki joga van kéthetente látni a lányát*”. Azonban ekkor a kapcsolattartás nem volt zökkenőmentes, mert a kislány nem akart találkozni az apjával, és akkor az apa rendőrt hívott, hogy kikényszerítse a gyermek láthatását. Ez nem sikerült, mivel ez a kérdés nem a rendőrség kompetenciája, hanem a gyámhivatalé. Később pedig a kislány mégis úgy döntött, hogy tartani szeretné a kapcsolatot az apjával, így nem került sor a gyámhivatal bevonására.

Az érettségivel rendelkező Petráéknál annyiban speciális a helyzet, hogy ott a nő külföldi munkavégzése miatt szakadt meg a kapcsolattartás a gyermekeivel. Petra volt férje, Péter erről a következőképpen számol be: „*az elmúlt nyolc évben háromszor látta őket... ez katasztrófális*”. Ráadásul ebben az esetben is a gyermekek részéről merült fel, hogy négy év elteltével szeretnének találkozni az édesanyjukkal. Erre végül is Péter teremtette elő az anyagi forrást, így ők látogatták meg az anyát külföldön.

A magas iskolai végzettségű, fővárosban élő Kornélnál a bíróság lehetővé tette volna, hogy kéthetente egy hétvégén és egy hétköznap találkozzon a gyermekeivel, de Kornél elmondása szerint „*nem használtam ki ezt a dolgot*”. Az előző esethez hasonlóan Kornél is messzebbre költözött a gyermekeitől egy bizonyos idő elteltével, de nála a költözés előtti időszakban sem volt jellemző a gyakoribb találkozás. Az ő esetében az elköltözés új párkapcsolat kialakításával is járt, amely pozitívan hatott a gyerekekkel való találkozások gyakoriságára. Kornél arról is beszámolt, hogy a gyermekek életkorának előrehaladtával a találkozások száma azonban még inkább csökkent. „*Most már gyakorlatilag csak a legkisebb gyermekemmel, a lányommal van rendszer-*

res találkozás.” Ez a mintázat több esetben is megfigyelhető, több interjúalanyunk is arról számolt be, hogy már csak a kisebb gyermekével van intenzív kapcsolata. Kornél és kislánya rendszeres találkozását az is elősegíti, hogy a gyermeket felváltva viszi hozzá volt felesége és annak férje, illetve Kornél. Ebben azért állapodtak meg így, hogy ne az apára háruljon az utazási költségek egésze, valamint, hogy az utazással járó nehézségek ne álljon útjába a rendszeres találkozásoknak.

A kapcsolattartás alakulása a gyermekek életkorának függvényében

A találkozások száma és a gyermekek életkora közötti kapcsolatban két mintázat figyelhető meg. Az egyik a korábban említett életkor növekedésével csökkenő találkozások száma. Különösen a kamasz gyerekeknél figyelhető meg, hogy eltávolodnak a különélő szülőktől, mert felértékelődik a kortárs csoporttal töltött idő, amit legtöbbször nem is sérelmeznek az apukák.

A városban élő, magas iskolai végzettségű Barnabás például aktív lépéseket tesz annak érdekében, hogy „versenyképes” maradjon a kortárs csoporttal. *„Most ezek, úgy érzem, hogy nekem lettek fontosabbak [a találkozások], így most ezt nekem kell életben tartanom: kitalálni olyan programokat, ami számukra érdekes, felhívni őket, stb. De egyelőre nehéz vetélkedni a saját baráti körükkel, most, hogy kamaszok lettek, ez sokszor nem is sikerül. Ez a kénytelen találkozásunk ütem ez teljesen meg is szűnt.”* A fővárosi, magas iskolai végzettségű Fülöp kamaszkorú gyermekei is egyre több időt szenteltek a baráti kapcsolatoknak, de ezzel Fülöp nem is akart versenyezni: *„Én mindig propagáltam, tehát ha olyan ütközés merült fel időben, hogy most életkori társaságba menjenek vagy hozzám jöjjenek, akkor én a legtöbbször biztattam őket, hogy az életkori társasággal tartsák a kapcsolatot. Tehát hogy az szerintem fontosabb, mint a távollévő szülővel való kapcsolat.”*

Dániel pedig azzal próbálta elősegíteni a kamasz fiával való kapcsolattartást, aki egy másik városban élt, hogy meghívta hozzájuk az iskolai szünetben nemcsak a fiát, hanem annak legjobb barátját is. Nagyon hálás a mostani feleségének, hogy ebben együttműködött vele, és ő is örömmel látta a fiukat. Ennek ellenére volt párja – az alacsony iskolai végzettségű Daniella – úgy látja, hogy *„amióta a fiam kamasz, nem nagyon akar menni az apjához, de ez azért is van, mert az apja új felesége kiutálta őt”*. Ezekon kívül is minden kamasz gyermeket nevelő különélő szülő megtapasztalta a találkozások számának megritkulását kamaszkorban, de a legtöbben semlegesesen álltak a jelenséghez és elfogadták azt.

A másik jellegzetessége a kapcsolattartásnak az életkor függvényében, hogy nem csak abban nő a gyerek autonómiája, hogy eldöntheti, mikor szeretne találkozni a különélő szülővel, hanem bizonyos életkor felett akár önállóan is meglátogathatja a különélő szülőt. A közepes iskolai végzettségű, városban élő Dániel esetében míg a fia kisebb volt, a találkozások számát erősen befolyásolta a távolság és az azzal járó úti költség. Dániel erről így számolt be: *„Nagyon drága volt ugye, hogy autóval felmenni érte mindig, lehozni, aztán visszahozni”*. A gyermek anyjával kötött megállapodásuk szerint a fiú az általános iskolai ballagása után egyedül is meglátogathatta apját, amiről Dániel pozitívan nyilatkozik: *„Mióta vonattal jár, az nekem sokkal könnyebb, mert így kifizetek*

neki kb. 1400 Ft-ot a jegyre, amikor meg még kocsival mentem, akkor fizettem olyan 12 ezer Ft-ot benzinre”. Dánielék példája jól demonstrálja, hogy a gyermekek serdülővé válásának több olyan dimenziója is van, amely befolyásolja a kapcsolattartás gyakorlatát.

A kapcsolattartás másik jellegzetes mintázata sokkal genderspecifikusabb: a kisgyerektől különélő apák legtöbbször azt tapasztalják, hogy az anya korlátozza a kapcsolattartást. E mögött általában az áll, hogy az anyák úgy érzik, az apának nincs kellő kompetenciája ahhoz, hogy egy kisgyermekről önállóan gondoskodjon. A közepes iskolai végzettségű, fővárosban élő Tamásnál például nem aludt ott a gyermeke addig, amíg óvodás korú nem lett. Erről így számol be: *„Hétvégén meg egy napot áldoztam rá. Igaz, nem aludt nálam, de hoztam, majd visszavittem. Aztán utána óvodás korában aludt nálam”*. Ezt ő maga is természetesnek véli, mert azt gondolja, hogy egy kisgyerekről az anya tud jól gondoskodni. Ebben az esetben Tamás volt párja, Tamara is így vélekedett, és az ő beszámolója szerint is 4-5 éves lehetett a kislánya, amikor először az apjánál aludhatott.

A magas iskolai végzettségű, falun élő Erikéknél a gyermek négy hónapos volt, amikor a szülők párkapcsolata felbomlott. Erik költözött ki a házból, ahol a volt párjával és annak szüleivel élt korábban. Bár Eriknek rendkívül rossz érzés volt visszamenni abba a házba, de Erika ragaszkodott ahhoz, hogy csak és kizárólag náluk találkozzon a gyerekével: *„Abban állapotunk meg, hogy az egyik héten úgy láthatja, hogy szerdán délután 5-től 7-ig, a következő héten meg szombaton reggeltől altatásidőszakig, utána visszajöhet, amikor fölkel, akkor megint estig, de mindezt nálunk.”* Teljes mértékben elzárkózott attól, hogy házon kívülre vigye az apa a gyereket, amit a következővel indokolt: *„Azért, mert félttem tőle, hogy mit csinál vele. Olyan sok rossz hír van, hogy az apa elviszi a gyereket, nem hozza vissza, és akkor gyere velem össze, nem adom vissza a gyereket, tehát ettől tartottam nagyon.”* Ebben megmutatkozik egyrészt az is, hogy kevés idő telt el a kapcsolat felbomlása után, így nagyon intenzívek voltak még az érzelmek, másrészt a párkapcsolati erőszak ezen formájától való félelem is megnyilvánul, amely Erika részéről nem alaptalan. Az anya beszámolt róla, hogy az egyik látogatás alkalmával Erik a falhoz szorította őt és szexuálisan bántalmazta. Olyan alternatíva is felmerült a tárgyaláson, hogy mediátor bevonásával egy semleges helyen történjen az apa és gyermeke közötti kapcsolattartás. Erre szolgálna egyébként a Család- és Gyermekegészségügyi Központok által biztosított kapcsolati ügyelet intézménye, amely lehetőséget biztosít a gyermek és a kapcsolattartásra jogosult szülő találkozására a felek számára semleges helyszínen. A kapcsolattartás zökkenőmentes lebonyolítását szakemberek segítik. Ezt a szolgáltatást térítésmentesen lehet igénybe venni bírósági végzést, gyámhivatali határozatot vagy önkéntes jelentkezést követően – a szülők mediációs megállapodása alapján (MAKAMOSZ 2007). Erika azonban ettől is elzárkózott, attól tartva, hogy egy pár hónapos gyereknek nem jó, ha idegen helyen tartózkodik az apa kényelmének érdekében. A szülők közötti konfliktus következtében Erik ebben az időszakban kevesebbszer találkozott a gyermekével, mint ahányszor lehetősége nyílt volna a jogi végzés szerint. Ez azonban idővel

változott, amikor a szülők kapcsolata stabilizálódott. Náluk is a gyermek óvodás kora volt a vízváltás a kapcsolattartásban. Erik ekkortól elviheti a gyermeket a saját házukba több órára is, azonban éjszaka még nem alhat ott. Ezt Erik is elfogadja, hiszen a gyermek nagyon ragaszkodik az anyjához, viszont várja már a következő nyarat, és bízik abban, hogy már éjszaka is nála aludhat a lánya.

Az alacsony iskolai végzettségű, falun élő Ágneseknél némileg eltérő a helyzet, mert 15 éves lányuk az utóbbi időben ragaszkodik az apjához és szívesen aludna nála minden második hétvégén, de az ottalvást a lány kamaszkora óta Ágnes nem engedélyezi. Ezt a következővel indokolja: *„Hát, szokott ott aludni, de az utóbbi hónapokban már mondtam, hogy nem. Milyen dolog az egy 15 éves lánynak, hogy az apjával aludjon egy ágyban? Én nem engedem, hogy ott aludjon. Tiszteletben kéne a gyerekét tartani, hogy veszek neki egy ágyat. Még hogy egy szobában, az még hagyján, de nem egy ágyban.”* Ágnes többször kihangsúlyozza azt, hogy egyáltalán nem tart a szexuális abúzus lehetőségétől, mert jól ismeri a volt párját és megbízik benne. Egyszerűen csak „nem illik” olyat tenni, hogy egy apa egy ágyban alszik a kamasz lányával. Ebben az esetben is a kamaszkor az oka a kevésbé intenzív találkozásoknak, bár ez nem a gyermek részéről következik be, hanem az anya nyomására.

Összegezve, az interjúkból az derül ki, hogy a legrendszeresebb kapcsolattartás az óvodás és a kamaszkor közötti időszakban alakul ki a gyermek és a különélő szülő között, amit több apa maga is megfigyelt. Ekkor általában már nem kérdés, hogy ott aludhat-e a gyermek, és a gyerekek is szívesebben töltenek időt a szüleikkel. A gyermekekkel együtt élő szülők (általában anyák) is ebben az időszakban támogatják leginkább a kapcsolatot, aminek hátterében az is állhat, hogy a gyermek életkorának növekedésével csökken az a társadalmi nyomás, miszerint nekik kell betölteniük a kizárólagos gondozói szerepet. Több anya is, aki ilyen idős gyereket nevelt, beszámolt arról, hogy milyen könnyebbséget jelentett az apa részvétele a gyermek gondozásában. A magas iskolai végzettségű, fővárosban élő Alexandra a következőképpen beszélt erről: *„A leírtak szerint egy héten két délután és minden második hétvége. Aztán én kértem tőle segítséget, először nem akart, de aztán rájött, hogy az neki sem rossz. Úgyhogy nem csak heti két délután, hanem ott is alszanak nála, meg minden második hétvége, szóval sokat vannak vele. (...) meg szerettem volna azért magamat is megélni”.* Hasonlóan vélekedik erről a magasi iskolai végzettségű fővárosban élő Csenge is, aki emiatt döntött a váltott gyermekfelügyelet intézménye mellett.

A gyermekfelügyelet, a kapcsolattartás és a tartásdíj fizetése közötti lehetséges interakciók

Nemcsak külön-külön érdemes vizsgálni a gyermekfelügyelet, a tartásdíj és a kapcsolattartás kérdését, hanem azok interakcióit is érdemes figyelembe venni. Korábbi kutatások is felhívták már a figyelmet arra, hogy szoros kapcsolatban áll a tartásdíj fizetésének kérdése a láthatósággal mind a nők, mind a férfiak részéről. A férfiak részéről általános az a vélekedés, hogy a tartásdíj fizetésével „megvásárolják” a gyer-

mek láthatóságát is. A legszorosabb összefüggést az alacsony iskolai végzettségű, falun élő Szabolcséknál találtuk, ahol konkrétan a tartásdíj személyes transzferére redukálódott a kapcsolattartás. A szintén alacsony iskolai végzettségű, falun élő Ágnes is arról számolt be, hogy amikor a bíróság megállapította a tartásdíjfizetési kötelezettséget az apának, *„onnantól kezdve eszébe jutott, hogy akkor neki joga van kétéhetente látni a lányát, és addig miért nem jutott eszébe?”*

A külföldön élő, közepes iskolai végzettségű Petráéknál is összefüggést találtunk a kapcsolattartás és a tartásdíjfizetés között. Amikor Petra külföldre költözött és Péter vette át a gyermekek elsődleges felügyeleti jogát, Petra tartásdíjat fizetett Péternek. Erről így számolt be: *„Anno amikor elváltunk, akkor a bíróság automatikusan megállapított egy összeget, mert ugye ez minden esetben így történik. És fizette. És amikor a szerepek megcserélődtek, én is ugyanannyit fizettem.”* Mivel Petra Amerikába költözött, ezért a gyermekekkel nagyon ritkán találkozott (8 év alatt mindössze háromszor). A találkozások elmaradásával együtt a tartásdíj fizetése is elmaradt. Petra erről a következőket mondta: *„Az az igazság, hogy tartásdíjat így konkrétan minden hónapban nem is fizetek már régóta.”* Azonban az anyagi támogatás mégis összefügg Petráék esetében is a kapcsolattartással, erről így számol be Petra: *„Ha pénz kell neki [a fiának], akkor felhív skype-on, és én mindig utalok.”*

A magas iskolai végzettségű, falun élő Eriknél a tartásdíj fizetése összekapcsolódik azzal, hogy rugalmasan láthassa a kislányát: *„Ha már van X összeg havonta, akkor ne legyen szabályozva, hogy mikor láthatom”*. A magas iskolai végzettségű, fővárosban élő Fülöp azt mesélte, hogy a szétköltözést követően az anyuka addig nem engedte a gyermekkel történő kapcsolattartást, amíg ő maga alá nem írta, hogy a gyermekgondozás anyagi költségeit hogyan fogják megosztani. Emellett a nők részéről is sokszor megfigyelhető az a leegyszerűsített álláspont, hogy akkor van joga az apának a gyermeket látni, ha rendszeresen fizeti a tartásdíjat. Niki például egészen addig nem engedte, hogy volt párja lássa a gyermeket, amíg a bíróság nem döntött a tartásdíj mértékéről. Erről ő maga a következőt mondta: *„Ő [volt férje] adta be egyébként a bíróságra a kérvényt, hogy ő csak 50 ezret [tartásdíjat] akar fizetni. Én is beadtam volna a kérvényt, de megelőzött. Meg ő ugye azért is adta be olyan gyorsan, mert én meg nem nagyon engedtem, hogy lássa a gyereket”*. A tartásdíj és a kapcsolattartás közötti problémára már a Joggyakorlat Elemző Csoport is felhívta a figyelmet, és hangsúlyozzák, hogy amennyiben valamelyik fél bizonyíthatóan alku tárgyává teszi a kapcsolattartást vagy a tartásdíj fizetését, azt a terhére lehet értékelni (Joggyakorlat Elemző Csoport 2018).

Ugyanakkor az intenzívebb és rugalmasabb kapcsolattartás a gyermek és a különélő szülő között sokszor azzal is járt, hogy az apák a megállapított tartásdíjon felül is támogatták anyagilag a gyermekeiket. Például a magas iskolai végzettségű István – akinél a gyerekek sok időt töltenek – úgy látja, hogy az egyik különélő fia nagyon tehetséges rajzból, ezért rajzsakkörre járatja, de ennek költségét egyedül kell állnia, mert a volt felesége ezt nem tartja fontosnak, és abba sem egyezett bele, hogy

ennek költségét levonják a tartásdíjból. A szintén fővárosban élő, magas iskolai végzettségű Alex is szoros kapcsolatot ápol a két nem vele élő gyermekével, és ő maga szintén rendszeresen fizet egyéb költségeket gyermekei számára a tartásdíjon felül. *„Ha a lányom vagy a fiam mondja, hogy ezt kellene venni, erre van szükség az iskolában, akkor azt megveszem, és nem viszem róla a számlát. Ilyen szempontból próbálok nagyvonalú lenni, és még a látszatát is el szeretném kerülni annak, hogy a gyerekek azt érezzék, hogy bármilyen ilyenfajta igényükre azt mondom, hogy majd az anyátok kifizeti, mert én fizetem a tartásdíjat”. Ő ezt azzal indokolja, hogy anyagilag megteheti, és nem akarja, hogy a gyermekek ilyenfajta veszekedéseket észleljenek.*

Az érettségivel rendelkező, városban élő Tamás is a szétköltözés óta (kétéves volt akkor a gyermekük) folyamatosan szoros kapcsolatban van a most 10 éves fiával: szinte mindennap beszélnek telefonon, és egy héten többször találkoznak személyesen. Tamás is anyagilag többel járul hozzá a gyermeknevelés költségeihez, mint a tartásdíjban megállapított összeg. Ő fizeti például a gyermek németórát, és gyakran nagyobb kiadással járó ruhaneműket (nagykabát) és cipőt is vesz neki. A válás utáni időszakban kevesebbszer kommunikáltak volt párjával, Tamarával, ezért előfordult, hogy olyan ruhadarabokat vett a fiának, amelyekre egyébként nem volt szükség. Tamara a következő példával illusztrálta a problémát: *„...nem szólt, hanem valamiket vett, és utána kezdtem vele [a gyerekkel] visszahordatni, mert kicsit vett, nyilván nem tudta, hogy van mondjuk 3 kabátja, tehát vett még egyet, tehát ezek azok, amik ilyen feleslegesek, mert nem kérdezett. Mindig mondtam, hogy kérdezd meg, most már megkérdezi”. Később jó szülői viszony jött létre Tamara és Tamás között, így megoldódott köztük a fenti probléma.*

Amennyiben a különélő szülő és a gyermeke között nem valósul meg a kapcsolattartás vagy az csak a kötelező láthatásra korlátozódik, akkor a tartásdíj fizetésén kívül nem kerül sor plusz anyagi támogatásra az apa részéről. Például a magas iskolai végzettségű, falun élő Erik, illetve az alacsony iskolai végzettségű, falun élő Szabolcs és Géza esete is ide sorolható.

Az interjúk arra is rávilágítottak, hogy a tartásdíj és a gyermekfelügyelet kérdése is némiképp összefügghet. Például Csongor azért egyezett bele a váltott gyermekfelügyeletbe, hogy elkerülje a tartásdíj fizetését. *„Ebből a tartási kérdésből rengeteg konfliktus volt... Úgy voltam vele, hogy akkor leszek én is a gyerekekkel, de bébiszittert nem támogatok.”* Habár a másik váltott gyermekfelügyeletet választó interjúalanyunk arról számolt be, hogy ő annak ellenére, hogy a gyermekek az idő felét nála töltik, fizet tartásdíjat. Az ő esetükben a tartásdíjfizetésre azért került sor, mert jelentős életszínvonalbeli különbség van a felek között.

A közös gyermekfelügyelet azt jelenti, hogy mindkét fél részt vesz a gyermek életét érintő fontos döntések meghozatalában. Az interjúalanyok beszámolóí alapján ez azonban ritkán valósul meg, még abban az esetben is, ha az apa rendszeresen tartja a kapcsolatot a gyermekével. Például a magas iskolai végzettségű Tamara arról számolt be, hogy tudatosan egyedül döntött arról, hogy másik iskolába iratja be

a fiát: *„Nagyon nem hagytam választást, tehát vasárnap felhívtam, hogy hétfőn megyek a gyerek papírjaiért és ki fogom venni és hova fogom vinni. Ez már egy három-négy hete érlelődött bennem, így igazán nem is akartam erre lehetőséget adni, hogy lebeszéljen róla, mert én annyira százszázalékosan éreztem, hogy ezt nem most, már előbb meg kellett volna tenni”*. Az érettségivel rendelkező Tamás pedig elfogadta, hogy a gyermekét érintő döntésekbe nincs beleszólása, csak utólagos tájékoztatást kap: *„Édesanyja utólagosan tájékoztat ezokról a dolgokról, amikor meghozta a döntést. Nekem néhány döntésben más a véleményem, de mivel napi szinten ő hozza meg az áldozatokat, ezért mondtam neki, hogy jó, te hozod az áldozatot, te döntesz”*.

A magas iskolai végzettségű Fülöp szinten úgy látja, hogy őt volt felesége teljesen kizárja a gyermekkel kapcsolatos döntésekből és csak utólagos tájékoztatást kap, holott szeretett volna részese lenni a döntésnek, és ő más véleményt képviselt, mint volt párja például az iskolaválasztás tekintetében: *„A fiam iskolaváltásánál én szerettem volna balanszírozni, hogy nem feltétlenül... Én nem vagyok ilyen feladós (...). Én mindent végig szeretek nyomni, és ezt szerettem volna a fiamnak is, hogy még kínlódjál tovább 2 évet a matekkal, de mindent a volt feleségem dönt el”*. A főiskolai végzettségű Barnabás is úgy érzi, figyelmen kívül hagyták a véleményét a középiskola kiválasztásakor, holott úgy érzi, vállalkozóként kompetens lett volna ebben a kérdéskörben: *„Nem tudtam beleszólni már, pedig vállalkozóként tudom, mi az, ami a piacon jobban eladható szakma, stb. A gyerekek kitaláltak valamit, és a feleségem azt az irányt hagyta jóvá, támogatta, így most olyan iskolába járnak, amivel tudom, hogy a valós életben nem lehet boldogulni”*. Habár ebben az esetben nem a gyerekkel együtt élő szülő volt a fő döntéshozó, hanem maguk a gyerekek. Érdekes, hogy Barnabás volt párja, Barbara másképp látja a döntéshozatal folyamatát: *„Hát meg szoktam vele osztani, megmondom, hogy mit akar a gyerek, de olyan nagyon mélyen nem megyünk bele. Sokszor éreztem úgy, hogy a döntéseimben egyedül vagyok. A lányom iskolaválasztásába szólt bele, hogy ne járjon olyanba, ahol sok a kisebbségi. ... De ennyi volt, hogy csak abba az iskolába nem, de máshova meg mehet, amit persze én intéztek el, onnantól neki mindegy volt”*. Mindezek a példák azt tükrözik, hogy hiába ápolnak jó partneri viszonyt egymással a szülők és hiába van intenzív kapcsolat a különélő szülő és a gyermeke között, a fontosabb döntések meghozatalában általában a gyermekkel élő szülő nagyobb mértékben vesz részt, mint a különélő szülő.

Miközben azok a szülők, akik kevésbé szoros kapcsolatot ápolnak a gyermekükkel, szinte teljesen kimaradnak a gyermeket érintő döntések meghozatalából. Az alacsony iskolai végzettségű, falun élő Szabolcs a középiskola kiválasztásával kapcsolatban úgy látta, hogy *„nyilván a jobban ráható személy az a mostani srác volt, akivel az anyja együtt él”*. Azaz a volt párja jelenlegi partnere, aki jelenleg együtt él Szabolcs gyermekével, nagyobb mértékben vett részt a döntés meghozatalában, mint maga az apa. Az alacsony iskolai végzettségű Ágnes szintén úgy látja, hogy volt párja egyáltalán nem vesz részt a fontosabb döntések meghozatalában: *„...mindent csak mi ketten beszélünk meg a lányommal”*.

A váltott gyermekfelügyelet azonban mindenképpen előnyös a gyermek életében való részvételt illetően hiszen mindkét szülő együtt él a gyermekkel, ebből következően egyikük sem marad ki a döntések meghozatalából. Ráadásul a szülők rendszeresen együttműködnek, kommunikálnak egymással, így a konszenzusra törekvően nem idegen tőlük. Habár ekkor is lehetnek egyenlőtlenségek, például a magas iskolai végzettségű, fővárosban élő Alfréd úgy látja, hogy „*a nagy döntésekben konszenzus kellene, hogy legyen, de általában ő elég karakánul elmondja, mi legyen, szóval vannak még viták. Közben vannak ilyen dolgok, ilyen atyai döntések, amiket el is vár, hogy én hozzak meg: pl. melyik iskolába járjon stb.*”. Ennek ellenére mindkét esetben, amikor a váltott gyermekfelügyeletre került sor, a szülők arról számoltak be, hogy ennek köszönhetően aktív részesei maradtak a gyermek életének, és együtt hozzák meg a gyermeket érintő fontosabb döntéseket.

Összefoglaló

Jelen kutatás azt mutatta be, hogy Magyarországon hogyan vesznek részt a különélő szülők a gyermekeik életében. Elsősorban három területet vizsgáltunk, amelyeket a magyar jogrendszer szigorúan szabályoz: a gyermekfelügyeletet, a tartásdíj fizetésének kérdéseit és a gyermekkel való kapcsolattartást. Azt elemeztük a 17 esettanulmány (25 interjú) alapján, hogy mindezek a jogilag jól szabályozott kérdések hogyan valósulnak meg a gyakorlatban. A gyermekfelügyeleti jogok tekintetében jelentős változások következtek be 2014-től: az új polgári törvénykönyv (Ptk.) a közös szülői felügyeleti jogot tekinti főszabálynak, függetlenül attól, hogy a gyermek kivel él. Ezek a jogi változtatások mindenképpen pozitívnak tekinthetők és összhangban vannak a törődő apaság megjelenésével. Azonban az általunk vizsgált esetek arra világítanak rá, hogy ritkán valósul meg az, hogy mindkét szülő egyformán vesz részt a gyermeket érintő fontosabb döntések meghozatalában. Azt találtuk, hogy a különélő szülők nem tudnak, vagy nem is kívánnak beleszólni a velük nem együtt élő gyermekeiket érintő fontos kérdésekbe (mint például az iskolaválasztás). A váltott gyermekfelügyelet egyik előnye éppen az, hogy a közös szülő felügyeleti jogok ebben az esetben ténylegesen közös döntéseket jelenthetnek. Abban a két esetben, ahol váltott gyermekfelügyeletre került sor, mindkét szülő aktívan részt vett gyermekeik életében, ők maguk pedig partneri viszonyt tudtak kialakítani a szülőség tekintetében. Fontos lenne, hogy a jövőben a párkapcsolat felbomlását követően a kiskorú gyermeket nevelő szülők, amennyiben ez módjukban áll (megfelelő anyagi háttérrel rendelkeznek, közel élnek egymáshoz és képesek együttműködni a gyermeknevelés kérdésében), a gyermekfelügyeletnek ezt a módját válasszák (Bjarnason–Arnarsson 2011). Ehhez fontos lenne, hogy megfelelő információ álljon a szülők rendelkezésére arról, milyen előnyökkel járhat, ha mindkét fél aktívan törődő szülő marad a párkapcsolat felbomlását követően is (pl. csökkenti a válás utáni stresszt a gyermekek körében) (Bjarnason–Arnarsson 2011). Bár egyre többen választják a váltott gyer-

mekfelügyeletet a párkapcsolat felbomlása után Európában, különösen az északi országokban, ennek széles körű elterjedése nem várható Magyarországon, mivel a partnerkapcsolat felbomlását követően sokan lakhatási nehézségekkel szembesülnek (Murinkó 2019).

Mindenestere érdemes lenne megfontolni, hogy miként lehetne ösztönözni a kapcsolattartást, amennyiben a különélő szülő nem lakik egy településen a gyermekével. Ez azért is fontos kérdés, mert a korábbi kutatásokhoz hasonlóan mi is azt találtuk, hogy a kapcsolattartás gyakorisága összefügghet azzal, hogy milyen messze él a különélő szülő a gyermekétől. Az elemzésünk rávilágított arra, hogy anyagi problémát jelenthet a különélő szülőnek a gyermekével való kapcsolattartás, amennyiben más településen élnek. Norvégiában például 2003-tól a különélő szülő levonhatja az utazás költségét a tartásdíjból, amennyiben távol él gyermekétől (Kitterød–Lyngstad 2011).

Ezenkívül azt találtuk, hogy azok az apák, aki törődő apaként voltak jelent gyermekeik életében abban az időszakban, amikor még együtt éltek gyermekeikkel, a szétköltözés után is intenzívebb kapcsolatot tartanak a gyerekeikkel. Ez pedig azt jelezheti, hogy azok a családpolitikai intézkedések, amelyek az apákat ösztönöznék a gyermekgondozásban való részvételre, mint például az EU által ajánlott irányelv a legalább kéthetes apai szabadságra vagy az apakvóta bevezetése a gyermekgondozásban, nemcsak az együtt élő párok életében járnának pozitív változással, hanem azoknak a szülőknek is segíthetnének, akik később egyedül nevelik a gyermekeiket.

Továbbá azt is megfigyeltük, hogy a kapcsolattartás intenzitása és gyakorisága összefügghet a gyermek életkorával is. Úgy tűnik, hogy az óvodás és a kamaszkor közötti időben áll fenn a legkevesebb kapcsolatot akadályozó tényező. Az interjúalanyok (mind a nők, mind a férfiak) arról számoltak be, hogy ebben az időszakban volt leginkább rendszeres a kapcsolattartás a különélő szülő és gyermeke között. E mögött az állhat, hogy az óvodáskorúnál fiatalabb gyermekeket az anyák nem szívesen bízzák az apára – és az apák is félnek attól, hogy nem tudnak mit kezdeni egy fiatalabb gyermekkel. A kamasz gyerekek pedig sokszor inkább a kortárs csoportok társaságát választják, ahelyett, hogy a különélő szülővel töltenék az idejüket.

A mintánk nem reprezentatív jellegű és önkéntes részvételen alapult, ennek következtében csak olyanok alanyok vállalták a kutatásban való részvételt, akik – legalábbis saját bevallásuk szerint – fizetnek tartásdíjat. Azaz a tartásdíj nem fizetését ebben a kutatásban kevésbé tudjuk vizsgálni. Ennek ellenére is több olyan esettel találkoztunk, amikor a különélő szülő nem megfelelő mértékben – vagy esetleg teljesen önkényesen – határozta meg, hogy mennyi tartásdíjat tud vagy hajlandó fizetni. További probléma, amelyre a kutatás rávilágított, hogy a formális úton kiszabott tartásdíj összege nehezen változtatható meg, valamint a tartásdíj értékének valorizációja nincs beépítve a rendszerbe, ami különösen fontos lenne az új Ptk. életbelépését követően, hiszen azóta nem százalékban, hanem fix összegben kell meghatározni a tartásdíj összegét. A hazai intézményrendszer alapos reformjára lenne

szükség a tartásdíj (megfelelő mértékű) kikényszerítését illetően, mivel a hatékony szankciók bevezetésével ténylegesen csökkenthető lenne a gyermekszegénység kockázata. Továbbá észszerű lenne olyan megoldásokat beépíteni a rendszerbe, amelyek figyelembe vennék a gyermek igényét is. Például Németországban a gyermek életkorától is függ a tartásdíj mértéke (Szepesházi 2010).

Fontos szerepe lehet a volt a szülők közötti kapcsolat minőségének is abban, hogy a különélő szülő miként tartja a kapcsolatot a gyerekekkel, mennyire vesz részt a gyermek életét befolyásoló döntések meghozatalában és a tartásdíj fizetésében. Azoknál a feleknél, akik az interjú készítésekor is konfliktusos kapcsolatban álltak egymással, a kommunikáció hiánya olyan konfliktus helyzetekhez vezetett, amelyek akár negatívan befolyásolhatják a gyermekek érzelmi fejlődését. Míg azokban az esetekben, ahol partneri viszony alakult ki a szülőpárok között, gyakrabban és hatékonyabban kommunikáltak a tartásdíj és a kapcsolattartás kérdésében és rugalmasan kezeltek egy esetlegesen felmerülő váratlan eseményt is (pl. a tartásdíj fizetésének időleges elmaradása). Ezek alapján érdemes lenne a kapcsolatok felbomlása utáni időszakban lehetőséget adni a szülőknek arra, hogy kommunikációs tréningben vegyenek részt annak elősegítésére, hogy gyermekeik érdekét a saját vélt vagy tényleges sérelmeik fölé tudják helyezni. Jelenleg a rendszer egy alkalmas mediációt ajánl a feleknek a válás előtt, amennyiben kiskorú gyermeket nevelnek. Azonban egyetlen alkalom nem valószínű, hogy segíteni tud a kívánt cél elérésében, azaz hogy a szülők partnerként tudjanak együttműködni.

Kutatásunk egyik erőssége, hogy nem csupán egymástól elkülönítve vizsgáltuk a három fontos kérdést: a gyermekfelügyeletet, a kapcsolattartást és a tartásdíjat, hanem azt is elemeztük, hogy milyen viszonyban állhatnak egymással. Ennek ellenére a kutatásunkban számos fontos kérdéskört nem vizsgáltunk. Például nem elemeztük mélyrehatóan, hogy az új partnerkapcsolat kialakításának milyen hatása lehet a különélő szülő és a gyermeke közötti kapcsolattartásra. Bár a korábbi kvantitatív kutatások azt találták, hogy a különélő szülő és gyermeke között a kapcsolattartás csökken, amennyiben valamelyik fél új kapcsolatot létesít, mi ezt nem figyeltük meg. Ennek az ellentmondásnak a vizsgálatára azonban további elemzésre lenne szükség. Szintén nem került be a kutatás fókuszába a nagyszülők szerepvállalásának kérdése, holott az új Ptk. szabályozza a nagyszülők kapcsolattartási jogát is, illetve ők is kötelesek lehetnek gyerektartást fizetni bizonyos körülmények fennállása esetén. Érdekes kutatási irány lenne, ha a különélő szülő és gyermeke közötti kapcsolattartást aszerint vizsgálnánk, hogy a gyermek tervezett vagy nem tervezett volt-e a különélő szülő részéről, illetve, hogy vajon van-e kapcsolat aközött, hogy milyen párkapcsolati formában került sor a gyermekvállalásra. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára vagy azért nem kerülhetett sor, mert nem fért volna jelen tanulmányunk terjedelmi keretébe, vagy pedig egyszerűen nem állt módunkban, mivel ezeknek a kérdéseknek az elemzéséhez nagyobb mintára lenne szükségünk. Ezeket a kutatási irányokat

mindenképpen érdemes a jövőben vizsgálni ahhoz, hogy jobban megértsük a külön-
 élő szülő és gyermeke közötti kapcsolattartás folyamatát.

Abstract: Significant changes have taken place in the lives of families in the last decades in Hungary. The number of divorces is on the rise as well as the termination of cohabiting relationships. In the meantime, the role of fathers is changing as they are increasingly involved in the lives of their children both instrumentally and emotionally. The purpose of this study is to examine the ways in which single parents (mostly fathers) are involved in the lives of their children and how parental custody, visitation and child support are implemented. It is important to examine this topic from a sociological approach because this perspective has been neglected in Hungary and the topic had not been observed sociologically before. Furthermore, a new Civil Code was enacted in Hungary in 2014 which brought significant changes regarding the regulation of parental custody and child support.

Keywords: custody, visitation, child support, role of non-resident fathers, semi-structured interviews

Irodalom

- Amato, P. – Gilbreth, J. (1999): Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and Family*, 61(3), 557–573. doi:10.2307/353560.
- Arditti, J. A. – Keith, T. Z. (1993): Visitation frequency, child support payment, and the father-child relationship postdivorce. *Journal of Marriage and the Family*, 55, 699-712.
- Barber J. – Evans A. (2006): The Intersection Among Unintended, Premarital, and Teenage Childbearing in the U.S. Report 06-608. Population Studies Center.
- Bauserman, R. (2002): Child adjustment in joint-custody versus sole custody arrangements: A meta analytic review. *Journal of Family Psychology*, 1, 91-102. doi:10.1037/0893-3200.16.1.9
- Bjarnason, T. – Arnarsson, A. (2011): Joint Physical Custody and Communication with Parents: A Cross-National Study of Children in 36 Western Countries. *Journal of Comparative Family Studies*, 42(6), 871-890. Retrieved from www.jstor.org/stable/4160449
- Cheadle, J. E. – Amato, P. R. – King, V. (2010): Patterns of Nonresident Father Contact. *Demography*, 47(1), 205-225.
- Crompton R. – Lyonette C. (2005): The new gender essentialism – domestic and family 'choices' and their relation to attitudes. *British Journal of Sociology* 56(4), 601–24.
- Dénesné Orcsik J. (2017): Amikor csak az egyik szülőé a felügyeleti jog. <https://jogaszvilag.hu/szakma/amikor-csak-az-egyik-szuloe-a-felugyeleti-jog/> 26. Letöltve: 2019. június 10.
- Dermott, E. (2003): The 'Intimate Father': Defining Paternal Involvement. *Sociological Research Online*, 8(4), <http://www.socresonline.org.uk/8/4/dermott.html>.

- Dermott, E., – Miller, T. (2015): More than the Sum of Its Parts? Contemporary Fatherhood Policy, Practice and Discourse. *Fathers, Relationships and Societies*, 4(2), 183–195. <https://doi.org/10.1332/204674315X14212269138324>
- Donnelly, D. – Finkelhor, D. (1993): Who Has Joint Custody? Class Differences in the Determination of Custody Arrangements. *Family Relations*, 42(1), 57–60.
- Földházi E. – Murinkó L. (2012): Háztartás- és családszerkezet. In Óri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): Demográfiai Portré 2012. KSH NKI, Budapest, 113–123.
- Gibson-Davis, C. M. (2008): Family Structure Effects on Maternal and Paternal Parenting in Low-Income Families, *Journal of Marriage and Family*, 70, 452–465.
- Goldberg J. S. (2015): Coparenting and Nonresident Fathers' Monetary Contributions to Their Children. *Journal of marriage and the family*, 77(3), 612–627. doi:10.1111/jomf.12191
- Goldberg, J. S. – Carlson, M. J. (2015): Patterns and predictors of coparenting after unmarried parents part. *Journal of Family Psychology*, 29(3), 416–426. doi:10.1037/fam0000078
- Joggyakorlat Elemző Csoport (2018): Összefoglaló vélemény a rokontartás szabályaival kapcsolatos ítélezési gyakorlatról. Letöltve: 2019. május 20.
- Kapitány, B. (2015): Demográfiai fogalomtár: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. <https://www.demografia.hu/hu/letoltes/kiadvanyok/Demografiai-Fogalomtar.pdf> Letöltve: 2019. június 20.
- Kitterød, R. H. – Lyngstad, J. (2011): Untraditional caring arrangements among parents living apart. The case of Norway. Discussion Papers No. 660. <https://www.ssb.no/a/publikasjoner/pdf/DP/dp660.pdf> Letöltve: 2019. december 6.
- KSH (2019) : A felbontott és érvénytelenített házasságok a közös kiskorú gyermeke száma és elhelyezése szerint egyedi kérésre összeállított táblázatos adatállomány Központi Statisztikai Hivatal (www.ksh.hu)
- Lindberg, L. D. – Kost, K. – Maddow-Zimet, I. (2017): The Role of Men's Childbearing Intentions in Father Involvement. *Family Relations*, 79(1), 44–59.
- MAKAMOSZ (2007). Kapcsolattartási ügylet/ kapcsolatügylet szakmai protokoll. http://www.pszichoerdek.hu/protokollok/iskola/MAKAMOSZ_medi%C3%A1ci%C3%B3s%20protokoll.pdf Letöltve: 2019.11.26.
- Makay Zs. – Szabó L. (2018): Válás. In Monostori Judit – Óri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 29–45.
- Manning, W. D., – Stewart, S. D., – Smock, P. J. (2003): The Complexity Of Fathers' Parenting Responsibilities And Involvement With Nonresident Children. *Journal of Family Issues*, 24(5), 645–667.
- Meggiolaro, S., – Ongaro, F. (2015): Non-resident parent-child contact after marital dissolution and parental repartnering: Evidence from Italy. *Demographic Research*, 33(40), 1138–1148. DOI: 10.4054/DemRes.2015.33.40

- Monostori, J. (2015): Az egyszülős családdá válás az életútban és annak demográfiai meghatározói. *Demográfia*, 58(1), 27-56.
- Monostori, J. (2019): Egyszülős családok és politikák Magyarországon és Európában. *Demográfia*, 62(1), 5-41.
- Moyal, A. (1992): The Gendered Use of the Telephone: An Australian Case Study. *Media, Culture and Society*, 14, 51-72.
- Murinkó, L. – Szalma, I. (2015): Men's Fertility in Second Unions in Three European Countries: The Effect of Parenthood Status, *Finnish Yearbook of Population Research*, 50, 53-70.
- Murinkó, L. – Szalma, I. (2016): Fatherhood and men's second union formation: Norway, France, and Hungary, 1980–2000. In Mortelmans, D. – Matthijs, K. – Alof, E. – Segaert B. (eds.), *Changing family dynamics and demographic evolution: The family kaleidoscope* Cheltenham: Elgar, 179-213.
- Murinkó, L. (2019): Housing consequences of divorce and separation in a 'super home ownership' regime: The case of Hungary. *Demographic Research*, 40(34), 975-1014.
- Natalier, K. – Hewitt, B. (2010): It's Not Just About Money: Non-resident Father's Perspectives on Paying Child Support. *Sociology*, 44(3), 489-505. doi.org/10.1177/0038038510362470
- Nielsen, L. (2011): Shared Parenting After Divorce: A Review of Shared Residential Parenting Research, *Journal of Divorce & Remarriage*, 52(8), 586-609.
- OECD Child Support (2010) <https://www.oecd.org/els/family/41920285.pdf> Letöltve: 2019. június 20.
- Parke, R.D. (1996): *Fatherhood*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Patrick C. – McKenry, M. W. – McKelvey – Leigh D. – Wark, L. (1996): Nonresidential Father Involvement, *Journal of Divorce & Remarriage*, 25(3-4), 1-14.
- Pearson, J. – Thoennes, N. (1990): Custody after divorce: Demographic and attitudinal patterns. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60(2), 233-249.
- Seltzer, J. A. (1991): Relationships between Fathers and Children Who Live Apart: The Father's Role after Separation. *Journal of Marriage and Family*, 53(1), 79-101. doi:10.2307/353135
- Shiller, V. M. (1986): Joint versus maternal physical custody for families with latency age boys: Family characteristics and child adjustment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 56, 486-489.
- Skevik, A. G. (2006): Absent fathers or reorganized families? Variations in father –child contact after parental break-up in Norway. *Sociological Review*, 54/1, 114-132.
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In. Pongrácz T-né (szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. KSH, Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései 91: 129- 149.

- Szepesházi P. (2010): A gyermektartásdíj megállapítása és behajtása egyes külföldi jogrendszerekben – a hazai adaptáció esélyei. *Jogi tanulmányok*, 2010. 14. évf. 3. sz.77-91.
- Szalma, I. (2014): A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában. *Replika* (85-86) 35-57.
- Takács J. (2017): Aktívan törődő apák. *Szociológiai Szemle*, 27(3), 104–126.
- Takács J. (2019): How involved are involved fathers in Hungary? Exploring caring masculinities in a post-socialist context. *Families, Relationships, and Societies*. <https://doi.org/10.1332/204674319X15592179267974>
- Visser, M. – Finkenauer, C. – Schoemaker, K. – Kluwer, E.S. – Rijken, R.V. – Lawick, J.V. – Bom, H. – Schipper, J.C. – Lamers-winkelmann, F. (2017): I'll Never Forgive You: High Conflict Divorce, Social Network, and Co-Parenting Conflicts. *Journal of child and family studies*. 3055–3066.
- Weiss E. (2000): Az új Polgári Törvénykönyv és a családjogi viszonyok szabályozása. *PJK*, 2000/2., 4-13.

Digitális társadalomkutatások az ELTE-n

Beszámoló A társadalom kutatásának új útjai című workshop digitális társadalomkutatással foglalkozó szekcióról

Németh Renáta – Barna Ildikó

nemeth.renata@tatk.elte.hu – barna.ildiko@tatk.elte.hu

A társadalom kutatásának új útjai címmel zajlott workshop az ELTE Társadalomtudományi Karán 2019. október 11-én (absztraktfüzet és az előadás diái az rc2s2.eu oldalon található). Az eseményen a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (FIKP) által finanszírozott egy éve folyó munka eredményeit mutatták be a kutatók. Beszámolónkban a workshop digitális társadalomkutatásokat bemutató két szekcióját ismertetjük, melyek egy új kutatási projektünk köré csoportosultak. Az első szekció a karon egy éve alakult Research Center for Computational Social Science (RC²S²) kutatócsoportunk automatizált szöveganalitikai kutatásai köré épült, a második szekcióban pedig kutatócsoportunk együttműködő partnere, az ELTE Bölcsészettudományi Kara Digital Humanities (DH) kutatóközpontja képviselői mutatkoztak be. Elsőként Németh Renáta, az RC²S² társvezetője (Koltai Júlia társszerzőségével) adott elő *Automatizált szöveganalitika a szociológiai kutatásban – kihívások és lehetőségek* címmel. Az előadás két párhuzamos feladatot célt az egyszerűen: kontextusba helyezte az automatizált szöveganalitikát mint módszert a szociológián belül, másrészt – ettől nem függetlenül – ismertette az első szekcióban bemutatkozó kutatócsoport céljait. Az automatizált szöveganalitika módszerének motivációjaként elhangzott, hogy a digitális forradalom a digitális önkifejezés forradalma is, ami nem csak bőséges szöveges forrást bocsát a kutató rendelkezésére, de megnyilvánulási platformot is biztosít bárkinek. Ez a jelenség élesen szemben áll a korábbi társadalmakkal, amikor a nyilvánosságba került szövegek szinte kizárólag az elit narratívái voltak. Az átalakulás új adatforrást generál nemcsak (a lehetőséggel az első pillanattól élő) üzleti szférának, de a társadalomtudománynak is. E szöveges adatok előnye a szociológia számára, hogy a közvetlenül megfigyelhető társas viselkedéshez tartoznak (szemben az önbevallásra épülő survey-jel), ami növeli érvényességüket. További előnyei nyilvánvalóak (real-time, longitudinális követésre is alkalmazható, kis alpopulációk vizsgálatára is elegendő adatot szolgáltat, nem csak 'born-digital', de digitalizált szövegtárak is kialakíthatók). Ez az adatforrás azonban nem mentes az adatminőségi (például külső és belső érvényességre, reprezentativitásra vonatkozó)

korlátoktól sem. E kihívások nem érvénytelenítik a digitális elemzéseket, de szükségessé teszik az adatok létrejöttének megértését és a klasszikus empirikus adatokkal való (egymást kiegészítő és nem érvénytelenítő) relációjuk felismerését.

Az előadó elmondta, hogy a digitális szövegek automatizált elemzését gyakran szkepszis övezi a szociológia oldaláról, miközben az üzleti/technológiai kutatások nagy számban hoznak létre, mintegy melléktermékként, társadalomtudományi szempontból is interpretálható eredményeket. A szkepszis egyik oka ugyanabban a jelenségben azonosítható, mint ami a digitális adatok üzleti felhasználásával kapcsolatos csalódásokat (a 'big data hype' görbe lezuhanását) is létrehozta: az adat- vagy szövegbányászatra épülő üzleti kutatások egy része az adott vállalat rendszertől izoláltan kezelte az algoritmussal optimalizálandó üzleti problémát. Nem jelenítette meg a tényleges szakterületi tudást (*domain knowledge*) sem a megoldandó probléma kijelölésekor, sem a felhasznált adatok kiválasztásánál, sem a kidolgozott megoldás üzleti adaptálásánál. A *domain knowledge* jelentőségének felismerése az automatizált szöveganalitikát használó társadalomkutatások sikerének, tudományos diskurzushoz való hozzákapcsolásának is kulcsa. Jelenleg ugyanis számos digitális társadalmi adatot használó kutatásban alacsony a szociológia kontribúciója. Ez intézményesülési problémákra is visszavezethető: a szükséges empirikus szakértelem eltolódott az akadémiai szférától a technológia/ipar felé, és viszonylag magas a belépési küszöb erre a területre (bár léteznek az átlépésére intézményesített próbálkozások könyvkiadók, egyetemek oldaláról).

Az előadó hangsúlyozta: az RC²S² kutatócsoport létrehozásával nem csupán a digitális adatok kutatásának új útjait szándékozzák megtalálni, mintegy módszertani kísérletként, hanem új szociológiai tudás létrehozását is célozzák. Meggyőződésük, hogy a szociológia következő évtizedeiben a *computational* irányzat megkerülhetetlen lesz. A kutatócsoport tudatos célja a *domain knowledge* inkorporálása a kutatásba és a szükséges empirikus tudás megszerzése társintézményekkel és üzleti cégekkel való kapcsolatépítéssel, új kutatói kapacitások bevonásával. A hazai és nemzetközi intézményesülés elősegítését oktatási programok fejlesztésével (lásd pl. a Survey Statisztika és Adatanalitika MSc-t), nemzetközi és hazai konferencia-részvételekkel és publikációs platformok (folyóirat-különszámok, konferenciaszekciók) kezdeményezésével igyekeznek tudatosan támogatni.

Másodikként Barna Ildikó (az RC²S² társvezetője) és Knap Árpád *A magyarországi antiszemitizmus vizsgálata NLP topikmodell segítségével* című előadása hangzott el. Az előadók kiemelték, hogy Magyarországon az antiszemitizmus szintje mindig is a legmagasabbak közé tartozott Európában. Reprezentatív felmérések szerint a népesség körülbelül 33–40 százaléka tekinthető antiszemitának. A zsidók körében felvett kutatások adatai azt mutatják, hogy annak ellenére, hogy ma a korábbiaknál sokkal kevesebben tapasztalnak antiszemitizmust, az antiszemitizmus percepciója jelentősen nőtt. A különbség a tapasztalat és a percepció között több okra vezethető vissza, amelyek közül az egyik az online antiszemitizmus terjedése. Ez vezette

a kutatókat az online antiszemitizmus vizsgálatával foglalkozó kutatási projektjük elindításához, az előadásban ennek első eredményeit mutatták be.

Nagy mennyiségű szöveges adatot vizsgáltak a természetesnyelv-feldolgozás (Natural Language Processing, NLP) módszerével. Adatforrásukat a szélsőjobboldali Kuruc.info hírportálon található, feltételezhetően antiszemita tartalmú (= a 'zsidó' kifejezést tartalmazó) 2 289 cikk és 51 060 hozzászólás alkotta. A Kuruc.info oldalra két ok miatt esett a választásuk. Egyrészt ennek az internetes hírportálnak komoly szerepe volt a szélsőjobboldali eszmék elterjesztésében. Másrészt, bár jelentősége az utóbbi időben csökkent, 2018-ban még mindig a teljes népesség 10 százaléka és a Jobbik szavazóinak 23 százaléka látogatta legalább időnként a portált.

Az elemzésben Latent Dirichlet Allocation (LDA) topikmodellezést használtak. E modell adott szöveghalmaz látens tematikus struktúrájának feltárására alkalmas, outputja a látens témák ('topikok') előfordulási aránya és jellemző kifejezéseinek listája. Az előadók jellemezték az így azonosított topikokat, bemutatták, hogy ezek a topikok hogyan kapcsolódnak az antiszemitizmus különböző fajtáihoz, úgymint a rasszista, az összeesküvést feltételező, a másodlagos és az új antiszemitizmushoz. Végül összehasonlították a cikkek és a hozzászólások korpuszainak látens tematikus szerkezetét. Az elemzés során sikerült jól interpretálható topikokat azonosítaniuk, és kiderült, hogy a cikkek és a kommentek eltérő karakterrel rendelkeznek. A legfontosabb konklúziók között elhangzott, hogy ez a megközelítés (hiszen nem önbevallásra, hanem kvázi-résztevő megfigyelésre épít) a survey módszerrel nem mérhető zsidóellenes narratívákat (mint a rasszista) is képes azonosítani. Az előadók elmondták, hogy kutatásukat a jövőben tematikus és módszertani szempontból is bővíteni fogják. Egyrészt az antiszemitizmus rejtettebb formáival és az online gyűlöletbeszéd más típusaival fognak foglalkozni, másrészt ezek az új témák újfajta módszerek alkalmazását is szükségessé teszik majd.

Kmetty Zoltán és Koltai Júlia előadása *A kulturális jelenségek megértése a természetesnyelv-feldolgozás lehetőségeivel* címet viselte. Előadásukban az elmúlt években széles körben elterjedt neurális hálókön (mesterséges intelligencián) alapuló szóbeágyazási modellek társadalomtudományi alkalmazására fókuszáltak. Szóbeágyazási modelleket széles körben alkalmaznak más területeken, úgymint szótárkészítésnél, videóajánlási rendszerek kialakításakor vagy termékértékelések elemzésére; az emberi viselkedés és kultúra megértésében azonban eddigi alkalmazásuk korlátozott. Mivel azonban a rendelkezésre álló digitális adatok (szövegek) hatalmas mennyisége sok információt szolgáltat preferenciáinkról, választásainkról és gondolkodásunkról, nagy potenciál rejlik társadalomtudományi hasznosíthatóságukban. Az előadásban számos példát mutattak be a szóbeágyazási modellek ezen területen történő felhasználására, de kitértek a modellezés módszertanára, a megoldandó problémákra és a további fejlesztési irányokra is. A nemzetközi példák mellett három saját elemzést is bemutattak. Az első elemzésükben előretrénelte szövegvektorokat felhasználva bemutatták, hogy online szövegek alapján hogyan lehet rekonst-

ruálni az egyes országokra jellemző korrupciós típusokat. A csak szövegbányászati módszerrel előállított országszintű korrupciós indikátoruk közel 0,8-as korrelációt mutatott a Transparency International korrupciós indexével. Második példájukban a travelgram hashtag alatt megjelent Instagram-posztok elemzését mutatták be. A szóbeágyazási modellt ebben az esetben arra használták, hogy azonosítsák az egyes városokra jellemző utazási mintákat. Utolsó példájukban pedig szintén Instagram- adatok elemzését mutatták be, arra fókuszálva, mennyiben ad hasonló/eltérő eredményt, ha ugyanazt a korpuszt topikmodellezéssel vagy szóbeágyazással dolgozzák fel. Mind a három saját példa jól mutatta, hogy milyen hatalmas potenciál rejlik ennek a módszernek a társadalomtudományi adaptálásában.

Sik Domonkos és Máté Fanni (Németh Renáta és Katona Eszter társszerzőségével készült) előadása *A depresszió keretezése online betegfórumokon – a társadalmi szenvedés kutatása automatizált szöveganalitikai perspektívában* címet viselte. Sik Domonkos kiemelte: a téma szociológiai tétje nagy, mivel a depresszió a modernitás (nép)betegsége, a társadalmi szenvedés egy formája. A kutatás célja az automatizált szöveganalitika lehetőségeinek kiaknázása az online depressziófórumok (a depresszió laikus diskurzusainak) elemzésében egy ez ideig jellemzően kvalitatív szöveg-elemzéssel megközelített témában.

Az előadás a kutatás első szakaszát ismertette, melynek középpontjában a depresszió egyéni értelmezése (keretezése) áll. E keretezés maga is társadalmi konstrukció, s nem csupán a depresszió jelentését, interpretációját és oktulajdonítását határozza meg, hanem a lehetséges megelőzést és a preferált kezelési módokat is. A depresszió tudományos diskurzusában három keretezés különül el: a biológiai-medikális, a pszichológiai és a szociológiai aspektusra épülő. A kortárs szociológiai megközelítések egyik kérdése például, hogy hogyan transzformálódik a pszichoterápia során az eredetileg társadalmi keretezés a terapeuta által jobban uralt, pszichéhez kapcsolt keretezéssé. Ezen értelmezési módok megjelenését vizsgálták a kutatók a legnépszerűbb angol nyelvű online, depresszióval kapcsolatos fórumokon született körülbelül 80 000 poszt elemzésével. Gépi tanulást alkalmaztak: algoritmusuknak a kódolók által a három keretezési kategóriába besorolt 4500 poszt klasszifikációs szabályait tanították meg. E kísérlet tétje nagy: a (humán kódolók inputjára épülő, vagyis felügyelt) gépi tanulás a mesterségesintelligencia-kutatás középpontjában áll, betanított munkások ezreit alkalmazzák online platformokon egyszerű osztályozási feladatokra az ipari/üzleti alkalmazások során. Nyitott kérdés, hogy vajon a szociológiai kutatások számára releváns, hermeneutikailag nagyobb kihívást jelentő osztályozási feladatok milyen sikerrel algoritmizálhatók – ez az automatizált szöveganalitika szociológiai alkalmazásának lehet kulcsa. Az előadás az emberi besorolás tapasztalatait tárgyalta, legfontosabb következtetései között volt annak felismerése, hogy a kódolók aktív értelmezését megkövetelő téma esetén a nem egyértelmű besorolás, a kódolók bizonyos fokú eltérése, ezen eltérés megértése és a feldolgozási módszerbe építése, és magának az értelmezésnek/kódolásnak a megér-

tése megkerülhetetlen és sok elméleti-technikai kihívást jelentő feladat. Ez vélhetően nem csak a depressziós keretezés, hanem minden (hermeneutikailag nehezebb fogalmakat vizsgáló) szociológiai gépi tanulás sajátja.

Katona Eszter Máté Fannival (Németh Renáta és Sik Domonkos társszerzőségével) a szekció utolsó előadásában (*A depresszió keretezése online betegfórumokon – felügyelt tanulás szubjektív témában*) ugyanezen depresszió kutatás kapcsán az emberi besorolásra épülő automatizált osztályozó modelleket tárgyalta: felügyelt tanulóalgoritmusuk segítségével alkottak a kódolók által korábban besorolt posztok mintázatai alapján osztályozó modelleket. Az általuk alkalmazott klasszifikációs modellek (Support Vector Machine, Naive Bayes, döntési fa, logisztikus regresszió) a tapasztalatok szerint jól teljesítenek olyan üzleti feladatokon, mint a fogyasztók adott áruval kapcsolatos posztjának elégedettség szerinti besorolása, de itt is kérdés, hogy a szociológia számára releváns, komplexebb fogalmak esetében is használhatók-e. Előadásukban bemutatták a (szöveganalitikai kutatások komoly részét adó) szöveg-előfeldolgozás során hozott döntéseket. Ismertették, hogy a klasszifikációs modellel illesztése során milyen szempontokat vettek figyelembe, milyen úton jutottak el a végső modellekig, hogyan mérték a modell predikciós pontosságát (a kódolók pontosságával összevetésben), s melyek azok a nyelvi kifejezések, amik meghatározzák, hogy egy-egy bejegyzés nagy valószínűséggel milyen keretezéshez tartozhat. Az előadás egyik legfontosabb következtetése az volt, hogy a szociológiai keretezés kevésbé jól prediktálható, mint a biológiai-medikális, illetve pszichológiai keretezés. Ez arra mutathat, hogy a depresszió szociológiai diskurzusa kevésbé kidolgozott, míg a pszichológiai vagy a biológiai-medikális keretezés a nyilvánosságban is széles körben használt intézményesített szókészlettel bír. Ez (a jövőben még erősebb alátámasztást igénylő) különbség a depresszió diszkurzív mezejének hierarchikus szegmentációjaként értelmezhető.

A második szekció a társadalomkutatásban használható digitális adattárak építéséről szólt. Az első előadó, az ELTE BTK Digitális Bölcsészeti Központ társvezetője, Palkó Gábor előadásában (*Szemantikus adathálózatok építése életrajzi adatokból: a WikiDATA modell tudományos célú alkalmazása*) egy általuk épített szemantikus propozográfiái (kollektív életrajzi) adathálózatot ismertetett, amely a WikiDATA adatelemeivel közösen is vizsgálható. A HECE projekt alapja egy jelenleg is folyó kutatás (előzménye a 2014–2019 között zajlott MTA–ELTE Lendület pályázat Humanizmus Kelet-Közép-Európában, Történeti Értelmiségi Hálózatok címmel, Kiss Farkas Gábor vezetésével). A kutatás célja az 1420 és 1620 között a Magyar Királyság területén született irodalmi művek és szerzőik értelmiségi karriermin-tázatainak vizsgálata. Bár a propozográfia egyik fő műfaja a XXI. században még mindig a könyvformátumú enciklopédia és a lexikon, ezeknél a nagy érdeklődésre igényt tartó kapcsolathálózatok reprezentációja nagyon korlátozott. A megoldás egy propozográfiaként szolgáló adatbázis létrehozása, amely más, külső adatbázisokból származó adatokkal is összekapcsolható. Az előadásból kiderült az is, hogy a

külső adatbázis céljára a kutatók a WikiDATA-t tartják a legalkalmasabbnak, még akkor is, ha az adatminőséggel a tudományos kutatás horizontjából fel is merülnek problémák. A WikiDATA a világ legnagyobb enciklopédiája és legösszetettebb prozopográfiai adathálózata. A HECEdata projekt keretében egy a WikiDATA mintáját követő önálló adathálózat került kialakításra. Az ELTE DH vezetésével a kutatók egy mintegy hatvan adatmezőt tartalmazó adatbázis-szerkezetet hoztak létre, amelyet doktori hallgatók közreműködésével töltenek fel életrajzi adatokkal. A későbbiekben a kutatócsoport szerkesztésében megjelenő lexikon szövegéből félautomatikus módszerrel nyerik majd ki a könyvészeti adatokat. Egy ilyen adatbázis lehetőséget biztosít az adatbázison belüli és – a létrehozott adatkapcsolatokon keresztül – külső adatbázisokban mintázatok gépi intelligenciával való feltárására.

A szekció második előadásában Indig Balázs, az ELTE DH nyelvtechnológusa (*Ki szűken arat, bőven arat – Egy újelvű, strukturált webaratási módszer céljai és első tapasztalatai* címmel) azt a projektet mutatta be, mely kutatócsoportunk számára is előállít társadalomkutatásban használható webes korpuszokat. A webaratás tudományos szükségessége mellett érvelt, majd lépésenként mutatta be magát a folyamatot, kifejezetten bölcsész- és társadalomtudományi célú felhasználásokra felkészítve azt. Elmondta, hogy a gépek kapacitásának növekedésével és a Web 2.0 által robbanásszerűen megnőtt adatmennyiséggel nagyot nőtt a webaratás jelentősége. A korábbi várakozásokkal ellentétben napjainkban reneszánszukat élik a statikus, Web 1.0-át idéző felépítéssel rendelkező oldalak, melyek tovább fűtik ezt a növekedést. Egyre digitalizálódó világunkban viszont felmerül a kérdés, hogy a tudósok számára hogyan őrződnek meg kutatható formában ezek az egyre volatilisabb tartalmak. Több független, mindenki számára elérhető kezdeményezés közül kiemelendő az Internet Archive, amely számos kiválasztott weboldalt heurisztikus alapon ment le úgynevezett webarchívumokba, különböző időintervallumokban vissza-visszatérve a már meglátogatott címekre. A lementett, már nem elérhető tartalmak – habár korrajznak tekinthető általános képet adnak az oldalakról, de – rendszerszerű kutatásra a webaratás durva felbontása miatt és pontos célja hiányában alkalmatlanok. Az előadó és társai célja pontosan célzott, részletgazdag és jól kutatható achívumok létrehozása a gondosan kiválasztott weboldalakból, hogy a lementett anyagból kinyerhessük a szöveges tartalmat és metaadatokat, melyek így egy egységes, strukturált adattömbbé állhatnak össze. Munkájukhoz felhasználják az Internet Archive által fejlesztett és a nemzetközi közösségben nagy népszerűségnek örvendő, ISO-szabvány szerinti WARC formátumot, amelynek minden további feldolgozása újrafutatható, javítható. A módszer lényege, hogy statisztikai információkat felhasználó heurisztikák helyett a weboldalak visszatérő, emberek számára készült mintázatait használjuk fel a fontos, mentendő címek rendszerszerű kiválogatására. Az előadó a módszer skálázhatóságának vizsgálata céljából nyolc különböző hírportálon indított kísérletük tapasztalatait mutatta be, amit az ismertett módszer továbbfejlesztése és további weboldalak bevonása fog követni. Ismertette továbbá jövőbeli

terveiket és a módszer várható alkalmazási területeit, melyeket a jelenlegi eredmények tükrében állapítottak meg.

A workshop mintegy száz résztvevővel (köztük egyetemünk vezetői, más karok oktatói, a társegyetemek és az MTA képviselői, továbbá a szöveganalitikai kutatásainkban érintett partnercégek képviselői jelenlétében) zajlott. Az előadások számos kérdést és hozzászólást generáltak, ugyanabba az irányba mutatva: a digitális adatelemzés, az automatizált szöveganalitika forradalmi változásokat hoz az ipari, üzleti és tudományos alkalmazásokban egyaránt. A szociológia akkor tudja ennek a fejlődésnek a lehetőségeit kihasználni, ha képes lesz megújítani kutatási módszertanát kritikai reflexiójának megőrzése mellett. A workshop bemutatott előadásai ennek támogatását célozták.

A vidéki Magyarországon élők transznacionális migrációs tapasztalatai

Váradi Monika Mária (szerk.): Migráció alulnézetből¹

Virág Ádám

viragadam1990@gmail.com

A szerkesztett kötet olyan, napjainkban sokakat érintő migrációs, foglalkoztatási kérdéseket feszeget, amelyek egyre inkább a hazai társadalomtudományi vizsgálatok figyelmének középpontjába kerülnek. A kötet bemutatja a magyarországi transznacionális (vagyis határokon átnyúló) migráció formális és informális munkavállalási tapasztalatait és ezek társas kapcsolatokra gyakorolt hatásait: az érintettek viszonyrendszereit, valamint családi és baráti kapcsolataikat, a tágabb közösség életét befolyásoló tényezőket. A szerzők a transznacionális migrációban érintett különböző társadalmi pozíciójú családok migrációs döntései mögött meghúzódó okokat járják körül, különféle térbeli és társadalmi mobilitási utakat elemezve, miközben ezeknek a vidéki társadalomra, helyi közösségre gyakorolt hatásait is megpróbálják megragadni.

A könyv tanulmányai új és érdekes kérdéseket fogalmaznak meg, emellett a hagyományos kvalitatív módszerek mellett speciális módszertant is alkalmaznak. A kutatás előzményének tekinthető Durst Judit észak-magyarországi megélhetési stratégiákat, külföldre irányuló transznacionális migrációt vizsgáló kvantitatív és kvalitatív módszereket alkalmazó terepmunkája, ami segítséget nyújthatott a kutatás irányainak kijelölésében és a vizsgálati dimenziók lehatárolásában. A *Migráció alulnézetből* című könyv összefoglalja azokat a kutatási eredményeket, amelyeket egymástól távol eső különböző magyarországi helyszíneken, túlnyomórészt kvalitatív adatgyűjtési technikával gyűjtöttek. A kutatási projektet és a kötet létrehozását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal OTKA-pályázata finanszírozta.

A kvalitatív módszereken alapuló vizsgálat három különböző gazdasági és társadalmi jellemzőkkel leírható terepen folyt: egy dél-dunántúli kisvárosban és környékén, egy észak-magyarországi városban és egy dél-alföldi faluban. A kutatók korábbi vizsgálataik során szerzett kutatási tapasztalataikból következően nem voltak teljesen ismeretlen terepen, helyismeretük segítségükre volt a kutatás megvalósításában. A kutatás módszere lehetőséget adott a lokális viszonyok feltérképezésére, fő célja azonban a migrációs döntések mögött húzódó strukturális összefüggések megismerése volt. A szerkesztett kötetben helyet kaptak korábban folyóiratokban publikált tanulmányok átdolgozott, kiegészített változatai is.

1 Váradi Monika Mária (szerk.): Migráció alulnézetből. Budapest: Argumentum Kiadó - MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 2018, 234 o.

A szerkesztői előszóban olvashatunk a kötet keletkezési körülményeiről, a címválasztás indoklásáról, ami egyben az értelmezési kereteket is kijelöli. A fogalmi keretek tekintetében a szerzők álláspontja nem egységes. Míg Németh, Váradi és Virág migrációként definiálják a vizsgált jelenséget, addig Durst a mobilitás etnográfiaiban, antropológiában alkalmazott fogalmát használja, a cirkuláris migráció helyett a periodikus (*recurring*) mobilitás fogalmát részesíti előnyben. A folyamatok értelmezésében ez azonban nem jelent lényeges különbséget. Az elemzés szakszerűségét emeli, hogy a kutatók a migráció/mobilitás fogalmával megragadott folyamatokhoz nem kötnek pozitív vagy negatív jelentést.

A kötet első – „Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei” című – fejezetében az időszakos vagy cirkuláris migráció keretrendszerét ismerteti és rendszerezi Váradi Monika Mária, a kötet szerkesztője. A transznacionális migráció elméletére alapozva és a cirkuláris migráció fogalmából kiindulva kifejti, hogy nem igazán jöttek létre olyan formális intézmények, melyek szervezett formában támogatnák a hazai településekről külföldre irányuló migrációt, miközben az informális csatornák jelentős szerepet játszanak. A vizsgálatban használt ’transznacionális migráció’ fogalmában a transznacionális térben való mozgást, a transznacionális kapcsolatok ápolását látja döntő tényezőnek. Ebben a fejezetben szó esik a Magyarországról külföldre irányuló munkavállalási célú migrációt erősítő globális egyenlőségekről is, az Európai Unió belüli és az úgynevezett harmadik országokból induló migráció sajátosságairól és a külföldön dolgozó magyarok helyzetéről. A migrációt kiváltó okok és a migrációban érintettek tapasztalatai mellett a résztvevők mozgásterének (ágenciájának) nagyságát Váradi kulcskérdésként jelöli meg, melyet a kutatás a strukturális kényszerek szabta életfeltételek különbözőségének tükrében vizsgál.

A bevezető a strukturális változások előidézésének lehetőségei mellett a függőségi viszonyok kialakulásának mechanizmusával is foglalkozik. Az elemzés értékét az adja, hogy a különböző elméletek ismertetése mellett a saját tereptapasztalatokat szintetizálja, összehasonlítja más nemzetközi kutatási eredményekkel, azaz a szakirodalmi összefüggéseket empirikus eredményekkel árnyalja. A szakirodalmi rész összességében azt hangsúlyozza, hogy a migráció a globális társadalmi egyenlőségeket nem képes megváltoztatni, azonban a kibocsátó országokban korlátozottan pozitív változásokat idézhet elő.

Összesen hét tanulmányt tartalmaz a kötet, az empirikus adatgyűjtés eredményeit közlő cikkeket párokba rendezve értelmezhetjük. Két fejezet olyan roma/cigány fókuszú kutatás eredményeit osztja meg, amely közösségi szinten vizsgálja a transznacionális migrációt. Az egyik az észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitási tapasztalatait járja körül, a munkavállalási célú elvándorlásban leginkább érintett fiatalokra fókuszálva. A másik tanulmány az eltérő társadalmi kapcsolatok hatását ismerteti a transznacionális migráció szempontjából. Mindkét elemzés rámutat arra, hogy a migrációs döntésekben és stratégiákban nem az etnicitás, hanem a társadalmi helyzet játszik alapvető szerepet, s ezzel szorosan összefügg a családok kapcsolatrendszerének minősége (milyensége) és nagysága.

Durst Judit egy észak-magyarországi kisvárosban végzett etnográfiai kutatást. Tanulmányában („Ez se élet, ez a kóborlás”) a fogalmi keretek ismertetésekor leszögezi, hogy cirkuláris migráció helyett a visszatérő vagy a periodikus mobilitást használja. A fejezet azt mutatja be, hogy az érintett roma/cigány családok migrációjuk során hogyan használják társadalmi tőkeként a rokoni kapcsolathálójukat. A prekariátushoz tartozók egy speciálisabb csoportot képeznek, mozgásuk inkább földrajzi mobilitással írható le. Durst a nemzetállamok vizsgálata helyett az egyének mozgására és az azt befolyásoló társadalmi, gazdasági, politikai tényezőkre fókuszál. A romák/cigányok transznacionális mobilitásának, társadalmi mobilitásuk esélyeinek értelmezésére a Kanadában menekültstátuszt kérők beszámolóit elemezve tesz kísérletet. A tanulmány szerzője, aki korábban is végzett kutatást az észak-magyarországi transznacionális migrációban érintett romák/cigányok körében, különböző migrációs mintázatok és térbeli mobilitási utakat mutat be, amelyek a szóban forgó kisvárosból elvándorlók társadalmi mobilitására (illetve ezek esélyére) is hatással vannak.

A szerző interjúrészletekkel illusztrálja a migrációban érintett résztvevők és családtagjaik hazai és a célsországban tapasztalt életkörülményeit, a migrációs utak során szerzett benyomásait és a torontói életkezdést. Durst az interjúk fényében úgy látja, hogy a transznacionális migráció nem csupán a csekély anyagi tőke felhalmozására irányuló folyamatként értelmezhető. Az érintettek – jelen esetben az emigrációra kényszerülő romák/cigányok – földrajzi mobilitásuk során nem a globális kapitalizmus áldozataiként, inkább társadalmi mobilitásuk előmozdításának aktív szereplőiként tűnnek fel. Alakítói saját életüknek, akik egyéni céljaik eléréséhez, így migrációs, avagy térbeli mobilitási törekvéseikhez is a rendelkezésre álló erőforrásaik közül leginkább a támogató (rokon) kapcsolathálózatokra támaszkodhatnak.

„A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalu perspektívájából” című tanulmányában Virág Tünde egy dél-dunántúli, többségében romák/cigányok lakta faluban végzett terepmunka eredményeiről ad számot. A lokalitást, ahol ezek a családok a mindennapi életüket élik, az egyének társadalmi kapcsolatrendszerén keresztül értelmezi. A szerző szerint a jellegzetes migrációs utakat tekintve nincs eltérés a romák/cigányok és (ebben az esetben a kisebbséghez tartozó) a magyarok között. A migráció, a külföldi munkavállalás a társadalmi helyzet alapján szerveződik, azaz elsősorban a személyes kapcsolathálózaton keresztül, nem pedig etnikai alapon. A romák/cigányok között két migrációs mintát különböztet meg: a magas társadalmi státuszú romáké erősen hasonlít a kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkező nem romák migrációjához. A másik mintázat a legszegényebb roma családoké; esetükben látszólag csakis etnikai alapon szerveződik a külföldi munkavállalás, e mögött azonban kizárólag az egyedüli erőforrásként mozgósítható családi, rokoni hálót láthatjuk.

A terepmunka eredményei azt mutatják, hogy a helyben működő, közösséget építő intézményrendszer tevékenysége mérsékli a helyi romák/cigányok migrációs aspirációit. A tanulmány ismerteti a külföldi munkavállalás itthon maradtakra gyakorolt hatásait (kapcsolathálózat, családtagok szeparációja) mind az időszakos (cirkuláris)

migrációban részt vevők, mind a véglegesen emigrálók esetében. Virág a külföldi munkavállalás (akik végleg elmentek, definiálásában a „leszedettek”) tipizálásán keresztül elemzi a migrációs tapasztalatok rétegzettségét. A két migrációs stratégiát (a lehetőségekhez való alkalmazkodás migrációja és a kiszolgáltatottság migrációja) a cikk végén összefoglaló táblázatban jeleníti meg, ami áttekinthetővé teszi a különbségeket. Habár a szerző számára ismert volt a terep – mivel többször végzett korábban kutatást a településen –, kihívást jelentett számára, hogy az informális külföldi munkáról információhoz jusson, helyi segítők azokhoz a családokhoz igyekeztek terelni őt, amelyek tagjai legális munkát vállaltak külföldön. A beszélgetések menetét befolyásolta a helyi segítők azon törekvése, hogy ellenőrizzék, korrigálják és figyelemmel kísérjék az adatgyűjtés menetét és a faluról, a falubeli migrációról alakuló képet.

Az eddig bemutatott írások alapvetően közösségi szinten elemzik a földrajzi mobilitás hatásait a tágabb környezetre. A következő tanulmányok a közösségi szinttől az egyéni szint felé mozdulnak, és mikroszintű vizsgálódások eredményeit közlik családi vagy egyéni (összehasonlító) esettanulmányok formájában.

„Házi idősgondozás – a házicselés vagy az önmegvalósítás útjain?” című tanulmányában három házi idősgondozással foglalkozó nő szerepmintáinak feltérképezésére vállalkozik Németh Krisztina, aki a cselédmetafora és az önmegvalósítás szubjektív értelmezését helyezi az elemzés középpontjába. Módszerként a narratív és nem narratív kérdései technikákat használja a félig strukturált mélyinterjúk felvételekor. Az idősgondozás és a cselédség párhuzamba állítása kifejezetten érdekes és vizsgálati szempontból egyedi összefüggések felfedését teszi lehetővé. A házi cselédség és a jelenkori gondozó-ápoló feladatokat ellátó transznacionális migráció során munkát vállaló házi idősápolók életesélyeinek, élethelyzeteinek párhuzamba állítása kerül a kutató érdeklődésének homlokterébe. Konkrét tapasztalatokról és párhuzamba állítható cselekvésekről ad számot akkor, amikor a cselédek/idősgondozók időbeosztásáról, munkájáról, feladatairól, valamint a stigmákról, társadalmi elszigetelődésről, a nyelvi és kulturális különbségekből következő izolációról, a társas kapcsolatok leépüléséről ír. A szerző tanulmányában a viszonyrendszerek széles palettáját is megjeleníti, amitől könnyen értelmezhető lesz a két különböző társadalmi helyzet szembetűnő hasonlósága. Miközben az érintettek a maguk helyzetének értelmezésekor a cseléd újkori fogalmának definiálásával küzdenek, társadalmi helyzetüket és tapasztalataikat a szerző a korábbi háztartási alkalmazottakéval állítja párhuzamba. A cselédmetafora meghatározó tényezője a megbecsültség érzésének a hiánya, az autonómia megtartására és a munkavégzéshez kapcsolódó határok pontos kijelölésére tett erőfeszítések. Napjaink házi gondozói munkája és az egykori házicselés közötti különbség leginkább a nagyobb autonómiában és a mobilitás lehetőségében jelenik meg.

A „Kisfalusi nők a globális gondozási piacon” című tanulmányban Váradi Monika Mária a cirkuláris migrációban részt vevő vidéki nők körében végzett interjúk felmérés eredményeit ismerteti. A tanulmány a migrációt befolyásoló strukturális hatások vizs-

gálatán túllépve struktúra és ágencia viszonyát helyezi a középpontba. Azt vizsgálja, hogy a cirkuláris migráció miként befolyásolja az egyének, családok szabadságát és autonómiáját. Az informális és a formális foglalkoztatás jellemzőinek feltérképezése további érdekes viszonyrendszerekre és hallgatolagos, rejtett, titkolt megállapodásokra derít fényt. A formális és informális munka közti különbségeket összevetve, a tapasztalatok leírásával szemlélteti a külföldön időseket ápoló nők gondozási stratégiáit és a gondozás során alkalmazott taktikákat. A szerző interjúrészleteken keresztül személyes betekintést enged a migrációban érintett munkavállalók nyilvános és privát térhasználatába, mindennapi tapasztalataiba. A gondozói munka során átélt élmények, a munkavégzés során szerzett tapasztalatok kirajzolják a gondozók és gondozottak viszonyrendszerét, a munka során megjelenő versenyhelyzeteket, a versengést. A gondozási tapasztalat végtelemül családfüggő. Az erősen hierarchizált viszonyrendszertől egészen az egyenrangúig találunk példákat. A hierarchikus viszonyok megjelenítésének szemléletes példája, amikor a gondozóról alkotott lealacsonyító kép a gondozott családtagjaival való viszonyban is megjelenik. A női migráció főként a gyermekes nők helyzetét, életkörülményeit érinti. A családfenntartó szerepek átvállalásával az itthon maradt családtagok és gyermekek gondozásának helyzete javulhat, ami akár a családon belüli szerepek átrendeződésével is járhat. A családi szerepek, elvárások tekintetében hazánkban azonban nem történik jelentős változás, hiszen inkább az apák tartós távollétéről beszélhetünk, ugyanakkor az anyák tartós távolléte több országban (Lengyelország, Ukrajna, Fülöp-szigetek) heves diskurzust indított el a hagyományos családmodellről.

Az interjúrészletek főként az informális munkában érintettek körülményeit, tapasztalatait taglalják, ugyanakkor a külföldi élmények mellett megjelennek a korábbi magyarországi munkatapasztalatok is úgy, hogy közeli képet adnak az érintettek családjáról és a családban betöltött szerepéről és pozíciójáról. A szerző a családok jövedelmi és megélhetési helyzetének javulása mellett arról is beszámol, hogy a külföldi munkavállalásban érintett asszonyok autonómiája megerősödik. Ennek ellenére a családi viszonyok, főként a nemi szerepek, valamint a családon belüli munkamegosztás változatlanok látszik a transznacionális migrációban érintett falusi nők életében.

A „Családtörödékek” című tanulmányt, amely a transznacionális migrációban érintett különélő családtagokra koncentrálnak, fókuszba helyezve az itthon maradt szülőket, szintén a kötet szerkesztője írta. Váradi ebben a részben a transznacionális migráció azon hatásait elemzi, amelyek a tartós, illetve végleges kint maradáshoz és annak következményeihez kapcsolódnak. A családtörödékek szó jelentése az otthon maradó anyák migrációs történeteiben megmutatkozó perspektívára utal. A családtörténetek megvilágítják egy-egy terepen a középosztályhoz/elitez tartozó családok helyzetét, a családi kapcsolathálózatokat és a családtagok helyzetét. Az elemzés a migrációs döntések mögött meghúzódó autonómiatörekvések mellett a szülők érzelmi megrázkódtatásait is megjeleníti.

A „Kiköltöző és otthon maradó gyerekek” című tanulmány szintén Németh Krisztina munkája, aki a gyerekek szemszögéből elemzi négy esettanulmány segít-

ségével a transznacionális migrációt. A tanulói interjúkból és gyerekrajzokból álló újfajta módszertannal tesz kísérletet kutatási kérdése minél tökéletesebb megválaszolására. Az interjúalanyok és a rajzokat készítő gyermekek kiválasztása előre meghatározott feltételek alapján történt.

Kifejezetten érdekesnek tartom a narratívastimuláló kockák alkalmazását a kutatás során, ami a személyes, mélyebb információk megszerzésére irányult. Az interjúzás során alkalmazott projektív módszer rejtett véleménystruktúrákat vizsgált, mindemellett az érdeklődés felkeltésének is egyik hatékony eszköze volt. Módszertani triangulációt alkalmaz a szerző, azaz kombinálja a különféle, társadalomtudományban használatos módszereket. A vizuális, verbális és a projektív technikák kombinációjával éri el azt, hogy az általa vizsgált kérdéskört mélyrehatóan és több szempontból tudja értelmezni. Munkája során a gyermekrajz-elemzést a problémafeltárás eszközeként alkalmazza. Esettanulmányok segítségével két-két helyzetet elemez: a transznacionális migrációban tapasztalatot szerzett, valamint az otthon maradó gyermekekét. A nehézségek mellett a gyermekek ágenciájára is figyel a migrációs helyzetekhez való alkalmazkodás vizsgálatakor. A migrációhoz kapcsolható változások körébe sorolja a szerző a családtagok egymásra fordított idejének mennyiségét, minőségét és a családon belüli viszonyok átforgatódásának különféle módjait. A migráció a családi kohézióra is hatással lehet: megszilárdíthatja, ugyanakkor tompíthatja is a családi kríziseket. Az elemzés során hangsúlyozza, hogy az összefüggések a mindenkori családi kontextustól függenek.

Összességében a szerkesztett kötet olyan, empirikus adatokban gazdag információkat tartalmaz, amely a transznacionális migráció során meghozott egyéni, családi döntések hátterét és az élethelyzetek sokféleségét mutatja be. Ajánlatos lett volna azonban egy olyan tanulmány megjelentetése is, amely összehasonlítja más vidékeken élők (társadalmi kirekesztéssel veszélyeztetett csoportok) transznacionális migrációs tapasztalatait. Ezzel az összehasonlítással érdekes kutatási eredményeket kaphattunk volna a települési típusok között megmutatkozó különbségekről vagy hasonlóságokról. Nem annyira a szerzők által vizsgált probléma – azaz a migráció összetett jelensége – újszerű, mint inkább a feldolgozás módja. A kötet erőssége abban áll, hogy a transznacionális migrációban érintettek tapasztalatait, egyéni élethelyzeteit helyezi a középpontba úgy, hogy a döntések mögött meghúzódó mobilitási törekvéseket különböző társadalmi pozíciójú családok perspektívájából mutatja be, ezáltal új kutatási eredményeket hoz a felszínre. Az interjúk elemzése megmutatja, hogy a kapcsolathálózatok meghatározó szerepet játszanak a migrációs utakban. Ezek kiterjedtsége, használhatósága viszont a migrációban részt vevők társadalmi helyzetétől függ, miközben a migráció erre is és a kapcsolathálóra is hatással lehet. A kötetet ajánlom mindazoknak, akik a migráció kutatásának azon eredményeit szeretnék megismerni, amelyek az érintettek szemszögéből adnak rálátást napjaink transznacionális migrációjának sajátosságaira.

A társadalomtudományos tevékenységek integritási kockázatai

Jancsics Dávid

djancsics@sdsu.edu

A *Szociológiai Szemle* 2019/3 számában „A magán- és a közszféra határán: a hatósági tevékenységek integritási kockázatainak és kontrolljainak vizsgálata” címmel megjelent tanulmány (Martus et al. 2019) mind a szerkesztőségen belül, mind a lektorok körében vitákat váltott ki, ezért a szerkesztők arra kértek, hogy korrupcióval foglalkozó kutatóként én is reflektáljak rá. Először néhány kritikai észrevételt fűznék a kézirat kutatástervezési, módszertani és elméleti részeihez. Főbb aggályaim azonban nem ezekkel a területekkel, hanem inkább a tanulmány által felvázolt kép és a tényleges hazai korrupciós helyzet között tátongó szakadékkal kapcsolatosak.

A tanulmány nagyrészt leíró jellegű. A szerzők egy hosszabb, az Állami Számvevőszék (ÁSZ) által 2017-ben felvett, a hazai közintézmények integritási helyzetét felmérő kérdőív¹ tizenhat kérdéséből alkotnak egy integritáskockázati és egy kontrollindexet, majd bemutatják, hogy a mintán belül hatósági jogkörrel rendelkező intézmények milyen értékeket kapnak ezen a két indexen. Az indexképzés módszertani magyarázatánál sajnos nem derül ki, hogy a kutatók milyen adatredukciós módszert alkalmaztak. Mindössze annyit fűznek hozzá, hogy az indexképzés „a kérdőívhez tartozó algoritmus alapján történt”. A szerzők arról sem közölnek információt, hogy ezekben az intézményekben milyen beosztású alkalmazottak töltötték ki a kérdőíveket.

Némileg félrevezető az a cikkben többször visszatérő fordulat, hogy a kutatás „integritáskockázatként azonosított” bizonyos szervezeti tényezőket, mint például az egyedi mérlegelésen alapuló döntési jogkör vagy a méltányosság gyakorlása. Ezek a tényezők ugyanis nem a kutatás eredményeként lettek beazonosítva, a szerzők itt pusztán a szakirodalomra hivatkozva állítják, hogy ezek a tulajdonságok valós kockázatot jelentenek. Nem ténylegesen megfigyelhető cselekvések alapján, hanem csak általánosságban, az adott szervezethez rendelt hivatalos tevékenységi körök alapján határoznak meg kockázatot. Meggyőzőbb lett volna, ha létező elméletek és korábbi empirikus vizsgálatok alapján hipotéziseket dolgoznak ki, és megfelelő függő változók bevonásával tesztelik a különböző intézményi jellemzők és a korrupció közötti összefüggéseket. Ilyen függő változók lehettek volna például dokumentált korrupciós esetek és a hozzájuk köthető fegyelmi vagy büntetőeljárások vagy az

1 Sajnos a teljes kérdőív a megadott URL-címen nem volt megtalálható.

adott intézményben dolgozók, esetleg ügyfelek, állampolgárok által észlelt korrupció mértéke.

A tanulmány egyik alapfelvetése, hogy minél szélesebb diszkrécionális lehetőség áll rendelkezésre egy intézményben, annál könnyebben válhat korrupttá a hatósági döntés. Bár számos kutatás valóban feltárt pozitív szignifikáns kapcsolatot a döntési szabadág és a korrupció mértéke között, a probléma ennél valószínűleg összetettebb. A szervezeti döntések és a korrupció összefüggéseinek elemzésekor érdemes ugyanis egyéb tényezőket is figyelembe venni. A teljesítményhez kötött díjazás vagy előléptetés például gyengítik vagy teljesen kioltják a diszkréció és a korrupció közötti összefüggést (Kwon 2012). A diszkrécionális lehetőség mértéke és jellege (pl. szakértői, rutin, stratégiai erőforrásokat érintő, egyéni vagy kollektív döntés), valamint szervezeti elhelyezkedése (lokális technológiák ellenőrzése, határtevékenységek stb.) szintén hatással lehet a korrupció mértékére és típusára (Jávör–Jancsics 2016).

A cikk néhol kifejezetten pontatlan. A 7. oldalon például a szerzők egy másik tanulmányra hivatkozva kijelentik, hogy „az államhatalom centralizálása a korrupció elleni fellépéssel kéz a kézben jár, habár nem feltétlenül azonnal eredményre vezető törekvés (lásd Freille–Haque–Kneller 2007)”. Ezzel szemben az idézett tanulmány ennek pont az ellenkezőjét állítja, és mindjárt az első bekezdésben arról értekezik, hogy a decentralizáció a világ legtöbb országában általános trend, amely mögött az a törekvés áll, hogy csökkentsék a centralizált kormányzáshoz kapcsolható járadékvadász magatartást és a magas szintű korrupciót. Úgy tűnik, mintha a magyar cikk szerzői a centralizáció és döntési diszkréció megvonása közé egyenlőségjelet tennének. A két koncepció azonban nem ugyanazt a jelenséget fedi. A centralizáció a döntéshozatal helyére utal, a diszkréció viszont az egyes szereplők döntési szabadságát jellemzi. Ráadásul, míg a nagyobb diszkréciót a szakirodalom legtöbbször magasabb korrupciós kockázattal hozza összefüggésbe, a decentralizációt sokan hatékony antikorrupciós stratégiának tartják, mivel közelebb viszi a döntést az állampolgárokhoz, és ezzel helyi szinten növeli az átláthatóságot és elszámoltathatóságot, valamint versenyhelyzetet generál a kormányzati egységek között (Karlström 2015). Tovább árnyalja a változók kapcsolatát az, hogy megkülönböztethetünk pénzügyi, politikai és adminisztratív decentralizációt.

A fent említett technikai és koncepcionális problémákon túl fő aggályom a cikkel kapcsolatban, hogy félrevezető képet mutat a magyar korrupciós helyzetről. A tanulmány elsősorban a hatósági jogkörrel rendelkező intézményekhez kapcsolódó korrupciós kockázatokról szól. A szerzők azonban nem térnek ki arra, hogy a közhatalmi feladatokat ellátó intézmények nem légtüres térben, hanem politikai, gazdasági és társadalmi intézményi struktúrákba beágyazódva működnek. Ha ezeket a környezeti elemeket figyelmen kívül hagyjuk, fontos magyarázó változók maradnak ki az elemzésből. Ez különösen problémás a jelenlegi magyarországi korrupciós helyzet elemzésekor, hiszen ha a politikai szálát kihagyjuk történetből, nem fogjuk megérteni, hogy ténylegesen mi is zajlik az adminisztrációban.

Az elmúlt években korrupcióval foglalkozó társadalomtudósok és szakértők körében konszenzus alakult ki arról, hogy Magyarországon jelenleg a foglyul ejtett állam (*state capture*) jelenségével állunk szemben (Transparency International Hungary 2011; Martin 2013, 2015, 2016; Innes 2014; Ágh 2015; Fazekas–Tóth 2016; Jancsics 2017; Balázs 2018; Fierăscu 2019). Ez annyit tesz, hogy bizonyos szereplők a törvényhozás és közpolitikák kialakításával/manipulálásával jelentős állami erőforrásokat képesek egy szűk korrump érdekcsoport magánzsebeibe csatornázni. Nálunk a politikai elit szivattyúzza ki a közpénzt a rendszerből saját maga számára (*political or party state capture*), szemben a jelenség másik változatával, amikor gazdasági csoportok ejtik foglyul az államot (*oligarchical or corporate state capture*) (Innes 2014; Martin 2019a). Egyes kutatók ezt a típusú korrupciót legális korrupciónak is hívják, mivel a korrump szereplők többnyire a törvényesség keretein belül mozognak, hiszen a szabályok eleve az államot foglyul ejtő csoport érdekei alapján vannak kialakítva (Kaufmann–Vicente 2011). Más szerzők olyan egyéb fogalmakat használnak a hazai korrupciós helyzet leírására, mint a maffiaállam (Magyar 2016), partónus állam (Szanyi 2016), oligarcharendszer (Gonda 2019), haveri államkapitalizmus (Martin 2013; Transparency International Hungary 2019) vagy bennfentes kivételezés (*partisan favouritism*) (David–Barrett–Fazekas 2019). Ezek azonban jelentősen átfedik vagy kiegészítik a foglyul ejtett állam koncepcióját.

Az állam foglyul ejtése általában nem egyetlen korrump tranzakcióról szól, hiszen a zsákmányszerző elitnek az az érdeke, hogy a közpénzszivattyú hosszabb távon zavartalanul üzemeljen. Itt a politikai és a gazdasági erőforrások teljes monopolizációja a cél (Martin 2019b). Ehhez azonban egy olyan makroszintű formális intézményi keretet kell felépíteni és működtetni, amely védi és támogatja az államot foglyul ejtőket (Hellman–Kaufmann 2001). Ez egy átfogó, kormányzati intézményeket, helyi önkormányzatokat, korrupciós brókereket, oligarchákat és strómancégeket magába foglaló hálózatos rendszer, melynek elsődleges feladata a közpénz magánvagyonná történő transzformációja (Jancsics 2017).

A korrump elitnek ehhez nem csak a közpolitika kialakításának folyamatát, hanem annak végrehajtását, tehát az adminisztráció jelentős szeletét is kézben kell tartania. Eközben igyekszik befolyása alá vonni vagy legyengíteni azokat az intézményeket, melyek ellenőrzési vagy auditfeladatokat látnak el. Ennek például egyik jól bevált módszere a politikailag lojális szereplők pozícióba emelése, akik ezután bizonyos szervezeti döntések manipulálásával segítik a kontrollmechanizmusok kiktatását (David–Barrett–Fazekas 2019). A tanulmány alapját képező kutatás gazdája, az Állami Számvevőszék például szintén egy ilyen felügyeleti szerv, melynek élén egy egyértelmű pártkötődéssel bíró politikus áll. Az ÁSZ ingerküszöbét az elmúlt évek nagy nyilvánosságot kapott, a kormányzathoz köthető milliárdos pénzügyi botrányai, mint például a TAO-támogatások elosztása, a letelepedési kötvények ügye vagy a „kamupártok” finanszírozása, sajátos módon nem érték el, ugyanakkor – szelektív módon, kizárólag az ellenzéki pártokra – szigorú büntetéseket szabott ki. A szerzők vajon milyen integritási kockázatot mérnének az ÁSZ-nál?

A rendszer stabilitásának egy másik fontos eleme a korrump elithez lojális helyi szereplők folyamatos jutalmazása és a renitensek megbüntetése. Ehhez univerzális társadalmi igényeket figyelmen kívül hagyva partikuláris magánérdekek mentén kell elosztani az erőforrásokat, ezért a politikai hatalom pártatlan formális szervezetek helyett – vagy inkább mögött – informális patrónus-kliens struktúrákon keresztül kapcsolódik az alsóbb szintű intézményekhez és társadalmi csoportokhoz. A formális szabályok itt intézményi keretet szolgáltatnak az informális módon meghozott döntések elrejtéséhez. Jó példa erre a központi törvénymódosítással levezényelt, politikailag hűséges kormánytisztviselők, önkormányzati szereplők és családtagjaik számára kiutalt trafikkoncessziók vagy termőföldek esete (Jancsics 2017).

Ismerve a fent felvázolt helyzetet, az olvasóban óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy lehet-e úgy írni a bürokrácia korrupciós kockázatairól, hogy közben nyilvánvaló: ezek a szervezetek egy korrump politikai elit szoros kontrollja alatt működnek. Lehet-e igazi társadalomtudományt csinálni anélkül, hogy ne éreznénk késztetést arra, hogy benézzünk a „jó állam építőköveiből” felépített patyomkin-falu falai mögé? Hogyan lehet megírni egy teljes tanulmányt és elküldeni bírálatra, anélkül, hogy feltennénk magunknak a kérdést: mit is mérünk itt tulajdonképpen? Mennyire tekinthető érvényesnek egy olyan kérdőív, melynek kitöltői nagy valószínűséggel egy foglyul ejtett intézményrendszer lojális vagy függőségben tartott kiszolgálói? Van-e értelme bármit is mérni survey módszerrel egy ilyen helyzetben?

Tavaly nyáron egy kávé mellett beszélgettem egy kutatóval, aki épp egy hatósági jogkörrel rendelkező intézmény belsőleg feltárt korrupciós eseteit elemezte. Az ügyek szinte kizárólag alsó szintű szereplőket érintettek. Amikor megemlítettem, hogy milyen meglepő a korrupció teljes hiánya a közép- és felső vezetők körében, beszélgetőpartnerem azt válaszolta, hogy ez csak a látszat, természetesen bőven van korrupció a csúcson is, de a főnökei megtiltották, hogy egy bizonyos szint felett kutakodjon. Hozzátette, egyébként sem kockáztatná az állását azzal, hogy „ilyen dolgokba belemásszon”. Kíváncsi lennék, milyen tényleges integritási kockázatról számolnának be a szerzők ennél a szervezetnél.

A tanulmány konklúziója szerint egyes intézményeknél megfigyelhetők ugyan integritási kockázatok, de aggodalomra semmi ok, mert a magasabb kockázathoz többnyire magasabb szervezeti kontroll tartozik, ami így végső soron megakadályozza a korrupciót. Mindezt egy olyan kormányzati intézményrendszerrel állítják, amely nemritkán a demokrácia, a jogállamiság és a piacgazdaság normáival ellentétesen működik. Amelyben a közhatalmat gyakorló szereplők rokonai és barátai lényegesen nagyobb eséllyel kapnak állami megrendeléseket vagy jól fizető állásokat és kerülnek el a felelősségre vonást (Martin 2019b). Ebben a rendszerben a világon egyedülálló gyorsasággal növelik vagyonukat az adófizetők pénzéből a kormányközei oligarchák.

A szerzők elmondják, hogy egyes intézményeknél milyen mértékű az integritáskontrollok kiépítettsége, csak hogy a rendszer működésének megértéséhez a formális struktúrák ilyen típusú elemzése nem sokkal visz közelebb minket. Egy foglyul

ejtett államban informális mechanizmusok uralkodnak a formális szabályokon. A tanulmány írói azonban nem mesélik el a történetnek ezt a részét, például azt, hogy a fent említett kontrollokat milyen gyakran használják szelektíven vagy épp kapcsolják ki teljesen a korrump elit és klientúrája érdekében. Sőt a szerzők még említést sem tesznek az ilyen informális mechanizmusok létezéséről.

Hiteles társadalomtudományt csinálni egyik autokrata rendszerben sem könnyű. A szocializmus alatt is sokféle túlélési stratégia létezett. Akiknek szűk volt a párt által megengedett kutatói szabadság, azok egyszerűen disszidáltak. Voltak, akik a hatalom számára érdektelen kutatási témákat választottak, míg mások a sorok mögé rejtve próbáltak kritikát megfogalmazni. Többen teljesen margóra szorultak és fordításból tengették az életüket. Természetesen voltak olyanok is, akik elemzéseikben inkább az épülő szocializmus pozitív társadalmi hatásait hangsúlyozták: „vannak még kisebb hibák, de jó úton haladunk”. Vajon a tanulmány szerzői melyik stratégiát választanák, ha egy központosított pártállami rendszerben kellene élniük?

Irodalom

- Ágh, A. (2015): De-Europeanization and de-democratization trends in ECE: From the potemkin democracy to the elected autocracy in Hungary. *Journal of Comparative Politics*, 8(2): 4–26.
- Balázs, P. (2018): Hungary is test case for state capture. (Eric Maurice's interview) *Euobserver*, <https://euobserver.com/beyond-brussels/142279>.
- David-Barrett, E. – Fazekas, M. (2019): Grand corruption and government change: An analysis of partisan favoritism in public procurement. *European Journal on Criminal Policy and Research*. First online: 16 June 2019.
- Fazekas, M. – Tóth, I. J. (2016): From corruption to state capture: A new analytical framework with empirical applications from Hungary. *Political Research Quarterly*, 69(2): 320–334.
- Fierăscu, S. I. (2019): Redefining state capture – The institutionalization of corruption networks in Hungarian public procurement. Eikon.
- Freille, S. – Haque, M. E. – Kneller, R. (2007): Federalism, decentralisation and corruption. Available at SSRN 951110, 6.
- Gonda, N. (2019): Land grabbing and the making of an authoritarian populist regime in Hungary. *The Journal of Peasant Studies*, 46(3): 606–625.
- Hellmann, J. – Kaufmann, D. (2001): Confronting the challenge of state capture in transition economies. *Finance and Development*, 38(3): 31–35.
- Innes, A. (2014): The political economy of state capture in Central Europe. *Journal of Common Market Studies*, 52(1): 88–104.
- Jancsics, D. (2017a): Offshoring at home? Domestic use of shell companies for corruption. *Public Integrity*, 19(1): 4–21.

- Jancsics, D. (2017b): From local cliques to mafia state: The evolution of network corruption. In Magyar, B. – Vásárhelyi, J. (ed.). *Twenty-Four Sides of a Post-Communist Mafia State*. New York: Central European University Press, 129–47.
- Jávor, I. – Jancsics, D. (2016): The role of power in organizational corruption: An empirical study. *Administration & Society*, 48(5): 527–558.
- Karlström, K. (2015): Decentralization, corruption and the role of democracy. QoG Working Paper Series 2015:14.
- Kaufmann, D. – Vicente P. C. (2011): Legal corruption. *Economics and Politics*, 23(2): 195–219.
- Kwon, I. (2012): Motivation, discretion, and corruption. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 24(3): 765–794.
- Martin J. P. (2013): Ez a haverok kapitalizmusa. (Panyi Szabolcs interjúja). *Index.hu*. https://index.hu/belfold/2013/10/16/ez_a_haverok_kapitalizmusa/.
- Martin J. P. (2015): Transparency International: Foglyul ejtették a magyar államot. (Bakó Beáta interjúja). *Mandiner.hu*. https://mandiner.hu/cikk/20150402_transparency_international_foglyul_ejtettek_a_magyar_allamot.
- Martin J. P. (2016): A haveri kapitalizmus fogságában. (B. Simon Krisztián interjúja.) *Magyar Narancs*. <https://magyarnarancs.hu/belpol/a-haveri-kapitalizmus-fogsagaban-100572>.
- Martin, J. P. (2019a): Resource reallocation and ambiguous economic performance in a captured state – the case of Hungary (forthcoming). In Piroska, D. – Rosta, M. (eds.): *Engaging with Janos Kornai's Scholarship*. Budapest–New York: CEU Press.
- Martin J. P. (2019b): Haveri államkapitalizmus épül: egy rendszer, amiben az adófizetők pénze magánvagyonná lényegül. (Bonta Miklós interjúja.) *Népszava*. https://nepszava.hu/3059028_haveri-allamkapitalizmus-epul-egy-rendszer-amiben-az-adofizetok-penze-maganvayonna-lenyegetul.
- Magyar, B. (2016): *Post-communist mafia state: The case of Hungary*. Budapest: Central European University Press.
- Martus B. Sz. – Németh E. – Vargha B. T. (2019): A magán- és a közszféra határán: a hatósági tevékenységek integrációs kockázatainak és kontrolljainak vizsgálata. *Szociológiai Szemle*, 29(3): 4–22.
- Szanyi, M. (2016): The emergence of patronage and changing forms of rent-seeking in East Central Europe. *Post-Communist Economies*, First online: 03 Dec. 2019.
- Transparency International Hungary (2011): Corruption risks in Hungary. National Integrity Study. (Lead researcher: Péter Hack.) 279. Budapest–Berlin. https://www.transparency.org/whatwedo/publication/corruption_risks_in_hungary_2011_national_integrity_study.
- Transparency International Hungary (2019): Korrupció, gazdasági teljesítmény és jogállamiság Magyarországon. https://transparency.hu/wp-content/uploads/2019/01/CPI_2018_narrativ_20190128.pdf.

Szociológiai

SZEMLE

2019/4

29. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Barna Ildikó

barna.ildiko@tatk.elte.hu
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány sétány 1/a

Huszár Ákos

huszar.akos@tk.mta.hu
Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Jancsics Dávid

djancsics@sdsu.edu
San Diego State University
5500 Campanile Dr, San Diego, CA 92182

Lannert Judit

lannert.judit@t-tudok.hu
T-Tudok Tudásmenedzsment és
Oktatáskutató Központ Zrt.
1035 Budapest, Vihar utca 18.

Nagy Beáta

beata.nagy@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Közraktár utca 4-6.

Németh Renáta

nemeth.renata@tatk.elte.hu
ELTE Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány sétány 1/a

Rékai Krisztina

Krisztina.Rekai@warwick.ac.uk
University of Warwick
TK SZI Magyar Tudományos Akadémia Kiváló
Kutatóhely
University of Warwick, Coventry CV4 7AL, UK
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Szalma Ivett

szalma.ivett@tk.mta.hu
TK SZI- Magyar Tudományos Akadémia
Kiváló Kutatóhely
Budapest Corvinus Egyetem
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Vastagh Zoltán

Vastagh.Zoltan@tk.mta.hu
Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Virág Ádám

viragadam1990@gmail.com
ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia
Doktori Iskola
1117 Budapest, Pázmány sétány 1/a

